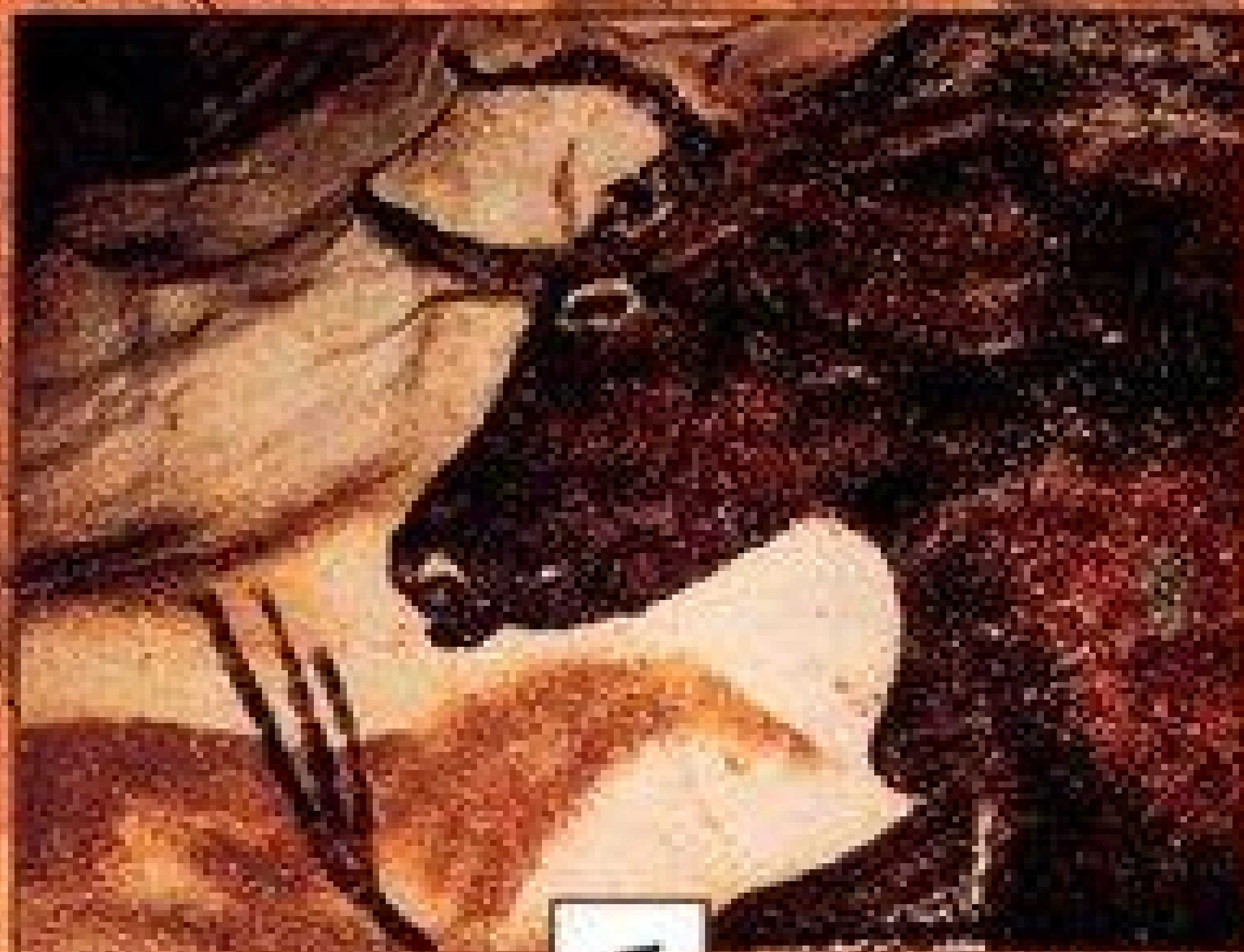
TÖRTÉNELEM

HERBER ATTILA • MARTOS IDA • MOSS LÁSZLÓ • TISZA LÁSZLÓ



1

A KEZDETEKTŐL I. E. 500-IG

TÖRTÉNELEM

HERBER ATTILA • MARTOS IDA • MOSS LÁSZLÓ • TISZA LÁSZLÓ

1

A KEZDETEKTŐL I. E. 500-IG

A tankönyv Művelődésügyi Minisztérium engedélyszáma: 40.388/1992. VIII.
Szakmailag bírálta: dr. Gaál Ernő egyetemi docens
Címlapterv: Varga Tamás A könyvet tervezte: Lengyel János Fotóreprodukció: Fábián Olga
A Soros Alapítvány
és az V. kerületi Önkormányzat támogatásával készült a Print-Tech Kft. gondozásában *Hetedik javított kiadás*
ISBN: 963 042348 0
 Kiadja a Reáltanoda Alapítvány, 1996

Bevezető

Miért érdemes történelmet tanulni?

Kérdésünket talán egy kicsit tágabban is megfogalmazhatjuk:
Miért érdemes tanulnunk?
A tanulás egyik meghatározása az lehetne, hogy ismeretek szerzése a világról. Erre
azonban rögtön azt mondhatnánk: de hiszen a megismerhető dolgok száma végtelen! Az ismeretek mennyisége tehát önmagában nem minden. Nagyon

okos emberek vallják, hogy minél többet tudnak, annál inkább látják, hogy az „összes ismerethez” képest mily kicsiny a tudásuk.
A legegyszerűbb válasz a korábban feltett kérdésre tulajdonképpen a következő: azért tanulunk, mert otthonosabban szeretnénk érezni magunkat a világban. Az ismeretlen dolgok ugyanis általában félelmetesek, barátságtalanok vagy egész egyszerűen érdektelenek számunkra, amiről pedig tudunk valamit – még ha rossz az a valami, akkor is –, az már nem idegen, tehát „barátságosabb”. A legegyszerűbb példánk lehet erre egy ismeretlen ember megismerésének folyamata, vagy akár külföldi utunkon egy város feltérképezése. „Ha sokat tudok rólad, már a hatalmamban vagy” – mondhatnánk, és valóban igaznak érezzük hirtelen a mondást : A tudás hatalom.
Ez a barátkozási folyamat érvényes lehet a történelem tanulására is. Vegyünk valami egyszerű példát:
Mi látható a képen? *[A Narmer-paletta]*
Középen egy férfi áll „szoknyában”, csúcsos „sapkával” a fején. Jobb kezében tart egy buzogányt, a bal kezével egy térdelő alak hajába markol. Testtartása furcsa; felső testét szemből, lábait és fejét oldalról látjuk. Tőle jobbra egy ragadozó madár olyan növényeken áll, amelyek egy emberfejű téglalapból nőnek ki. Az egyik lába emberi kéz formájú, ezzel egy kötőféket markol, amelynek vége az ember orrába van erősítve. A buzogányos alak bal oldalán egy nála jóval kisebb figurát figyelhetünk meg, kezében mintha „papucsot” tartana. Az ábra biztosan elbeszél valamit, számunkra azonban még idegen, értelmetlen.
Mi lehet a megfejtés?
Ha tudjuk, hogy ilyen testtartásban az ókori egyiptomiak ábrázolták az embereket, akkor a jelenet helyszíne Egyiptom. A „szoknya” az ottani emberek által viselt kötény, a „sapka” pedig királyi korona. További ismeretek birtokában már arra is fény derül, hogy ez a korona a FelsőEgyiptom feletti hatalmat jelképezi. Az alakok testtartása elárulja, hogy egy ellenfelét legyőző uralkodóról van szó. Hogy megtudjuk, ki a legyőzött ellenfél, hívjuk segítségül a madár ábrázolását. Ennek megértéséhez újabb ismeretekre van szükségünk. A madár egy sólyom, mely a királyi hatalmat jelképezte Felső-Egyiptomban. A növény mocsárvilágot jelenít meg, amely Alsó-Egyiptom vidékére utal. A sólyom kötőféken tartja a férfifejet, azaz AlsóEgyiptomot. Ebből következik, hogy mindkét jelenet ugyanarról szól, tehát a térdelő alak is Alsó-Egyiptomot

jelenti. Egy dolog maradt hátra, a király mögött álló alak „megfejtése”. Ha tudjuk, hogy a király körül szolgálatot tevők egyike a saruhordozó volt, akkor érthető a kezében tartott lábbeli. Alakja azért jóval kisebb, hogy a király hatalmát érzékeltesse. Az ábrázolás tehát Felső- és Alsó-Egyiptom küzdelmét és Felső-Egyiptom győzelmét jeleníti meg.
Így válik egy ismeretlen és értelmetlen képből számunkra is érthető történelmi dokumentum.
Az ismeretek megszerzése mellett természetesen otthonosságérzetünket növeli az is, ha ismereteinket csoportosítani, felhasználni is tudjuk. Ezzel talán már önmagunk helyét is meghatározhatjuk a világban, valamely nemzethez tartozónak érezhetjük magunkat, de csak akkor, ha tisztában vagyunk vele, hova és miért szeretnénk tartozni. Így saját hazánk is otthonosabbá válik: királyaival, csatáival, a régi korok embereivel s régi évszámainkkal együtt.
Mi, szerzők, úgy érezzük, talán ezekért a dolgokért érdemes történelmet tanulni.

A körülöttünk élő történelem

A történelem forrásai

Ebben az első fejezetben a történelem forrásaival, az őket őrző intézményekkel és a velük foglalkozó tudományokkal próbálunk megismerkedni.

A források fogalma

A források a történelmi múlt tanúi, némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy minden olyan ránk maradt dolgot – legyen az szöveg, tárgyi emlék, mese vagy népszokás –, amely hozzásegít a múlt felidézéséhez, megismeréséhez, titkainak megfejtéséhez forrásnak tekinthetünk.

A források csoportosítása

Tárgyi emlékek

A tárgyi emlékek rendkívül változatosak. Azért különösen fontosak, mert vannak hosszú időszakok (pl. őskor), amelyekről csak ilyen emlékeink vannak. Hogy ezeknek a titkait megfejthessük, sok esetben különlegesen felkészültnek kell lennünk. A történészeket különböző tudományok segítik

ebben: például a régészet (archeológia), a tárgyi néprajz (etnográfia), a művészettörténet.
Íratlan szellemi emlékek
Az íratlan szellemi emlékek egy közösség (lehet nép vagy kisebb csoport, család is) szellemi örökségét jelentik. Ide sorolható a népmese, népköltészet, népzene, népi szokások stb. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy mai környezetünkben is élnek az íratlan hagyományok. Pl. húsvéti locsolás, karácsonyfa, étkezési szokások, illemszabályok stb.
Írott emlékek
Az írott emlékek jelentik a történészek számára a források legfontosabb csoportját. Sok kutató ezeket az emlékeket annyira meghatározónak tartja, hogy megjelenésüktől beszél csak történelemről, az azt megelőző időszakot történelem előtti kornak nevezi.

A források tudományai

A segédtudományok fogalma
A források megismeréséhez több olyan tudomány ad segítséget, amely a korábban egységes történettudományból fejlődött ki. Ezeket nevezzük segédtudományoknak. Az elnevezés ne adjon okot félreértésre, mert ezek semmivel sem alacsonyabb rendűek a történettudománynál, inkább azokat a módszereket adják, amelyekkel a történeti kutatás dolgozhat.
Néhány segédtudományról
A segédtudományok csoportosítása helyett csupán a legfontosabbak közül válogattunk ki néhányat.
Az oklevéltan (diplomatika) az oklevelekkel foglalkozik. Minden középkori jogi iratot oklevélnek nevezhetünk, tehát a diplomatika az írásos anyagok legfőbb segédtudománya. Nemcsak az oklevelek formai vizsgálatát végzi, hanem kutatja létrejöttük körülményeit is.
Az írások történetével a paleográfia foglalkozik. Annyiféle írástudomány van, ahányféle írás.
A felirattan (epigráfia) az egyik legrégibb segédtudomány. Az ókori emlékeket már a reneszánsz is gyűjtötte.
A kódexeket a kodikológia vizsgálja. A kódexek olyan kézzel írott könyvek, melyek anyagukban és tartalmukban is források. A formával (papír, textil, bőr, festék) a kodikológia, az utóbbival már a történettudomány foglalkozik.

Néhány segédtudományt tankönyvünk részletesen is szeretne bemutatni. Célunk az, hogy olvasónk ráébredjen – a kötelező tanulás mellett –, milyen sok helyen és formában találkozhat a történelemmel.
Kronológia = az időszámítás tudománya
Történeti földrajz = a történelmi helyszínek tudománya
Heraldika = a címereket vizsgáló tudomány
Vexillológia = a zászlókat kutató tudomány
Inszigniológia = a méltóságjelvények tudománya (pl. korona)

A forrásokat gyűjtő és őrző tudományos intézmények

Általában a gyűjtésről

A forrásokat a **múzeumok**, a **könyvtárak** és a **levéltárak** bocsátják a kutatók vagy az érdeklődők rendelkezésére. Nem minden korban gyűjtötték a múlt emlékeit. A reneszánsz idején kezdődött ez a folyamat, de ekkor még a gyűjteményekbe kerülés elsődleges szempontja nem a forrás történeti jelentősége, hanem a művészi értéke volt. A reneszánsz ember számára az ókor jelentette a tökéletesség példatárát, s ezért csak antik emlékek kerültek a gyűjteményekbe.
A történeti szempontú gyűjtés viszonylag későn, a 18. század végén, a 19. század folyamán kezdődött. Ez Magyarországra is érvényes, ahol a közműveltség fejlesztése érdekében a magángyűjtemények egy részét is hozzáférhetővé tették a kutatók és érdeklődők számára. A mozgalom elindítója Széchenyi Ferenc volt.

A múzeumokról

Széchenyi Ferenc alapítványa (1802) adta meg a lehetőséget az első magyar közgyűjtemény létrehozására, melynek helye a **Nemzeti Múzeum és Könyvtár** volt. Kezdetben mindent ide gyűjtöttek, amit a nemzet szempontjából fontosnak véltek. Az első adományozások után vásárlásokkal, gyűjtőmunkával bővítették a múzeum kincseit, és az anyagot különböző „tárakba” rendezték (pl. Éremtár, Természetiek tára, Régiségtár stb.). Ezek később kiváltak a Nemzeti Múzeumból, és külön múzeumokká szerveződtek. Így jött létre: a Szépművészeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum, a Néprajzi Múzeum, stb. A főváros után vidéken is sorra hozták létre a gyűjteményeket, s így ma Magyarországon több mint kétszáz múzeum működik.

A múzeumok bármilyen emlékeket megőrizhetnek, az írott források gyűjtőhelyei azonban elsősorban a könyvtárak és a levéltárak.

A könyvtárakról

A könyvtárakat négy főbb típusba sorolhatjuk:

A közművelődési könyvtárak – Budapesten a Szabó Ervin Könyvtár – tulajdonképpen a legszélesebb olvasóközönség igényeit elégítik ki, a legalapvetőbb könyvekhez és újságokhoz juttatják olvasóikat.

Az iskolai könyvtárak (alsó-, közép-, felsőoktatás) a tanulóknak és a tanároknak igyekeznek biztosítani a szükséges anyagokat. A leghíresebbnek mondható felsőoktatási könyvtár az Egyetemi Könyvtár, mely már 1635 óta folyamatosan működik.

Magyarország nemzeti könyvtára az **Országos Széchényi Könyvtár** (OSZK). A Nemzeti Múzeummal együtt, 1802-ben jött létre, önállóan csupán 1949 óta működik. Mit jelent az, hogy Nemzeti Könyvtár? Az intézmény legfontosabb feladata az ún. Hungarica anyag teljes körű gyűjtése. Ez annyit jelent, hogy beszerez minden Magyarországon megjelent kiadványt, és minden külföldön megjelenő magyar vonatkozású munkát. A hazai anyag gyűjtését biztosítja, hogy 1867 óta minden itthon nyomtatásban megjelent műből köteles példányokat kell beszolgáltatni a kiadónak.

Az utolsó típus a szakkönyvtár. Ezek a könyvtárak a kutatókat, gyakorlati szakembereket segítik. A történelemmel foglalkozók számára három szakkönyvtárat érdemes megemlítenünk:

A **Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Könyvtárát** 1826-ban alapította Teleki József, aki a kezdéshez saját 30 000 kötetes gyűjteményét ajánlotta föl. A könyvtár különlegességei közé tartozik az ókori irodalom, a Kelet-gyűjtemény és az akadémikusok kéziratainak sokasága.

A **Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár** Központját 1904-ben alapította Szabó Ervin.

Társadalommal, szociológiával foglalkozó, 19-20. századról szóló műveket érdemes itt keresnünk. Különgyűjteménye Budapest történetének feldolgozásával foglalkozik.

A harmadik, az 1860-ban alapított **Országgyűlési Könyvtár** az állam- és jogtudománnyal, a politikával, az országgyűlésekkel foglalkozók igényeit hivatott kielégíteni.

A levéltárakról

A levéltárak létrehozását a gyakorlati élet diktálta. Az írás megjelenése után kívánatos volt ugyanis, hogy bizonyos fontos kérdésekben született döntéseket, véleményeket maradandó formában a kortársak és az utókor számára is megőrizzenek. A közgyűjteménynek számító levéltár számára az anyagot az egyes intézményekben működő irattárak biztosítják, innen kerülnek át a fontos, történeti értékű források a levéltárakba.
Az országos hatáskörű levéltárak közé tartozik a **Magyar Országos Levéltár**, mely 1756 óta működik, és az országos jelentőségű hivatalok, bíróságok, vállalatok, családok anyagát őrzi. Itt egészen 1945-ig találhatunk forrásokat, az ezt követő időszakkal az **Új Magyar Központi Levéltár** foglalkozik (alapítva 1970-ben).

Befejezésképpen néhány gondolat a kutatásról

A könyvtárakban egyszerűbb búvárkodni, keresgélni, ugyanis minden intézménynek van többek között betűrendes katalógusa könyveiről. A levéltári kutatómunka jóval nehezebb. Ezekben a gyűjtött források pontos és teljes feldolgozása hiányzik, és a források többsége idegen nyelven – túlnyomórészt latinul vagy németül – íródott. Ennek oka az, hogy Magyarországon csak 1844 óta hivatalos nyelv a magyar. Jó tanács, hogy csak az kezdje eredeti levéltári források kutatását, aki az adott kort már alaposan ismeri.
A források kritikája
Nagyon fontos, hogy a történész ne higgyen vakon a forrásoknak, mindig kételkedéssel fogadja őket, különösen akkor, ha középkoriak. Ebben a korban ugyanis előszeretettel hamisították az okleveleket. A valódiság eldöntésében sok minden segíthet. Írott forrás esetében meg kell vizsgálnia, hogy az anyag, amire írták, és az írás megfelel-e annak a kornak, amelyben keletkezett. Amennyiben a forrás eredetinek bizonyult, a kutató akkor sem hiheti el feltétel nélkül minden szavát, az írója ugyanis lehetett szubjektív, sőt néha szándékos félrevezetéssel is találkozhatunk. **Minden forráskritika alapkérdése tehát: Kinek használ?** Miért írták, kinek az érdekeit szolgálja? Ezt a kérdést nekünk is fel kell tennünk vizsgálódásaink során, és utána meg kell keresni rá a sokoldalú választ.

Kronológia

Az időszámításról általánosan

Már a természeti népeknél is megtalálhatjuk azt az igényt, hogy eseményeiket idő és tér szerint rögzítsék. A műveltség magasabb szintjén ez a törekvés még fokozottabb volt, s a kérdés megoldására egyre tökéletesedő módszereket találtak ki. Az **időmérést** és **időszámítást** a kultúrnépek lassan tudománnyá tették. Ennek a tudománynak a neve: **kronológia**. Eredete a görög kronosz – idő szó.

Mit jelent időt számítani? Feladatunk az, hogy a végtelen hosszúnak tekinthető időegyenest végessé, tehát mérhetővé tegyük. Ehhez két dolog szükséges:

- ki kell jelölnünk az időegyenesen egy kezdőpontot,
- meg kell határoznunk időszakaszokat,

amelyeket azután mértékegységeknek tekinthetünk.

A kezdőpont

A kezdőpont meghatározása sok dologhoz kötődhet:

- az ókori görögök az első lejegyzett olimpiai játékoktól számítják az időt: i. e. 776;
- az ókori rómaiak Róma város alapítását tartják kezdőpontnak: i. e. 753;
- vannak, akik a világ teremtésétől számolnak:
  - a zsidóság szerint i. e. 3761,
  - a bizánciak szerint i. e. 5494;
- a keresztények Krisztus születését teszik meg kezdőpontnak;
- a mohamedánok pedig nagy prófétájuk, Mohamed „futásával” kezdik időszámításukat: i. sz. 622

A mértékegységek

A mértékegységek meghatározása legtöbbször csillagászati megfigyelésekhez igazodott. A legkorábbi időszakokban ez nem tudományos vizsgálódást jelentett, hanem a mezőgazdasági munkákhoz alkalmazkodott. A legrégibb római naptár például tíz darab, egyenként 16-36 napot tartalmazó hónapból állt, mert csak a mezőgazdaság számára hasznos időszakot osztották fel. A régi iráni népek is csupán hideg és meleg időszakokat különböztettek meg az éven belül.

Később, mikor már közvetlenül a csillagászati megfigyelésekhez igazodtak, három csillagászati jelenség adta a mértékegységeket.

A nap: a Föld saját tengelye körüli forgása, melynek látható jelei a nappalok és éjszakák.

A hónap: a Hold Föld körüli keringése, melynek látható jele a Hold alakjának megváltozása (növekedés, fogyás).
Az év: a Föld Nap körüli keringése, melynek látható jelei az évszakok folytonos változásai.
Ebben a rendszerben csak az okozott problémát, hogy az együtt használt holdév és napév nem fedte egymást. A tizenkét holdhónap ugyanis csak 354 napot tesz ki, míg a napév 365 napos. Két megoldás kínálkozott: tiszta holdév bevezetése, vagyis nem kell tekintettel lenni a Föld Nap körüli mozgására. Ezt nevezik **lunáris évnek** (Luna = Hold). Vagy tiszta napévet kell bevezetni, tehát nem kell figyelembe venni a Hold Föld körüli mozgását. Ezt nevezik **szoláris évnek** (Sol = Nap).
Az európai rendszer
Ez utóbbi rendszer az egyiptomiaktól származik, ezt **Julius Caesar** tökéletesíttette az i. e. 1. században. Ezt a Julián-naptárt – amelyet a mai napig is használunk – Szószigenész alexandriai csillagász hozta létre. A naptáron az utolsó módosítást – **XIII. Gergely** pápa hajtatta végre 1582-ben (gregoriánus naptár). Mai naptárunk olyan pontosan fedi a csillagászati évet, hogy a minimális eltérés csupán 3300 év elteltével tesz ki egy egész napot.

A keresztény időszámítás

A kezdőpont

A keresztény időszámítás kezdete Krisztus születéséhez kapcsolódik. Természetesen ezt a dátumot csak jóval később határozták meg, mikor a kereszténység már szélesebb körben elterjedt. A keresztény időszámítás megalapítója Dionysius Exiguus római apát, aki az addigi időszámítást felhasználva számította ki Krisztus születésének időpontját. Mindez a 6. században történt.
Kétféle jelöléssel találkozhatunk: az egyik a Kr. e. és Kr. u. jelölés (Krisztus előtt, Krisztus után), a másik az i. e. és i. sz. (időszámításunk előtt, időszámításunk szerint).
A keresztény időszámítás a 9. századra terjedt el Nyugat-Európában és a 11. századra egész Európa területén. Ez alól csak azok az államok voltak kivételek, melyekben az iszlám vagy a bizánci (keleti) kereszténység terjedt el. Oroszországban például a 18. században váltottak, Nagy Péter cár ekkor rendelte el, hogy az addigi, világteremtést alapul vevő számítást (7208. év)

december 31-e utántól megváltoztassák, s ezután 1700. január 1. következzen.

A mértékegységek A kezdőpont után beszéljünk röviden az időszakok jelöléséről.

Az év

Az év nem mindig kezdődött január 1-jével. A középkori latin forrásokban az évkezdet több változatával találkozhatunk:

A január 1. ókori pogány eredete miatt a középkorban nehezen nyert polgárjogot, csupán a 14. századtól kezdett elterjedni.

A március 1. kezdőpontot főleg a frankok és a velenceiek használták, Magyarországon nem terjedt el.

Március 25. A keresztény ünnepek között ez a nap az angyali üdvözletet jelenti, kilenc hónap múlva – Karácsonykor – születik meg ugyanis a Messiás.Ez az évkezdés egész Nyugat-Európában elterjedt.

A húsvéttal kezdődő év sok problémát jelentett, hiszen a húsvét változó ünnep, ennek következtében az év is változó hosszúságú. Ez a rendszer elsősorban Franciaországban terjedt el, nálunk nem használták.

Szeptember 1. használta.

December 25. századig ezzel a nappal kezdték az évet.

Mindezek mellett a középkori évszámítás még sok más kezdőpontot is használt, melyek nem Krisztus születéséhez igazodtak. Ilyen volt például a királyok uralkodásának kezdete szerinti keltezés.

mint évkezdet Bizáncból terjedt el, s elsősorban a keleti kereszténység

Ez a leginkább elterjedt Európában, Magyarországon egészen a 16.

A hónap

Az év tizenkét hónapra való felosztását, a hónapneveket és a hónapok egyenlőtlen hosszúságát a középkor, majd az újkor lényegében változatlan formában vette át az ókori rómaiaktól.

Hónapnevek a rómaiaknál:

Januarius: Februarius: Martius:

Aprilis:

Maius:

Junius:

Quintilis: Sextilis:

Janus isten, minden kezdet istene

februa tisztító eszközöket jelent

Mars isten eredetileg termékenységisten volt

aperire megnyitást jelent (rügyfakadás)
maius nagyobbat jelent (gabona növekedése)
Juno istennő az egyik főisten Rómában
eredetileg ötödiket jelent, később Julius Caesarról kapja a nevét eredetileg hatodikat jelent, később Augustusról kapja a nevét; mindkét
kezdeti elnevezés arra utal, hogy a rómaiak a korai időkben Martius hónappal kezdték az évet. September: October:
November: December: hetediket jelent nyolcadikat jelent kilencediket jelent tizediket jelent
A latinos hónapnevek mellett sok nép saját anyanyelvén is elnevezte a hónapokat. Magyarországon a 16. századtól voltak használatosak a magyar hónapnevek, melyek mindegyike egyházi ünnepről kapta elnevezését.
Január:
Február:
Március:
Április:
Május:
Június:
Július:
Augusztus: Szeptember: Október:
Boldogasszony hava Böjtelő hava
Böjtmás hava
Szent György hava Pünkösd hava
Szent Iván hava
Szent Jakab hava Kisasszony hava Szent Mihály hava Mindszent hava
November: December: Szent András hava Karácsony hava

A hét napjainak nevei

A hét napból álló időegység elkülönítése és használata egyiptomi és zsidó eredetre nyúlik vissza. A rómaiak – az egyiptomiakhoz hasonlóan – a hét napjait az egyes bolygókról nevezték el:
dies Lunae (Hold) = Hétfő
dies Martis (Mars) = Kedd
dies Mercurii (Merkur) = Szerda
dies Iovis (Jupiter) = Csütörtök
dies Veneris (Vénusz) = Péntek
dies Saturni (Szaturnusz) = Szombat
A vasárnap – dies Dominica (Úr napja) – keresztény elnevezés.

A magyar nyelvben a napok nevei a következő eredetre vezethetők vissza:
hétfő = a hét feje, kezdete
kedd = ketted, a második nap
szerda = a szláv „közép” szóból ered, a középső nap
csütörtök = szlávul a negyedik napot jelenti
péntek = szlávul az ötödik nap
szombat = sabbat, a heti pihenőnap (héber eredetű, még a rómaiak is használták) vasárnap = a vásár napja

A napok megjelölései

A dátumozásban a középkor idején az év mellett a nap volt a másik nagyon fontos elem. A napokat különböző módszerekkel tudták jelölni:

Az egyik módszer a hónap nevezetes napjaihoz viszonyította az egyes napokat. Ezt a rómaiaktól vették át, s a megjelölendő napokat ezektől mindig visszafelé számolták. Ilyen nevezetes napok pl. a Kalendae (a hónap első napja) és az Idus (a hónap közepe, márc., máj., júl., okt. 15. napja, a többi hónapban a 13. nap).

A másik módszer a keresztény ünnepekhez viszonyított. Ebben előre és hátra is számolhatunk, s mivel a középkorban rendkívül sok egyházi ünnep volt, nagyon gazdag variációs lehetőség nyílt a napok jelölésére.

A mai gyakorlatban használatos napszámítás – a hónap napjait sorszámmal jelöljük – nagyobb mértékben csak a 14. századtól terjedt el.

Az évszámok fontosságáról

A történelemben az évszámok, az időfolyamat tagolása rendkívül fontos. „Miért?” – kérdezhetnénk, hiszen az évszámokat nagyon nehéz megtanulni, és vannak náluk sokkal érdekesebb dolgok is a történelemben. Amennyiben hasonlattal próbálunk élni, akkor a nyelvtanulásban a szavakhoz hasonlíthatnánk az évszámokat. Mint ahogy szavak nélkül nem tudjuk az idegen nyelvet használni, az **évszámok nélkül is pusztán légüres térben mozgunk**. Más példával élve, egy fizikai kísérletben sem mindegy, hogy mi következik mi után, hiszen a kísérlet végeredménye fog megváltozni. A történelem eseményeivel ugyanígy vagyunk, ezek is hatnak egymásra, nem mindegy, mi történt előbb, és mi később. Ráadásul „pechünkre” a 20. század az információ százada. Korábban lassabban terjedtek a hírek – s ezzel hatásaik is lassabban érvényesültek –, mára viszont nemhogy éveket nem szabad téveszteni, de napok, percek, másodpercek is alakíthatják történelmünket. A mi saját élettörténetünkben is fontos, hogy mi mikor

történt; legalább ilyen fontos az egész emberiség sorsát tükröző történelemben is.

A történelem korszakolása

Az eddigi történelmi folyamatot hagyományosan több részre bontják fel. A szakaszok a következők:

Őskor: Kezdetét az első emberfélék megjelenésétől (i. e. 14 millió év) vagy az „ügyes ember" kialakulásától (i. e. 3 millió év) számítják. Befejeződésének is több dátuma van. Legkorábbi i. e. 4000, legkésőbbi i. e. 1500. Legtöbben az i. e. 3000 körüli éveket tekintik zárásnak, ekkor jelentek meg ugyanis történelmünkben az első írásos emlékek. Ezek alapján szokták az őskort történelem előtti kornak is nevezni azok a kutatók, akik az írás megjelenését tartják az igazi történelem kezdetének.

Ókor: Elnevezését a reneszánsz idején kapta. Hagyományosan az i. e. 3000-től i. sz. 476-ig terjedő időszakot sorolják ide. Két nagyobb részt különítenek el ezen belül, melyek – mint majd a későbbiekből kiderül – különböző fejlődési vonalként is értelmezhetők. Az egyik az ókori keleti államok időszaka (Egyiptom, Mezopotámia stb.), a másik rész pedig az i. e. 8. századtól induló antik társadalmak kora. Ez utóbbihoz tartozik a görög és római történelem, mely európai fejlődésünket döntően befolyásolta.

Középkor: Az időszak a Nyugat-Római Birodalom bukásával (i. sz. 476) kezdődik, de befejeződése körül sok vita van. Sok kutató az itáliai reneszánsz megjelenéséhez köti (14. század közepe), ugyanis éppen a reneszánsz tudósok nevezték középső (átmeneti) korszaknak az ókori antik kultúra és annak újjászületése között. Ennek következtében kapta „sötét" jelzőjét, ami összességében semmiképpen sem állja meg a helyét. Más történészek Amerika felfedezéséhez (1492), a reformáció megindulásához (1517), Konstantinápoly török általi elfoglalásához (1453) vagy az angol polgári forradalom kezdetéhez (1640) kötik a középkor befejeződését. Az eltérések abból származnak, hogy a kapitalizmus (újkor időszaka) csak fokozatosan hódított teret Európában és a világban.

Újkor: Az előzőekből kiderült, hogy az újkor meghatározása igen bonyolult feladat. A legtágabb értelemben vett újkor az 1500-as évektől a 20. századig tart, de hogy pontosan meddig, arról különböző álláspontok alakultak ki. (Pl. az októberi „szocialista forradalom" 1917, a II. világháború vége 1945 stb.) A legutolsó történelmi kor megnevezésére a „legújabb kor", atomkor, napjaink története, modern kor stb. kifejezéseket használják.

Történeti földrajz

A történeti földrajz fontosságáról

A történelemben való szabad mozgás másik alapfeltétele – az évszámok mellett – a földrajzi tájegységek, térségek ismerete. **Ezek adják ugyanis a helyszíneket, ahol a történelmi események megtörténtek.** A helyszínek egyben befolyásolhatják is az eseményeket, sőt egész országok történetét is meghatározhatják. A földrajzi adottságok figyelmen kívül hagyása bármelyik nép történetének kutatásánál oktalanság, számbavétele viszont sok fontos információt adhat a reális értékeléshez. Egy társadalom fejlődését gyorsíthatja vagy lassíthatja a természeti erőforrások megléte vagy hiánya. Hatással van a domborzat és a vízrajz, a terület fekvése, az éghajlat, a növény- és állatvilág, az ásványkincsek stb.

A földrajzi környezet milyensége még ma is nagymértékben befolyásolja egy-egy vidék vagy ország fejlődését, de jóval inkább érvényesült ez a történelmi fejlődés korai szakaszában. Például egy terület elzártsága nemcsak védettséget adhatott, hanem a kölcsönhatások akadályozása miatt gátolhatta is annak fejlődését (pl. Kína).

A tudomány forrásai

A történeti földrajz forrásai megegyeznek a történelem általános írásbeli forrásaival, mégis ki kell emelnünk néhány elsőrendű fontosságút.

Az oklevelek

Egyik csoportjuk a birtokügyekkel foglalkozik, s ezekben gyakran megemlítik az eladományozott vagy eladott birtok határait, gazdasági és természeti jellemzőit.

Az oklevelek másik fontos csoportja az országos vagy nagyobb területeket érintő összeírások. Ilyenek a középkori tizedlajstromok, a későbbiekben pedig az adóösszeírások, birtokösszeírások.

A térképek

Az első, egész Magyarországot ábrázoló térkép a 16. század elejéről származik. Nagyobb számban csak a 17. század végétől állnak rendelkezésünkre térképek. 1785 körül készült el az első egész Magyarország területét felölelő katonai felmérés.

Természetesen mi ezzel a forráscsoporttal foglalkozunk elsősorban.

A helynévtárak

Fontos forrást jelentenek a helynevek. Magyarországon 1863 körül jelentek meg az első hivatalos helynévtárak. A mai magyar földrajzi nevek gyűjtése is sok haszonnal jár, hiszen az elnevezések nemritkán egykor létezett falvak nevét őrzik (pl. Gyulafehérvár), sőt gyakran a felszín változásairól is tájékoztatnak (pl. Hegyeshalom, Horpács – a horpadás szóból).

Természetesen a földrajzi nevek hasznosításához nyelvészeti szakértelem is szükséges.

Földrajzi egységekről általánosan

A történeti-földrajzi teret felbonthatjuk különböző egységekre.

A **kontinens** elsősorban földrajzi fogalom, de kulturális és politikai értelemben is használják. Egy részük, pl. Amerika és Ausztrália nagyon hosszú ideig önállóan fejlődött, ezzel szemben az „Óvilág” kultúrái folyamatos kölcsönhatásban voltak egymással.

A **régió** olyan történeti földrajzi egység, amelynek fejlődése egy adott korban hasonló vonásokat mutat. Például az ókori Mediterráneum vagy Kelet-Közép-Európa, ahova Magyarország is tartozik.

Az **ország** az a terület, amelyre egy adott politikai hatalom kiterjed.

A **helytörténet** az országokon belül kialakult kisebb egységek történetét tanulmányozza. Ilyenek lehetnek például a városok vagy városrészek, falvak, jellegzetes tájegységek, de akár egy intézmény is.

Heraldika

A címerekről általánosan

A címertan fogalma

A címertan a nevéből adódóan címereket vizsgáló tudomány, nemzetközi elnevezése heraldika. A szó eredete az előkelő főurak környezetében segédkező heroldokra vezethető vissza, akik díszes öltözékükön uruk színeit viselték. A heroldok küldöncként vettek részt a középkori csatákban, s az ő feladatuk volt a harcban elesettek azonosítása is a címerek alapján.

Emellett lovagi tornák rendezőiként működtek, s így e munkájukhoz nélkülözhetetlen volt a címerek alapos ismerete.

A címer fogalma

A sok eltérő meghatározás nehezíti dolgunkat, de néhány lényeges jegyet mindenképpen rögzíthetünk. A címer színes jelvény. Az ábrázolások a címereken mindig mértani formák vagy leegyszerűsített képek, a térbeli ábrázolás nem megengedett. A címer legfőbb hordozója a pajzs, sok heraldikus szerint pajzs nélkül nincs is címer. A címerek örökölhetők, tehát a családhoz vagy földbirtokhoz kötődnek.

A magyar „címer” szó valószínűleg Franciaországból származik (cimier), ahol sisakdíszt jelentett. Nyelvünkbe a 13. században kerülhetett át.

Címerek a történelemben

A címerek eredete

Erről a kérdésről nagyon sokat vitatkoznak a heraldikusok. Sokan az ókori görögökre (vázafestészet) vagy a **rómaiak hadijelvényei**re vezetik vissza a címerek elődeit. Mások szerint a muzulmánoktól vették át a keresztes lovagok a 13. században, de vannak, akik ősi vallási és **totemisztikus eredetű**nek tartják.

A kutatók többsége abban azonban megegyezik, hogy a címerhasználat elterjedése mindenképpen katonai okokra vezethető vissza. Amikor a középkorban elterjedt a nehézfegyverzet, megjelentek az arcot felismerhetetlenné tevő sisakok, akkor a **lovagokat valami módon azonosíthatóvá kellett tenni a harcmezőn**. Erre a célra a pajzs volt a legmegfelelőbb, amelynek nagy felületére jól látható ábrákat lehetett felvinni. Emellett az ábrák elterjedését még az is segítette, hogy az akkori társadalom nagy része írástudatlan volt. Mivel a pajzs nem volt minden oldalról látható, a címerek megjelentek a zászlókon (lásd vexillológia), sisakokon, nyeregtakarókon is.

A címerek története

A heraldikusok a címerek kialakulását a **12. század első felére teszik**. Francia kutatók szerint a legkorábbi címer Raoul de Vermandois lovag személyéhez köthető.

Megjelenésük után azonban rohamosan elterjedtek egész Európában. Magyarországon az első ábrázolással III. Béla királyunk pénzein találkozunk, 1190 táján. Ezeken az érméken már megjelent a kettős kereszt.

Imre király idején (13. század eleje) címereink másik alapeleme – a vörössel és ezüsttel vágott pajzsmező – is kialakult.
Kezdetben csak a királyoknak és a nagyon előkelő nemeseknek voltak címereik, de később mások is megjelentek a címerviselők sorában. A címerek használata lassan túlterjedt a harcok világán, és ennek köszönhetően a 16. században nem tűnt el a lovagvilág elmúltával, hanem a polgári világban élt tovább. Ezt az időszakot a kutatók már a kései (hanyatló) heraldika korának tartják, mert a címerek egyre inkább pusztán díszítőelemekké váltak.
Szabályozták-e a címerviselést?
A kezdeti időszakban címerjog nem létezett, mindössze arra kellett ügyelni, hogy már másvalaki ne használja ugyanazt a címert, aminek nyilvánvalóan gyakorlati (megkülönböztető) okai voltak. Később szigorúan szabályozták, hogy ki és milyen címert viselhet.
A címerek általában kétféle módon öröklődtek. Egyik esetben apáról fiúra szálltak, a másikban a földterülethez kötődtek. Az utóbbinál a címert a hűbérúr annak jeleként viselte, hogy az illető terület az övé, vagy igényt tart rá. Ezért viselték például az angol királyok még évszázadokig a százéves háború (14-15. század) után a francia liliomokat címerükben, jelezve ezzel igényüket a francia trónra.

A címerek leírása

A pajzs
A címer legfontosabb alkotóeleme a pajzs. A kezdeti heraldika korában a csatapajzsot és a tornapajzsot utánozta a címer.
Legjellegzetesebb formái:
nagy alakú normann pajzs (a legkorábban használt),
kisebb alakú háromszögű pajzs (a normannból fejlődött ki),
kerek talpú vagy doborpajzs (14. században terjedt el),
tárcsapajzs, ezen a lándzsa megtámasztása céljából oldalt egy kis bemélyedést alakítottak ki. Ezt a szimmetria kedvéért sokszor mindkét oldalon bevágták.
A pajzs leggyakrabban egyenesen áll, dőlt helyzetben csak összetett pajzsok esetében ábrázolják. A felfordított pajzs a család kihalását jelzi. Ha több pajzsot egymásra helyezve ábrázolnak, akkor az alsó, nagyobb felületű a nagypajzs (vagy öregpajzs), a kisebb a boglárpajzs.

A pajzs díszítése
Általános jellemzők
A korai időszakban az ábrákat vászonból, prémből vagy szövetből alakították ki, csupán a későbbiekben festették be a pajzsot. A díszítésnél kizárólag a következő színeket lehetett használni: vörös, kék, zöld, fekete, arany, ezüst, bíbor. Árnyalatokat nem lehetett alkalmazni, sőt a legszigorúbb szabályok szerint fém mellé fém, szín mellé szín nem kerülhetett.
A középkorban még rangsorolták is a színeket, a világosabbak előkelőbbek voltak a sötétebbeknél. Ennek alapján az arany állt a sor elején és a fekete pedig a legvégén. A színtelen ábrázolásokon a 17. századtól a színek jelölésére a vonalkázásos eljárás terjedt el.
A képszerű ábrázolások csoportosítása
1. **Mesteralakok** = azzal keletkeznek, hogy a pajzsot szabályos mértani vonalakkal felosztják (heroldalakoknak is nevezik őket).
hasítás = a pajzs függőleges osztása
vágás = a pajzs vízszintes osztása
szelés = a pajzs haránt vonalú (ferde) osztása
keresztek = András-kereszt, görög kereszt, latin kereszt, kettős kereszt, pápai kereszt,
Szent Antal-kereszt
2. **Címerkép** = minden olyan, ami a pajzson található és nem mesteralak. A korai
időszakra jellemző törekvés, hogy a címerképek minél távolabbról is jól felismerhetőek
legyenek. Ezért sok a leegyszerűsítés, sőt torzítás.
Osztályozásuk lehetetlen, csupán néhány fő motívumot sorolunk fel:
emberalak; állatalak: oroszlán, sas; beszélő címerek: Kecskemét, Bern, Berlin,
Kiskunhalas; növények: francia liliom; égitestek stb.
A pajzs melletti díszítések A sisak: ábrázolása a korai időszakban legalább olyan fontos, mint a pajzsé. Fajtái: csuporsisak, csöbörsisak, csőrsisak, pántos sisak.

A magyar címer

Az Árpádok előtt

Vizsgálódásaink során az első felmerülő kérdés az, hogy az Árpádoknak volt-e a honfoglalás előtt címerük. Kézai Simon krónikája szerint (13. század vége) Attila királytól eredően az időszak címerállata a turulmadár volt.
A Képes Krónika (14. század) is ezt erősítette meg, turulos zászlókkal ábrázolva honfoglalás kori elődeinket. Bár a magyarok eredetmondájában a **turulmadár** fontos szereplő, valószínűleg címer formájában ekkor még nem használhatták, hiszen a címer 12. századi nyugati találmány.

Az Árpád-háztól 1848-ig

A kiscímer kialakulása

Az Árpádok címere két fontos elemet tartalmazott. Az egyik, a **kettős kereszt**, mint a királyi hatalom szimbóluma csak III. Béla korában (12. század vége) jelent meg bizánci hatásra. Korábban az uralkodó jelképe az egyszerű kereszt, illetve Szent István idejében a lándzsa. A Bizáncban nevelkedett III. Béla hozta magával a kettős keresztet.
Történeti címerünk másik alapeleme, a **vágott pajzsmező** Imre királyunk idejében (14. század eleje) jelentkezett, mégpedig először a pecséteken. E korai ábrázolásokon hétszer vagy kilencszer vágott mező látható, minden másodikban oroszlánnal. A történészek szerint ez az elem vagy spanyolföldről vagy az Árpádoktól származott.
Az Árpád-ház kihalása egyben egy új hatalmi szervezet megjelenését is eredményezte. 1301 után már nem a király volt a legnagyobb földbirtokos az országban, tehát saját címere és az országé fokozatosan elkülönült egymástól. Az Árpádokat követő Anjou-uralkodók a saját liliomos címerükkel egyesítették a vágásos pajzsot, ezzel is utalva arra, hogy leányágon rokonai az Árpádoknak. A kettős kereszt ebben az időben a címer hátoldalára került, de megjelent a kereszt alatt a **hármas lóhereív**. Ez még nem hegyet jelentett, mint a későbbiekben, csupán a kor szokása szerint talapzatot adott. A 14. század végén bukkant fel a pajzs fölé helyezett korona.

A középcímer kialakulása

A 15. század vége változásokat hozott; a címerhez szimbolikus jelentés kezdett kapcsolódni. A vágásos rész négy ezüstsávja az ország négy legfontosabb folyóját jelképezte (Duna, Tisza, Dráva, Száva), s a későbbi időkben a kettős kereszt alatt levő lóherét hegyekkel azonosították (Tátra, Mátra, Fátra).

A másik változás a középcímer kialakulása volt. Az uralkodó címébe eddig is belevette a meghódított vagy igényként számontartott területeket, de ez mostantól a címerben is megjelent. A területek a következők voltak:
1. *Horvátország* : ötször öt vörös és ezüst négyzet alkotta sakkozott mező,
2. *Dalmácia*: kék mezőben három koronás leopárdfej,
3. *Szlavónia*: két ezüst pólya közt, csillag alatt futó nyest,
4. *Erdély*: a terület címere önmagában is összetett. A vörös sávval vágott pajzs felső részén kék alapon aranycsőrű fekete sas, ami a magyarokat jelképezi. A madártól jobbra aranynap, balról hold, melyek a székelyek jelképei. Az alsó részbe hét vörös vár került, mely a szászok szimbóluma.
A középcímerben szerepelt még Fiume és Bosznia címere is.

A Kossuth-címer

A címer 1849-ben változott meg a trónfosztás hatására. Ekkortól használták az ún. Kossuth-címert, mely a kiscímert jelentette, korona nélkül. A szabadságharc bukása után a korona ismét visszakerült a kiscímerre.

20. századi címereink

A következő jelentős változás címerünkben 1949-ben következett be. A címer teljesen a környező szocialista országok mintájára készült, főként hazánk szocialista jellegét hangsúlyozta. Magyar mivoltunkat csupán egy szalag jelezte, s amellett, hogy nem követte a történelmi hagyományokat, még a címertani szabályokat is súlyosan megsértette, ugyanis nem alkalmazott címerpajzsot.
1956-ban rövid időre ismét a Kossuth-címert használták, de 1957-ben újat vezettek be. Ezen a címerünkön a búzakalász a parasztságot, a sisakdíszként szereplő ötágú vörös csillag a munkásságot, a búzakalászok egyik részét összefogó vörös szalag az internacionalizmust jelképezte. Már volt címerpajzs, amelyben a nemzeti színek láthatók.
A ma érvényes címert 1990-től használjuk, s ez visszatérést jelent az 1848-as koronás kiscímerhez.

Inszigniológia

A fogalom meghatározása

Jelvényeknek (inszignia) nevezzük azokat a tárgyi ismertetőjegyeket, amelyekkel valamilyen hatalmat, méltóságot, hivatalt jellemezhetünk. A

hatalmak természetesen sokfélék lehetnek: államfői, egyházi, katonai, oktatásügyi stb. A jelvények már az ókorban megjelentek, majd használati körük a középkorban jelentősen kibővült. Fontossá vált a korona, a lovagok jelvényei lettek a pajzs, a sisak, sarkantyúk, és egyre több egyházi jelvény is kialakult. Ezek mellett az egyetemek rektorai is viseltek különböző jelvényeket, pl. aranyláncokat, jogart stb.
Az inszigniológia nagyon tág keretet felölelő segédtudomány. Szorosan kapcsolható más tudományokhoz is, pl. címertan, zászlótan. A nagy anyagra való tekintettel az alábbiakban csupán az uralkodói jelvények bemutatására nyílik lehetőség.

Koronák

Történetük
A korona, mint az uralkodás jelképe, nagyon régóta használatos. Az ókorban a sumerok uralkodói egyszerű, tarkón összekötött szalagot használtak, de ismerték a koronát Egyiptomban (lásd a későbbiekben), Asszíriában, Perzsiában is. A perzsák koronatípusát vette át Nagy Sándor (fehér, gyapjúból készült szalag, drágakövekkel), majd az ő tekintélye nyomán használata tovább terjedt. Rómában többféle korona is létezett, a kezdeti időkben általában a győztes hadvezérek viselték. A császárok idejében azonban egyre inkább csak a legfőbb hatalom és dicsőség jelképévé vált.
Nagy Konstantin uralkodása alatt (306-337) alakult ki a sisakkorona (galea), melyet a birodalom bukása után a germán törzsi vezetők is átvettek. A **sisakkorona** lehetett „zárt”, amennyiben két keresztpánt boltozatot alkotott a koronán, és „nyitott”, abban az esetben, ha sima abroncs volt. A 10. századig kialakult az a felfogás, hogy aki zárt koronát visel, afölött már nem áll más földi hatalom, míg a hűbériséget elismerők nyitott koronát használtak.
Típusaik
A koronák használatuk szerint két csoportra oszthatók. Voltak olyanok, melyeket csak egy alkalomra készítettek, s ezzel be is töltötték szerepüket (sokat csak egy uralkodó koronázására használtak, de voltak ún. halotti koronák is). Más koronák évszázadokon keresztül használatban maradtak, öröklődtek, gondosan őrizték őket.

A magyar koronázási jelvények

Bevezetés

A magyar történelem során a különböző korszakokban némileg eltérő koronázási jelvényeket használtak. **A legfontosabb mindig a korona, a jogar, az országalma és a kard volt**, de a 11. században ide tartozott a lándzsa is, majd a későbbiekben a jelvények között található a kereszt, a gyűrű, karperec, lószerszámok és különböző ruhadarabok is. Ezekhez járult még a palást, amely az államalapító Szent István öröksége.

A magyar koronázási jelvények a legépebben fennmaradt középkori emlékek közé tartoznak Európában. Mindez annak köszönhető, hogy a koronát már a 13. századtól szentként tisztelték és a többi jelvénnyel együtt megkülönböztetett figyelem övezte. A közvélemény csak akkor tekintette érvényesnek a koronázást, ha azt a hagyományosan használt jelvényekkel végezték.

Történetük

A hagyomány szerint az 1001. év első napján királlyá koronázták Istvánt Esztergomban. Rómából, II. Szilveszter pápától kapta a koronát, mely a többi jelvénnyel együtt a halálát követő zűrzavarban valószínűleg elveszett. A ma ismeretes korona kialakulását az 1180-as évek végére datálhatjuk, III. Béla uralkodásának idejére. A koronát Székesfehérvárott, Visegrádon, majd Budán őrizték, míg 1440-ben, Habsburg Albert halála után az özvegy királyné ki nem lopatta az országból. Mátyás király szerezte vissza hatalmas váltságdíj fejében 1464-ben. 1551-ben került ki ismét az országból a korona, mikor Izabella királyné átadta azt Habsburg Ferdinándnak. Újra egy Mátyás – II. (Habsburg) Mátyás – adta vissza a magyaroknak a koronát, és az országgyűlés 1619-től elrendelte, hogy a jelvényeket a pozsonyi várban őrizzék.

A későbbi időkben sem volt sok nyugalmuk a jelvényeknek. Többször szállították őket Bécsbe, 1849-ben elásták őket Orsovánál, de a Habsburgok 1853-ban megtalálták. Ferenc József csak megtekintésre kérette Bécsbe, majd egy nap múltán visszaküldte a jelvényeket Budára.

A II. világháború idején Nyugatra menekítették őket, s 1945-ben az Amerikai Egyesült Államok fennhatósága alá kerültek. Csak 1978. január 6-án hozta vissza Magyarországra a Cyrus Vance amerikai külügyminiszter vezette küldöttség. A jelvények ezután a Magyar Nemzeti Múzeumban kerültek kiállításra, ahol a mai napig megszemlélhetők.

A korona

A magyar korona – melyet Szent István koronájának tartanak – eredetét titok fedi, amit eddig nem sikerült megfejteni. A korszerű tudományos vizsgálatok a mai napig folynak, és a tudósok ma is újabb és újabb elméletekkel állnak elő. Vannak, akik egészen Attiláig vezetik vissza a koronát, melyet „Isten ostora" felsőbb, égi hatalmaktól kapott. Az már mindenesetre bizonyos, hogy a „Szentkorona" nem az első magyar királyé volt, sőt a kutatók többsége szerint Szent István idejében még egyik része sem létezett. A koronát ugyanis régi, használaton kívüli ékszerekből és templomi kegytárgyakból állították össze V. István számára 1270-ben. Egy másik feltevés szerint a koronát 1185-ben készítették III. Béla koronázásához.

A korona két részből áll. Mindkettőt aranylemezek alkotják, melyeket zománcozott részek díszítenek. Az alsó részt görög koronának nevezik, ez tulajdonképpen egy homlokpánt (lásd korábban). Az aranypántot drágakövek és színes zománcképek felváltva díszítik. A képek Szent Györgyöt, Szent Demetert, Szent Kozmát, Szent Damjánt ábrázolják, valamint Mihály és Gábriel arkangyalt, a bizánci herceget (Konsztantinosz Porphürogennétoszt) és I. Géza királyt. Az utóbbi volt az, aki 1075-ben megfosztotta trónjától Salamont.

A pánt elülső részét nyolc oromdísz ékesíti, melyek felváltva félkör, illetve háromszög alakúak, tetejükön pedig szabálytalan drágakövek találhatók. Az elülső rész közepén félkör alakú aranylap, rajta az áldást osztó Krisztussal. A korona hátoldalán a bizánci császár látható. A kutatók szerint ezek a zománcképek a 11. század végén keletkezhettek, és eredetileg más ékszereket díszíthettek. Az alsó pánt körös-körül igazgyöngyökkel van kirakva, és kétoldalt aranyláncocskákon lóhere alakú drágakövek függnek.

A korona felső részét – vagyis a keresztpántot – latin koronának nevezik. A pántok kereszteződésében szintén az áldást osztó Krisztus látható, s körülötte a pántokon nyolc apostol zománcképe: János, Bertalan, Fülöp, Pál, Tamás, Jakab, András, Péter.

A pántok kereszteződésén található az aranykereszt, melynek ferdeségére máig sem tudnak meggyőző érveket felhozni.

A palást

Az egyedüli koronázási jelvény a palást, amelyet a kutatók **kétségkívül Szent István uralkodásának idejéből** származtatnak. Gazdagon hímzett, bíborselyem kelméből készült, s csodálatos módon kiállta az idők próbáját,

a sok-sok viszontagság alig hagyott nyomot rajta. A csodálatos módon kiállta az idők próbáját, a sok-sok viszontagság alig hagyott nyomot rajta. A ben a székesfehérvári bazilikának. Ma a pannonhalmi bencések őrzik, csak kölcsönadták a Nemzeti Múzeumnak.

A jogar

A buzogány alakú magyar királyi jogar szokatlan formájúnak számít az európai koronázási jelvények között. A „nyele" fapálca, melyet aranyozott ezüstlemez borít. A pálcára szabálytalan gömb alakú hegyi kristály van erősítve. A gömb aranyfoglalatán aranyláncocskákon aranygolyók függnek. A kristálygömbbe három oroszlánt véstek, a foglalata valószínűleg keleti ötvös munkája, s a 10. században készülhetett.

Az országalma

Ez a legújabb királyi jelvény. Tömör, aranyozott rézgolyó, tetején az apostoli kettős kereszt (lásd címertan). Feltehetően az Anjou-házi Nagy Lajos készíttette a 14. század közepén, a golyóra felerősített két aranylemezen ugyanis az Anjou-család liliomos címere látható.

A kard

Az eredeti koronázási kard még a 16. század előtt eltűnt. A prágai Szent Vitus templom kincstárában őriznek egy gyönyörű viking kardot, csontdíszítéssel a markolatán, amit 1355-ben úgy írtak be Luxemburgi IV. Károly leltárába, mint Szent István kardját. A pengén titokzatos, a mai napig megfejtetlen felirat található: Ulfberht. Erről a kardról elképzelhető, hogy valóban Szent Istváné volt.

A 16. század után használt koronázási kard valószínűleg Velencében készült. Ezzel a Szent Istvánnak tulajdonított karddal ütötték lovaggá a magyar királyok az aranysarkantyús rend tagjait az utolsó háromszáz év magyar történetében.

Vexillológia

Egyetemes zászlótörténet

A zászlóról általában

Zászlókat már az ókori népek is használtak, mindenekelőtt a hadviselésben volt fontos szerepük. A hadizászló dísze, jelvénye volt a harcolóknak, s emellett tájékozódásul is szolgált. A zászlótartónak mindig bátor szívűnek,

hadban jártas embernek kellett lennie. Ostromnál, ütközetben ő járt legelöl, példát mutatva bátorságban a többieknek. A zászlós a zászló átvételekor megesküdött, hogy azt élete árán is védeni fogja, s ha a zászlót ellopták vagy elragadták, akkor a zászlós élete a katonák kényére-kedvére volt adva, akár büntetlenül meg is ölhették. Amennyiben az egység elvesztette zászlóját, ezt a súlyos csorbát csak jelentős hadisikerrel tudta kiküszöbölni.

Az ókor zászlói

A legismertebb ókori katonai írás, Vegetius: A hadügy vezérfonala című munkája (4. század vége) megemlékezik a római hadizászlókról is. Az ütközetekben nem lehetett mindig vezényszóval irányítani, sőt sokszor a kürtjellel sem boldogultak. Ekkor a **zászlókkal adtak jelt** az előrenyomulásra, üldözésre, visszavonulásra vagy megállásra. Az akadályelhárításra kiképzett csapatok is zászlójelre léptek működésbe. Vegetius, mikor a római hadizászlókról megemlékezik, említi, hogy minden egységnek külön zászlója volt. A zászlórudakon jelvények is voltak; a légióké a sas, a kisebb egységeké (cohors) a sárkány. A századok zászlóira a csapat számát jegyezték fel, a katonák tehát a harc hevében is könnyen tájékozódhattak. A zászló neve a rómaiaknál: vexillum. Ebből a latin kifejezésből származik a vexillológia, vagyis a zászlók tudománya.

A középkor zászlói

A középkorban a királyi **zászlórúd tetején szereplő jelvények** szintén főleg állatalakok voltak. A német-római császárok a rómaiaktól átvett sast, az angol királyok sárkányt, a dánok pedig hollót tűztek zászlórúdjukra, emellett feltűnik a kereszt is, a kereszténység szimbóluma.

A 10. századtól azonban a jelvény fokozatosan háttérbe szorult, és a hangsúly a lobogóra tevődött át, amelyet egyre finomabb anyagból szőttek. A 12. században a dánok kezdeményezésére a jelvény is a **lobogóra** került, s ezt átvették a franciák, angolok, majd a németek is.

A 13. században a jelvények a pajzsra kerültek, és kialakultak belőlük a címerek. (Ezzel a címertan foglalkozik.) Később az egész címer került vissza a lobogóra, s ezzel a zászló neve is megváltozott: az olasz bandiera nevet kapta. A változással a zászló alakja is átformálódott; eddig a jelvény tengelye merőleges volt a rúdra, mostantól viszont azzal párhuzamos lett. A középkor országaiban a bandiera használata csak a legelőkelőbb urakat illette meg, a kisebb rangúak kis, háromszög alakú zászlóval vonultak hadba.

Az újkor zászlói

A lobogó a nemzeti hovatartozás megjelölésére a 16. században alakult ki. Az első modern értelemben vett zászlót a hollandok használták, ugyanis tengerhajózó nép lévén, szükségük volt hajóik megkülönböztetésére.
A 18. századi francia forradalom óta terjedt el a **nemzeti trikolor** (három szín) használata, azóta az országok csupán nemzeti színeiket igyekeznek feltüntetni zászlóikon, minden egyéb díszítés nélkül. A zászlók a mai napig megtartották kiemelt szerepüket mint egy nép jelképei, illetve mint megbecsült katonai jelvények.

Magyar zászlótörténet

A kezdetek
A korabeli külföldi források szerint az ősmagyarok (8-9. század) zászlója fekete volt, jelvényük pedig a zászlórúdon ülő turulmadár. Mivel a hun Attila katonái használtak turulos zászlókat, sok kutató szerint ezek nem is ősmagyarok voltak, hanem hunok.
A Képes Krónikában zászlónk színe vörös, s rajta turul vagy karvaly szerepel. Mivel a 10. század Európájában a színeknek önálló jelentésük volt, honfoglalóink a vörös színt mint a büszkeség jelképét választották.
Középkori zászlóink
Az Árpád-házi királyok korának krónikáiból zászlóinkról sok minden kiderül. Szent István zászlója a turul helyett már a keresztet használta jelvényként. A 12. században már nemcsak a királyoknak, hanem egyes főuraknak is saját zászlajuk volt. A címeres zászló a 13. században jelent meg; **III. Béla** idejében már a kettős kereszt látható a lobogón (lásd címertan). Az Aranybullát kiadó **II. András** vörös-ezüst csíkozású zászlót használt, mivel az Árpádok címerében a vörös és ezüst szín is megtalálható.
Ezeket a színeket 1301 után az **Anjou-uralkodók** is átvették, ezzel is akarván bizonyítani rokonságukat az Árpád-házzal. A Képes Krónikában a rúd mellett – tehát a zászló főhelyén – vannak a magyar színek, s a másik felében az aranyliliomok kék háttérben.
A zászló osztásának hagyományát a 15. századi uralkodók is követték. Hunyadi Mátyás alatt különleges fontosságúak a jelképek, már a királyi trombitásoknak is volt hangszereikre erősített zászlójuk.
A 16. század elejétől a lobogó nagyobb méretű lett, ismét egyszínű (vörös), a címer és az egyéb ábrák pedig már csak díszítésként kerültek rá. A

mohácsi csata után a zászló elvesztette korábbi jelentőségét, csupán a koronázási aktusnál kapott szerepet.

Újkori zászlóink

A Habsburg-korban (a 16. századtól) elszakadván az eddigi hagyományoktól, zászlónk elnémetesedett, túlzottan sokszínűvé vált, a magyar címer pedig a sasos német császári címer egyik elemévé szürkült. Halódásának oka az önálló magyar hadügy visszaszorításában kereshető. Mindezek mellett a hagyományos magyar színekhez, a fehérhez és a vöröshöz a 17. század elejétől kezdett kapcsolódni a magyar címer harmadik színe, a hármashalom zöldje (lásd címertan). **1608-ban, II. Mátyás koronázásakor tűnt fel először együttesen a három szín.**

A **Rákóczi-szabadságharc** idején a zászló a fejedelem szívügye volt. Az ő nagy udvari zászlaja, melyet személye előtt hordtak, tiszta fehér selyemből készült, rajta a következő, aranyszállal felírt szöveg volt található: Cum Deo pro Patria et Libertate (Istennel a hazáért és a szabadságért). A szabadságharc alatt minden katonai egység külön zászlót használt. Az ezredek színe a fehér volt, a testőrség zászlóin azonban a fejedelem családi színei – a kék és vörös – volt látható.

A francia forradalomban bevezetett trikolor mintájára Magyarországon is a 18. század végétől kezdték rendszeresen használni a három színt. A reformkor idején egyre terjedt, és az 1847-es év országgyűlési választásain már általános volt a nemzeti színű magyar zászló. **Az 1848-as törvényekben meghatározott nemzetiszínt és országcímert az uralkodó is szentesítette.** Ekkortól háromszínű lobogókkal kellett a középületeket ünnepek alkalmával feldíszíteni, és ezt használták a magyar hajózásban is.

Az 1848-49-es szabadságharc bukása után a fegyverletételek során a honvédség zászlóinak nagy része a cári, illetve az osztrák csapatok zsákmánya lett. Néhány zászlót azonban sikerült elrejteni, sok alakulat pedig feldarabolta zászlóját, és az egyes darabokat mindenki kegyelettel őrizte tovább.

Hazánk nemzetiszínei a 19. század óta nem változtak, csupán a lobogónkon elhelyezkedő címer alakult át. Erről részletesebben a címertan részben írtunk.

Őskor

Kenyában, a festői Turkana-tó keleti partjának táborhelyén egy kezdetleges emberi lény vagy hárommillió évvel ezelőtt felemelt egy vízcsiszolta követ, és néhány ütéssel eszközzé alakította. Ami eddig a természet egy véletlen darabja volt, most készített eszközzé vált. Ebből az ősünkből hosszú idő alatt lett a mai ember, az a lény, amely egy Földön kívüli megfigyelő számára eléggé természetellenesnek tűnhet. Minden más állattól eltérően ugyanis mi háborúkat viselünk egymás ellen, tudatosan kimerítjük környezetünk korlátozott erőforrásait, és úgy tűnik, azt hisszük, hogy „kicsapongásaink” vég nélkül folytathatók. Bizonyos értelemben ma az ember uralkodik a Föld felett: egyedülálló teremtő intelligenciánk lehetővé teszi számunkra, hogy többé-kevésbé bármit megtegyünk, amit csak akarunk. A Földön kívüli megfigyelő azonban eltűnődhet rajta, vajon nem tébolyodott-e meg egy kissé a bolygónk ura?

Ha a földrajzi elterjedés a siker jele, akkor az ember sikeresnek mondható. Az afrikai „bölcsőnktől” kiindulva mára gyakorlatilag elfoglaltuk a földgolyó minden szegletét. Ahol csak élet lehetséges, ott ember is van. A fejlődésünk kulcsát jelentő rendkívüli alkalmazkodóképesség következtében egyetlen más faj sem népesít be a mienkhez hasonlóan sokféle környezetet.

Vizsgálat alá kell azonban vennünk az ember rendkívüli hatalmát a Föld felett. Ha egyetlen ezeroldalas könyvben akarnánk rögzíteni a Föld történetét (a majd ötmilliárd évvel ezelőtti születésétől napjainkig), akkor a korábban említett kenyai lény az utolsó lap közepén jelenne meg, az utóbbi tízezer év történetét pedig az utolsó szóba kellene belesűrítenünk. Remélhetőleg ennek a rövidke emberi történelemnek, rég betemetett múltunknak a kutatása önmagunk jobb megismeréséhez segít majd hozzá, s talán némi betekintést nyerhetünk jövőnkbe is.

A kezdetek

Földünk története

Ahogy az emberiség történelmét, Földünk történetét is több nagy szakaszra tagoljuk. Az ember fejlődése szempontjából a legutolsó, az ún. negyedidőszak a legfontosabb. A 4,6 milliárdból ez csupán 2,5 millió év.

A negyedidőszakot is két korra bontjuk. Ezek közül az első a **pleisztocén**, amely 2,5 millió évvel ezelőtt kezdődött, és mintegy 10 ezer éve ért véget. Ezt a szakaszt jégkorszaknak is nevezik, ami félreértésre adhat okot, hiszen az eljegesedés valóban hatalmas mértékű, de a pleisztocén nem egyvégtében hideg klímájú. Az utóbbi 2,5 millió év alatt több ízben is bekövetkeztek egymást gyorsan követő klímaváltozások, ezért beszélhetünk hideg időszakokról **(glaciálisok)** és az őket elkülönítő „meleg” időszakokról **(interglaciálisok)**. Az utolsó hideg időszak mintegy 80 ezer évvel ezelőtt kezdődött és mintegy 10 ezer évvel ezelőtt ért véget. Manapság tehát egy interglaciális szakaszban vagyunk, amit majd sok tízezer év múlva ismét eljegesedés követ.

Az állatok világa

Földünkön valamivel több mint egymillió állatfaj él. Az állatvilágban – ha a fajok számát nézzük – a gerincesek meglehetősen szerényen vannak képviselve. A negyedkor elején teljes létszámuk még mintegy 35 ezer volt, de ebből mára sok kipusztult. Az emlősöket mindössze négyezer faj képviseli, s ha a számok tükrében tovább vizsgáljuk a dolgokat, még meglepőbb eredményt kapunk. Az emberszabású majmokat mindössze négy nemzetség jelenti (orángután, gorilla, csimpánz, gibbon), az ember pedig egyetlen fajba tartozik.
Ennek az egy fajnak az „uralma” a többi felett nagyon sok feladattal jár. Az emberi faj alkalmazkodóképessége olyan civilizációt teremtett, mely sok tekintetben meghaladja biológiai fejlettségét. Ennek a rugalmasságától függ a jövőnk; kultúránk révén hatalmunkban áll igazságos és könyörületes jövőt teremteni, de szenvedéssel és kínnal teljeset is.

Elképzelések az ember származásáról

A világ és az ember eredetéről két eltérő nézet áll egymás mellett. Az egyik természetfölötti erők működését feltételezi. Például a **zsidó-keresztény teremtéstörténet**, amely kis híján kétezer évig egyeduralkodó volt a nyugati világban. A teremtés időpontját Kr. e. 4000 körülre tették, de a 18. századtól elfogadhatatlanná vált ez a kezdőpont, mert vitathatatlanul ma már nem létező, de ennél régebben élt állatok maradványait találták meg. Ekkor alakult ki az ún. diluviális (özönvíz-) elmélet, mely szerint a teremtés

korábban történt, s az állatok a Noé idejében bekövetkezett vízözön idejében pusztultak ki. Később a továbbfejlesztett elmélet katasztrófák sorozatát feltételezte (kb. 30-at), melyek után mindig újabb teremtések következtek. Abban a kérdésben, hogy az ember felette áll-e az állatvilágnak, az elképzelés nem változott; a válasz mindig igen volt (lásd Biblia).
A másik nézetet a **darwinizmus** hívei hirdetik. Charles Darwin 1859-ben A fajok eredete című művében mutatott rá arra, hogy az emberiség része a természetnek, azzal együtt ő is fejlődik (evolúciós elmélet). Szerinte sem és az elmélet továbbfejlesztői szerint sem a majmoktól származunk, de mindenképpen közös ősön osztozunk velük. Ezt a közös őst, a hiányzó láncszemet (missing link) azonban máig sem sikerült megtalálniuk a kutatóknak.
A két eltérő megközelítésű nézet közötti döntés, véleményünk szerint, nem a történettudomány feladata.

Emberelődök

Bevezetés
Az emberszerűek főcsaládja **(hominoidák)** 35 millió éve jelent meg a földön, s ezután két csoport vált külön egymástól. Az emberszabású majmok és az emberfélék fejlődése más-más utat járt be.
Az **emberfélék (hominidák)** talán 20 millió évvel ezelőtt különülhettek el teljesen. Ezeket a lényeket – egészen 3 millió évvel ezelőttig – azért nevezzük csupán emberféléknek, mert nem tekinthetők még igazi elődeinknek. A majmokhoz való hasonlóságot jelzi nevükben a pithecus (majom) szó.
Ramapithecusok
Legősibb formának a körülbelül 12 millió esztendővel ezelőtt élt Ramapithecust tekintik, melynek maradványai először az indiai **Siwalik hegységben** kerültek elő. Hasonló leletre bukkantak **Rudabányán** (Rudapithecus hungaricus), amely kb. 10 millió éves. Szintén fontos lelet az említetteknél is idősebb, kb. 14 millió éves Kenyapithecus. Ezek a lények alkalomszerűen használtak eszközöket.
Australopithecusok
A hominidák későbbi képviselői az Australopithecusok, melyek maradványai szép számban kerültek elő Dél-és Kelet-Afrika különböző

vidékeiről. A kutatók évtizedeken át azt hitték, hogy közvetlen őseink, mára viszont kiderült, hogy az emberré válás vonalán oldalágat képviseltek. A leletek kora 5 millió évtől 3 millió évig terjed.

A legelőrehaladottabb fejlődést az Australopithecus africanus jelenti, melynek testmagassága mintegy 120 cm volt, súlya pedig 35-40 kg lehetett. Koponya-űrtartalmának átlaga 500 cm^3-t tett ki, tehát nagyobb volt, mint a jelenkorban élő emberszabású majmoké.

Leleteket találtak Kenyában, a **Turkana-tó közelében** és Etiópia keleti részén. Itt feltárták egy fiatal „hölgy” csaknem teljes csontvázát. Ő lett a híres **Lucie**, kinek életkora 18-21 év, magassága 110 cm volt egykoron. A másik híres lelet, a dél-afrikai Taung környékén talált agykoponya egy 5-6 éves gyermeké lehetett. Ez volt a legelső Australopithecus lelet.

Fontos ismételten megállapítanunk, hogy az ember semmi esetre sem származhat az Australopithecus nemzetségből, hanem csak a hozzájuk hasonló emberelődöktől. A két csoport természetesen kereszteződhetett, s ennek következtében hatást is gyakorolhattak egymásra. Ezek a lények mindenesetre már **két lábon jártak és csoportokban éltek**. Mindkét jellemzőről érdemes néhány szót szólnunk bővebben.

Miért érdemes két lábon járni?

Az előnyöket a következőkben foglalhatjuk össze.

A ragadozók elleni védekezés hatékonysága megnő. Ha a fenyegetés – a kövek elhajítása, ágak lóbálása – felegyenesedett testtartással történik, a valóságos méreténél nagyobbnak mutatja a főemlőst.

Az őrködés is olyan ragadozók elleni magatartás, melynél előny a felegyenesedett testtartás. Egy magas fűben élő állat esetében a felállás képessége, mely így a környezet jobb szemmel tartását teszi lehetővé, jelentős előnnyel jár.

A harmadik, s talán legfontosabb, a kezek felszabadulása. Ez megnöveli a tárgyhordozó képességet. A kölykök hordozásánál is fontosak a kezek, hiszen a két lábon járás csökkenti a lábak fogó szerepét, s így az anyának nagy szüksége van rá, hogy kölykét kézzel is tudja tartani.

Miért hasznos a csoportos életmód?

Biztosan állíthatjuk, hogy a főemlősök nem volnának társas lények, amennyiben ez nem volna számukra fejlődéstanilag előnyös. Mik ezek az előnyök?

A csoportos életmód lehetőséget nyújt a gyermekkorban a meghosszabbodott tanulásra. A főemlősök a többi állatnál sokkal több időt

töltenek tanulással. A nagyobb tudás nagyobb túlélési lehetőséget biztosít, a fejlődésnek pedig épp ez a lényege.
Megszervezhetővé válik a hatékony védekezés a ragadozókkal szemben. A hímek – mivel igen gyakran nagyobb termetűek a nőstényeknél – felelősek a csoport védelméért, vagy legalábbis azért, hogy mindaddig feltartóztassák a ragadozókat, míg a többiek elmenekülnek.
A csoportos élet harmadik nagy előnye az, amit csoportbölcsességnek nevezhetünk. A közösség mindig sokkal nagyobb „össztudáskészlettel" rendelkezik, mint bármelyik egyed, és ez a tudás mindegyik tag számára hozzáférhető.

Átvezetés az emberiség őskorába

A kezdetek 2,5 millió évvel ezelőtt értek véget, s ekkortól már az ember őstörténetét számíthatjuk. Az őskor időszakát három korszakra bonthatjuk fel. Az első az **őskőkor**, mely nagyjából a földtörténeti pleisztocén korszaknak felel meg. A szakasz 10 ezer évvel ezelőtt ért véget, és következett a **középső kőkor**, melyet a kutatók átmeneti időszaknak tekintenek. Az **újkőkor** 8 ezer évvel ezelőtt kezdődött, és területenként változó időpontban átalakult fémkorszakká, mely egyben az ókor kezdetét is jelenti. Az elkövetkezendő oldalakon erről a három korszakról fogunk részletesebben beszélni.

A paleolit korszak

Általános jellemzők

A 2,5 millió éve kezdődött paleolitikum i. e. 8 ezer körül ért véget. Alsó, középső és felső szakaszra osztották fel. A fogalom **őskőkort vagy csiszolatlan (pattintott) kőkorszakot** jelent.
Az ősemberek életmódjának legjellemzőbb vonása ebben az időszakban a **zsákmányolás**. A gyűjtögetés, vadászat, halászat annyit jelentett, hogy a természettől pusztán elvette a szükséges élelmet, ő maga nem termelt. Ezzel az életmóddal az ember a **természet szerves részének** tekinthető. A zsákmányolás következménye a **vándorló életmód**, vagyis rövid ideig megtelepedve, az élelmiszerforrásoknak megfelelően, folyamatosan változtatták helyüket őseink. A közösségek létszáma 20-25 fő volt. A nők által végzett gyűjtögetés jelentette az alapvető megélhetési forrást az

időszak nagy részében, ezért **matriarchális (anyajogú)** társadalomról beszélhetünk. A zsákmányoló-vándorló életmód **nem tette lehetővé a felhalmozást**, az emberek közötti különbségek (pl. vagyoni) tehát nem voltak jelentősek.
Ezek után tekintsük át először az ember fejlődésének lépcsőfokait, majd a paleolit néhány jellemzőjét részletesebben.

Az ember fejlődése a paleolitban

Az ügyes ember (Homo habilis)

Általános jellemzők

Nem kétséges, hogy az „ember kora" legfeljebb mintegy 2,5 millió évvel ezelőttől számítható. Ilyen korúra becsülhetők az első Homo habilis maradványok: azé az ősemberé, aki már **eszközöket készített**, kezdetleges kőszerszámokat pattintott.
Az ember életmódjában a rendkívül fontos változás az, hogy eddig alkalmazkodott a táplálékához, mostantól viszont rendszeres gyűjtögetővé és eszközkészítővé vált. Őseink a táplálékot elosztották egymás között **(táplálékmegosztás!)**, és már ideiglenes táborhelyeket is kialakítottak maguknak. A legelső emberek még elsősorban növényekkel táplálkoztak, a „húsételek" ekkor túlnyomórészt elhullott állatok húsát jelentették.
Az ember kialakulásának helyszíne
Sok vita folyt arról, hogy hol is volt az emberiség bölcsője. E költői elnevezés azt a területet jelöli, ahol az ember legtávolabbi ősei kialakultak, ahol megkezdődött az ember fejlődése.
Erre vonatkozólag különböző elképzelések voltak. Ma a legtöbb kutató az afrikai eredetünket tartja a valószínűnek.

A leletek

A régészek 2,5 milliótól 1 millió évvel ezelőttig tartó időszakból találtak „ügyes ember" maradványokat.
Az egyik leghíresebb Homo habilis leletet szerencsés módon 1972 végén sikerült felfedezni a Turkana-tó keleti partvidékén. Ez a koponya, melyet általában egyszerűen – a Kenyai Nemzeti Múzeum leltári megjelölése alapján – **1470-esnek** neveznek, sok korábbi feltevést megerősített. A leletben az volt a lenyűgöző, hogy ez az „ügyes ember" legalább kétmillió évvel ezelőtt élt. A példány sok apró darabban került elő a földből, összerakása csüggesztően nehéz feladatnak ígérkezett **M. Leakey** és **B.**

Wood angol kutatók számára. Hat hét türelmet és ügyességet igényelt a munkák befejezése, de az eredmény bebizonyította, hogy az eddigi elképzeléseknél egymillió évvel régebbi láncszemet találtak.
Ezekből a korai időszakokból a kutatóknak nem sikerült kiásniuk teljes csontvázat. Ennek valószínű okai a dögevő ragadozók lehetnek, melyek azonnal széthordták a temetetlen holttesteket. Ezek után természetes, hogy teljes csontvázak felfedezésére csak az első temetkezések időszakától (50 000 év) számíthatunk.

Elterjedés

A gyűjtögetés mellett az idők folyamán a vadászat szerepe is fokozatosan növekedett. Ennek következtében a gyűjtögető-vadászó Homo habilisek életkörülményei javultak, így gyarapodott a népesség is. Mindez szükségessé és lehetővé tette, hogy a szakasz végén az ember kedvezőtlenebb, hidegebb éghajlatú tájakon is megtelepedjen.

A felegyenesedett ember (Homo erectus)

Általános jellemzők

A Homo habilisek maradványai körül napjainkban is folyó embertani vitákat csak újabb leletanyagok birtokában lehet eldönteni, ám a Homo erectus már kétségkívül ember volt. Mivel a mai embertől sok tekintetben különbözött, előembernek is szokták nevezni. Előemberek már 2 millió esztendőnél régebben is voltak, és a legutolsók mintegy 100 ezer évvel ezelőtt még éltek.
A törzs és végtagok felépítése nagyjából már megegyezett a mai emberével, ezért ebben az időszakban a változások a fejre koncentrálódtak. Az agykoponya boltozatosabbá vált, az agy térfogata megnőtt, az agy mérete 700 és 1300 cm^3között változott. Ez annyit jelent, hogy voltak olyan egyedek, melyek agya nagyobb volt egyes ma élő emberekénél. Természetesen ez nem abszolút fontosságú, hiszen a nagyobb fejű emberek nem szükségszerűen okosabbak.
Legalább ilyen fontos az agy olyan átrendeződése, ami több ismeret befogadására teszi képessé, de a leletek erről sajnos semmit nem árulhatnak el. Ebben az időszakban az eszközök köre is tovább bővült (szakóca, lándzsa), és a korábban alkalomszerű tűzhasználat mintegy 500 ezer évvel ezelőtt gyakoribbá vált (tüzet gyújtani még nem tudtak).

A leletek

Az első Homo erectus felfedezésének érdekes története van. A név ugyanis már megvolt, amikor a lelet még elő sem került. **E. Haeckel** német biológus

felismerte, hogy az 1856-ban felfedezett Neander-völgyi ősember nem tekinthető a legősibb emberi maradványnak. Az volt a véleménye, hogy kell lennie egy korábbi lénynek, és ezt a feltételezett lényt el is nevezte: a felegyenesedett majomember (Pithecanthropus erectus) nevet adta neki. Szerinte ezt az ősibb embert Ázsia trópusi tájain kell keresni. A jóslat nagy hatással volt egy fiatal holland orvosra, **E. Dubois-ra**, aki elhatározta, hogy megkeresi ezt az ősmaradványt. Szumátrán kezdte a kutatást, majd két esztendei hiábavaló munka után áttette működése székhelyét **Jáva szigetére** **Jáva szigetére** ben valóban emberi maradványokat talált, melyek jóval idősebbek voltak az eddig ismert leleteknél.

A Magyarországon, **Vértesszőlősön** talált lelet is nemzetközi hírű. Megtalálója, **Vértes László** a maradványokat Sámuelnek nevezte el. Korát több mint 400 ezer esztendőre becsülik, s a mellette található lábnyomok valóságos régészeti szenzációt jelentettek. A lágy mésziszapba benyomódva ugyanis nemcsak az itatóhoz vonuló állatok lábnyoma maradt fenn, hanem az itt benyomódva ugyanis nemcsak az itatóhoz vonuló állatok lábnyoma maradt fenn, hanem az itt ben), s így sikerült bemutatni a színhelyet is az érdeklődőknek.

Elterjedés

A Homo erectus nyomait már világszerte megtalálhatjuk Dél-Afrikától kezdve Németországig, Izraeltől Pekingig. Az ősi időkben a csoportok vándorlása lassú lehetett, a nemzedékek nem tehettek meg többet néhány tucat kilométernél. Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy ha csupán 10 kilométert tettek meg nemzedékenként, akkor is 15 ezer év alatt Nairobitól (Kenya) Pekingig juthattak el, és ez történeti léptékben igencsak gyors utazás.

Az ősember (Homo sapiens vagy Palaeanthropus)

Általános jellemzők

Az ősemberek mintegy 400 ezer évvel ezelőtt alakultak ki, és kb. 40 ezer évvel ezelőtt haltak ki. Ezt az időszakot már a vadászat – elsősorban nagyvadakra – jellemezte. A legfontosabb fegyver a döfőlándzsa, majd később a hajítódárda volt. Így már messziről is meg tudták sebezni vagy ölni a rájuk veszélyes vadakat. (Németországban találtak egy ébenfa lándzsát, mely egy erdei elefánt csontvázában volt. A lándzsát nyilván az ősember döfte az állatba, zsákmányához azonban nem jutott hozzá, mert a sebzett állat elmenekülve egy tóba süllyedhetett.)

Az időszak kőeszközei már finomabban megmunkáltak, sőt egyre terjedtek a csonteszközök is. Már olyan hajítódárdák is voltak, melyeken visszafele álló „szakáll” volt, hogy ne essenek ki a sebből. Ezek már csontszilánkokból készültek, és csiszolással gondosan lesimították őket. A mamutra, gyapjas orrszarvúra, barlangi medvére, lovakra, őstulkokra most már csapatban vadásztak.

Leletek

Sokáig úgy gondolták, hogy Európa volt az ősember kialakulásának helye, az első világszerte ismertté vált leletek ugyanis Franciaországból, Belgiumból, Németországból kerültek elő. A legismertebb európai lelet a Düsseldorf melletti **Neander-völgyből** származik, melyhez érdekes történet is fűződik. 1848-ban Gibraltáron egy sziklahasadékban jó állapotban maradt koponyát találtak. A koponya nyilvánvalóan igen régi volt s feltűnő alakú, felfedezője azonban – egy angol katonatiszt – kevés jelentőséget tulajdonított a leletnek. Egy idő múlva mégiscsak elküldte a British Múzeumba, ahol tíz esztendőn keresztül hevert a raktárban, senki nem ismerte föl jelentőségét. Erre az első leletre csak akkor figyeltek fel, mikor 1856-ban a Neander-völgyben feltárt embercsontok körül heves tudományos vita kerekedett. Több kutató a **gibraltári leletet** egy jelenkori beteg vagy torz egyén csontjának ítélte, s csak több évtizeden át tartó vitában tisztázódott, hogy elődünknek tekinthető. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy nem közvetlen ősünk (csupán egy oldalág), ugyanis a mai kutatók többsége azon a véleményen van, hogy a Neander-völgyi típus leszármazottak nélkül pusztult ki. Valószínűleg kihalásában nem szükséges erőszakot feltételeznünk, hanem egyszerűen beleolvadtak a fejlettebb típusokba.

Magyarországon ilyen leletek kerültek elő **Tatán**, **Érden** és a Bükkben, a **Subalyukbarlangban**.

Elterjedés

A csoportos vadászat révén az ősember egyre több zsákmányra tett szert, folyamatosan jutott húshoz. 50 000 évvel ezelőtt megtanult tüzet gyújtani, s ez a hidegebb vidékeken való megtelepedést is lehetővé tette. Az életviszonyok tovább javultak, a népsűrűség emelkedett. Az ember már Ázsia, Afrika és Európa nagy részét birtokába vette.

A lélekszám növekedését a jobb életkörülmények mellett őseink közösségi viselkedése is segítette. Az őstársadalom emberét nem kell agresszív, vérszomjas lénynek elképzelnünk. Veszekedések nyilván voltak, de inkább

a békés együttélés jellemezte őket. A csoport tagjai jól megvoltak egymással, sőt a csoportok között is érvényesült a kölcsönös támogatás. A **közösségi szellemet** jól példázza egy Irakban talált lelet. Itt valószínűleg sziklaomlás temetett be egy negyven év körüli férfit. Ennek az akkor idősnek számító embernek születésétől fogva a normálisnál lényegesen kisebbre fejlődött a jobb karja. Mivel ez bénán csüngHetett, a társak ügyesen amputálták a könyök fölött. E félkarú ember a csoport gondoskodása nélkül biztosan nem tudta volna megállni a helyét, de a társai segítették hosszú időn keresztül, amit magas életkora bizonyít.

Az értelmes vagy mai ember (Homo sapiens sapiens vagy Neanthropus)

Általános jellemzők

Mintegy 35 ezer évvel ezelőtt Földünkön már csak a mai emberek éltek. Gyakran az egyszerűség kedvéért csak úgy említik őket, mint crô-magnoni emberek, egy igen jelentős franciaországi lelőhely, Crô Magnon alapján. Az értelmes ember elődjétől, az ősembertől számos vonásban különbözött; termete (160-180 centiméter) magasabb volt, koponyaűrtartalma már a mai emberének felelt meg: átlagosan 1400 köbcentiméter. Az akkor élő ember már a művészetek megteremtőjének tekinthető. Az első igazán művészi sziklarajzokat ő készítette, szobrokat, domborműveket faragott. A megélhetés alapját még most is a vadászat, gyűjtögetés jelentette, de a korábbi barlanglakó már kunyhókat, sátrat épített, melyben több hetet, hónapot is eltöltött.

Leletek

A modern ember **legtöbb jégkori maradványa Európából került elő**, e tényből azonban nem szabad téves következtetéseket levonnunk, hiszen eddig Európát kutatták át a legalaposabban. A jelenleg ismert leletanyag alapján nem tudjuk pontosan megmondani, hol alakult ki s mekkora volt az elterjedési területe.

Az egyik leghíresebb lelet is Európából származik, ez a **crô-magnoni** öregember néven világszerte ismertté vált csontmaradvány, melyet 1866-ban tártak fel. A csontváz szinte hiánytalanul megvan; egy 182 centiméter magas, kimondottan erőteljes, robosztus testalkatú férfi, fejének koponyaűrtartalma 1590 köbcentiméter. Mintegy 50 esztendős volt, amikor meghalt, ez pedig a jégkor idején szokatlanul idősnek számított. A lelet kora 30 ezer év, s feltehetően egy vadászcsapat köztiszteletben álló vezérének maradványa.

Magyarországon ebbe a típusba tartozó leletek kerültek elő a **Szeleta-barlangban** és **Istállóskőn**. Lovas község mellett őskori festékbányát tártak fel.

Elterjedés

A mai emberek már nemcsak az ún. Óvilág hatalmas területeit hódították meg (Ázsia, Európa, Afrika), hanem eljutottak Észak- és Dél-Amerikába, sőt Ausztráliába is. Ebben az időszakban egymás mellett több különböző fejlettségű és eltérő életmódot folytató csoport létezett, melyek közül sok a mai napig is fennmaradt. Ilyen ma is élő vadászó vagy gyűjtögető csoport:

- trópusi vadászó-gyűjtögetők: pl. pigmeusok,
- sztyeppei vadászó-gyűjtögetők: pl. a busmanok,
- mérsékelt égövi vadászó-halászók: pl. észak-amerikai indiánok,
- helyhez kötött halászok: pl. mansik (orosz területek),
- sarkvidéki vadászok: pl. eszkimók.

Az emberfajták

Az eltérő életmód és fejlettség ellenére nagyon fontos ismételten megállapítanunk, hogy **minden ma élő ember ugyanahhoz a fajhoz tartozik. A fajon belül rasszokat (fajtákat) különböztethetünk meg.** A rassz kifejezést eredetileg az állattanban használták, s az ugyanazon fajhoz tartozó, de földrajzilag elkülönült csoportokat nevezték így. Ez érvényes az emberre is, ugyanis az évezredek múlása során mi is fokozatosan alkalmazkodtunk a különböző környezeti feltételekhez. Afrika trópusi, Ázsia szubtrópusi vagy Európa mérsékelt égövi klímája más-más hatást gyakorolt az emberi szervezetre, s így az ott élő lakosság testi sajátosságai is eltérőek lettek egymástól. A rasszok közötti különbségek igen szembeötlők tehát, a jelentőségük azonban csekély. (A csecsemők például – tartozzanak bármely rasszhoz – bőrszínben nagyon hasonlítanak egymáshoz. Eredetileg az egész emberiség bőrszíne azonos lehetett, s ez csak később változhatott meg.) Az emberi faj három nagyrasszra osztható: **negridek**, **mongolidok** és **europidok** (emellett a korai elszigetelődés miatt több kisrassz különült el, pl.: eszkimók, pápuák, ausztrálidok, indiánok stb.).

Az életmód jellemzői

A gyűjtögetés

A gyűjtögetésben az idők folyamán fokozatos fejlődés következett be.
A gyűjtögető életmód kezdetleges fokon annyit jelentett, hogy az egyedek letépték a termést, és azon nyomban elfogyasztották. Ez bizonyos szempontból önző táplálékszerzés volt, hiszen nem osztották meg egymás között a zsákmányt (ez még az emberszabású majmok élelemszerzéséhez hasonlított).
A gyűjtögetés fejlettebb fokán ebben változás következett be. Az összegyűjtött táplálékot nem ették meg rögtön, hanem a **táborhelyre szállították, és elosztották egymás között**. Ez a látszólag egyszerű dolog hatalmas fejlődést jelentett az életmódban, hiszen egy fejlettebb közösségi lét alapjait alakította ki. A szállítás „feltalálása" és a táplálékmegosztás tehát kulcskérdés az emberré válás folyamatában.

A vadászatról

Az állatok leölése új táplálékszerzést jelentett őseink számára, de fontossága sokkal inkább abban nyilvánult meg, hogy a vadászatból és gyűjtögetésből álló kevert gazdaságot hozta létre. **A kevert gazdaság az emberek közötti munkamegosztást tette szükségessé, ez pedig egyedül az emberi társadalomra jellemző.** Mindez a következő változásokat eredményezte.
A táborhely nagyon fontos társasági központtá vált. Itt gondoskodtak a gyerekekről, ide szállították a zsákmányt. Kialakult az a munkamegosztás, melynek során a férfiak vadásztak, a nők pedig az utódok gondozásáért és a növényi táplálék összegyűjtéséért voltak felelősek. Kifejlődött az **együttműködés és önmérséklet szükséglete**. Ezáltal az egyedek sokkal inkább függtek egymás tevékenységétől és bizalmától, mint korábban bármikor. Mindezek pedig lehetővé tették azt, hogy az utódok tanulási ideje tovább növekedjen, és így megszerezzenek minden olyan ismeretet, ami a közösségi élethez szükséges.
Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy a későbbi földművelést a szervezett vadászógyűjtögető életmód tette lehetővé. Az ember legalább egymillió éve vadászik, és csak 10 ezer éve foglalkozik földműveléssel. Ez alatt a pár ezer év alatt semmiféle jelentős biológiai változás nem történhetett az emberrel, ehhez ugyanis ennyi idő nem elég. Annak nagy része tehát, ami emberré tesz bennünket, abból származik, hogy a zsákmányoló életmódban kifejlesztettük a táplálék összegyűjtésének és elosztásának egyedülálló szokását.

A vadászatra alapozott élet hallatlan sikerét bizonyítja az is, hogy őseink képesek voltak ezt a tevékenységüket Földünk szinte minden pontján művelni, gyakran a legnehezebb körülmények között is. A vadászat nagyon megnövelte, megkövetelte a gondolkodás képességét, ugyanis az ember nálánál erősebb, gyorsabb, kifinomultabb érzékszervekkel rendelkező állatokat ejtett el. Hátrányait csak szellemi képességeivel tudta kiegyenlíteni. A mai vadászó-gyűjtögető népek kutatói is megfigyelték, hogy a vadászok tudásuk, ismereteik legjavát a kiválasztásba és a zsákmány megközelítésének módszerébe fektetik be, nem a hősies üldözésekbe vagy akár fegyvereik tökéletesítésébe.

A csoportos vadászat fontos előnyökkel járt , de csak abban az esetben, ha a csoport tagjai valóban együttműködtek. A vadászat tehát fokozta a csoporton belüli közösségi szellemet. Nagyon fontos emellett megállapítanunk, hogy a vadászokban nincs semmiféle felhalmozódott düh, amelyet időnként fel kell szabadítani, más szóval a vadászatot nem szabad összetéveszteni az agresszivitással. Az őskori ember tisztelte az állatokat, az elejtett vad szellemét szinte mindig kiengesztelte. A vadászat soha nem vált öncélú szórakozássá.

A vadászat megnövelte a férfiak szerepét a csoporton belül. Az, amit ma élő törzseknél is megfigyeltek, az valószínűleg érvényes lehetett őseinkre is. Minden bizonnyal akkor is sokkal nagyobb izgalom kísérte a férfiak tevékenységét, mint a nőkét, noha lényegében a nők által gyűjtögetett növényi táplálék tartott életben mindenkit (a legjobb esetben is csak 30% volt a hús az összes táplálékmennyiségben). A vadászat látványos vállalkozás, s annál inkább az, minél vadabb a zsákmány. Ráadásul a tevékenységben van valami titokzatos is, hiszen a férfiak más élőlényekkel mérik össze a tudásukat. A nők képességei, mellyel a növényi táplálékot föltérképezték vagy érettségüket megítélték, sokkalta csendesebbek, kevésbé látványosak.

A tűz szerepe

A vadászat mellett a társas élet fejlődését segítette a tűz megszelídítése is. A lángok megzabolázása néhány közvetlen és nagyon is hasznos előnyt biztosított. Őseink biztosan láttak erdőkön és bozótokon végigsöprő, véletlenül támadt tüzeket, és valószínűleg egy-egy ilyen tűzből kiragadott izzó parázsból lettek az első tábortüzek. A **meleg és a fény** lehettek a fő okai annak, hogy őseink megkísérelték uralmuk alá hajtani a tüzet. Még a

trópusi Afrikában is vacogtatóak tudnak lenni az éjszakák, különösen a magas hegyek közt.
A tábortűz következő előnye, hogy egyedülálló **társasági központ** lehet, mert meghosszabbítja a nappalokat, s ezáltal hosszabb ideig lehetséges a közösségi élet. A lángok, miközben **távol tartották a ragadozókat**, egyúttal közelebb hozták egymáshoz az embereket. Lehetőséget teremtettek történetek elbeszélésére, valamint olyan hétköznapi feladatok elvégzésére is, mint a másnapi tennivalók megtervezése. Mindez szükségszerűen növelte a beszélt nyelv szerepét is.
Az sem kérdéses, hogy a tűzben van valami érzéki, sőt **mágikus** is. Alig van valaki manapság is, aki ellen tudna állni egy lobogó, pattogó tűz vonzásának. Biztosak lehetünk benne, hogy éppen ezért a tűz már a legkorábbi időkben is központi eleme volt a szertartásoknak, varázslásoknak.
Az anyajogú társadalom
Az asszonyoknak kiváltságos helyzetük volt az őskőkorban. Ennek oka több minden lehet. A gyűjtögetés, amit az asszonyok végeztek, a közösség biztos létfenntartását jelentette. A háztartási munkákat is ők látták el, s ugyanakkor gyermekeket szültek, felnevelték őket, tehát termékenységük a közösség fennmaradását biztosította. Ráadásul a csoportházasság (exogámia) miatt hangsúlyozottan érvényes volt, hogy csak az anya személye a biztos, ezért az egy anyától származókat tekintették összetartozóknak. Érthető tehát, hogy az asszonyt, az anyát kiváltságos tisztelet vette körül, s az anyaságnak nagy szerepe volt a kultikus életben és a mágiában is.

A neolit korszak

Átmenet a neolitba: a mezolit korszak

A kőkor középső, átmeneti időszakát mezolitikumnak nevezzük. Az utolsó jégkorszak lezárultával **jelentős éghajlatváltozások következtek be**. A Ráktérítő övezete lassan szárazabbá vált, a visszahúzódó növényzettel együtt eltűntek a korábban itt élő nagyvadak is. Ennek következtében az itt élők vagy elvándorlásra, vagy életmódváltásra kényszerültek. A kényszer mellett a lehetőség is adott volt, nemesíthető növények és háziasítható

(domesztikálható) állatok maradtak a térségben. Ennek a váltásnak – a zsákmányolásról a termelésre való áttérésnek – a feltételei a legkorábban az ún. **termékeny félhold** területén alakultak ki (lásd térképen). Ez azonban nem azonnal következett be, a mezolitikum emberei gyakran csupán learatták a vadon termő növényeket (árpa, rizs stb.). Őket nevezzük „arató népeknek”.

Általános jellemzők

A neolit korszak i. e. 6000-3000-ig tartott. **Az időhatárok csak megközelítőek**, hiszen a világ legfejlettebb területein már i. e. 8000 körül, a fejletlenebbeken még i. e. 1500 körül is beszélhetünk neolit időszakról. A fogalom újkőkort vagy csiszolt kőkorszakot jelent. A kutatók a hatalmas változások miatt neolit forradalomról beszélnek.
Az új életmód jellegzetességei lettek a **földművelés**, az **állattenyésztés**, a **fazekasság** valamint a **szövés-fonás**. A termelés hatására a cserekereskedelem is sokkal intenzívebbé vált az egyes csoportok között. Mindezekkel a tevékenységekkel az ember már **nem csupán alkalmazkodott a természethez, hanem átalakította azt**. Ez a gondolkodásmódban is változást hozott, hiszen eddig azonnal megvolt a „munka” eredménye – elejtették a vadat, ezután pedig hónapokig kellett várni az aratásra.
A termelés következménye a **letelepedett életmód** is, a népesség már falvakba tömörült, sőt ezzel párhuzamosan a fejlettebb területeken városok alakultak ki (pl. Jerikó). A társadalomban a férfiak szerepe megnőtt, ezért **patriarchális (apajogú) társadalomnak** nevezzük. A raktározás lehetővé tette a felhalmozást, a felhalmozott terményt pedig meg kellett védeni. Mindezek felbontották az eddigi formákat és növelték a különbségeket, problémákat a csoportok tagjai között. A neolit korszakban bekövetkező **„termelés forradalma”** évezredekre meghatározta emberiségünk fejlődését.
Ezután vizsgáljuk meg egy kicsit alaposabban a neolit korszak egyes jellemzőit.

Az életmód jellemzői

A földművelés

Az újkőkor embere már értett a földműveléshez, azt tervszerűen folytatta, nemesítette a vadon termő gabonát, és terméshozamát növelte. Talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a földművelés bevezetése volt az emberiség történetének egyik legjelentősebb eseménye.
A korábbi arató népek lakóhelyük közelében, a hegységek lankás lejtőin próbálták megtelepíteni kedvelt növényeiket, majd meg is művelték a földet, s ezzel teljessé vált helyhez kötöttségük. A talajművelés nagy fáradsággal járt. Az első szántóföldi gazdálkodók a laza talajt tartották a legjobbnak, amit **kapával** vagy hosszú, hegyes **ásóbottal** túrtak fel. Csak később, a folyamvölgyek kötöttebb termőföldjén kezdték el használni a **faekét**, melyet kezdetben nyilván maguk húztak, később azonban marhát vagy lovat fogtak elébe.
A hozam kezdetben csekély lehetett, de lehetővé tette, hogy télire **élelmet halmozzanak fel** és félretehessék a következő évi vetőmagot. A földműves termelés kezdetlegessége ellenére is legalább tízszer termelékenyebb volt, mint a vadászat és gyűjtögetés. Régebben egy kóborló vadász saját számára mintegy húsz négyzetkilométeres területen talált elegendő élelmet, most viszont ugyanezen a területen 1000-2000 ember talált megélhetést. Ez volt az oka annak, hogy a neolitikumban oly rohamosan növekedett az emberiség lélekszáma.
Állattenyésztés
Az állatok háziasítása **együtt történhetett a növénytermesztés megindulásával**. Az ember ezt nyilván csak néhány kiválasztott fiatal példánnyal kezdte. Már 11 ezer évvel ezelőttről származó csontleletekből látható, hogy a legelső háziasított élőlény a **kutya** volt. A vadászat alkalmával felriasztotta a vadat, és a vadász felé hajtotta. Emellett védelmezte is az embert a ragadozókkal szemben, szembeszállt a települést kerülgető vadállatokkal. Az északi tájakon ráadásul – ahol szánt használtak – a kutyából igavonó állat lett.
Elő-ázsiai leletek alapján arra következtethetünk, hogy a következő háziasított állat a **juh** lehetett, majd a **kecske**. A vad **szarvasmarhát**, vagyis az őstulkot a 7. évezredben szelidítették meg. A szárnyasok háziasítása meglehetősen könnyen ment, ennek ellenére az ember igen későn kezdett el baromfit tartani. Ennek oka az, hogy csak véglegesen letelepedett lakosság tud szárnyasokat nevelni.
Igen érdekes jelenség, hogy fiatal medvéket is szelídítettek. A medvéket kultikus célok miatt tartották. A nagyon fiatalon fogságba került bocsokat

kiválasztott asszonyok dajkálták. Ez a sajátos jelenség szinte napjainkig fennmaradt egyes helyeken (Szahalin-sziget).

Fazekasság

A felhalmozott **termények raktározásához** nélkülözhetetlenné vált az „ipar" kialakulása. A fazekasság minden bizonnyal az asszonyok találmánya volt. A korai újkőkorban természetesen a fazekaskorongot nem ismerték (valószínűleg csak i. e. 3000 körül találták fel), így különböző módszerekkel állították elő az első agyagedényeket. Kézzel és kővel egyengették az agyagformát, spirálszerűen feltekert agyaghurkákból készítették a tárgyakat.

A fazekasság felfedezése több szempontból fontos. Az agyagedények igen széles körben elterjedtek, és az évezredek során az emberiség legfontosabb használati tárgyai közé tartoztak. A **fazekasság emellett segít a régészeknek is**, mivel az edények alakja és díszítése jellemző a népcsoportok kultúrájára. Így nyomon követhetők a különböző kultúrák közötti kapcsolatok, sőt a leletek korára is nagy biztonsággal lehet következtetni az agyagedények révén. A paleolit korszakban a kőeszközök megmunkálásának módja segít, a neolitban pedig az agyagedényeknek van ilyen szerepük, jelentőségük.

A szövés-fonás

Amennyiben a földművelés a fazekasságot hozta létre, akkor az állattenyésztés a szövésfonást fejlesztette tovább.

Az egyik legősibb házimunka a **kosárfonás** volt. A neolit embere nemcsak kosarakat készített (nyírfakéregből, fűfélékből, háncsokból), hanem gyékényterítőt, szandált, zsákokat, edényeket, amikre a mindennapi életben szüksége volt. Egyes népcsoportoknál a kosárfonás napjainkig is művészi tevékenységnek számít; ilyenek például az észak-amerikai indiánok.

A helyhez kötött életmód tette lehetővé a textilkészítés technikájának kialakítását is. Ezt a munkát minden háznál végezték, amit bizonyít, hogy a régészek által talált leletek között a leggyakoribbak közé tartozik az agyagból készült orsó és a rokka.

Az apajogú társadalom

A neolit korban a férfiak szerepe jelentősen megnőtt a társadalomban. A **termelő munkák jelentős részét ők végezték**, vagyis egyre inkább ők jelentették a csoport létfenntartásának alapját. A földművelés és állattenyésztés után a fémek megjelenésével a férfimunka fontossága még nagyobb lett.

Mindezek hatására a társadalom is kezdett megváltozni. Az eddigi csoportházasságokat lassan felváltották a **párkapcsolatok (monogámia)**. A férfiak központba kerülése jelentette a patriarchális társadalom kialakulását, azaz a családfő hatalma megnőtt a közösségen belül. A család később a vérségi köteléken túl az államszerveződés alapjává is vált.

A letelepedés

Az életmód megváltozása következtében az újkőkor egyik legfeltűnőbb jellemzője a **házépítés** lett. Sok helyen nagy, téglalap alakú házakat építettek, melyek alapterülete elérhette a 40 x 10 métert is. Ezekben valószínűleg több család, talán egy egész nemzetség élt. Más kultúrákban a kisebb fakunyhók terjedtek el, ezek falát gyakran agyaggal tapasztották be. A házak jellegét, nagyságát szükségszerűen a természeti viszonyok határozták meg. Így ahol bőven volt fa, ott hatalmas házakat emeltek fából, ahol pedig egyáltalában nem volt, ott égetetlen agyagból vagy kőből építkeztek.

A letelepedés következtében a neolitikum falvai már 100-300 főt gyűjtöttek össze, de akadtak nagyobb települések, ahol a lakosságszám az 1000 főt is meghaladta.

Çhatal Hüyük

A neolitban létrejött települések többsége szerény méretű, épületeik, berendezési tárgyaik nem hivalkodóak. Kivételt Jerikó jelentett és az anatóliai Çhatal Hüyük. Ez utóbbi a legnagyobb az eddig ismert neolitikus települések sorában. Çhatal Hüyüköt 1958-ban fedezték fel angol régészek.

Az ásatások nemcsak azért fontosak, mert átértékelték az eddigi elképzeléseket a területről, hanem azért is, mert **páratlanul jó állapotban maradtak fenn a leletek**.

A házakat fából és vályogtéglából építették. Az alaprajz szabványosított volt: a házak lakószobából és raktárhelyiségből álltak. Az épületek szorosan egymás mellett voltak, nem voltak utcák, sőt sikátorok sem. A házakba a tetőnyíláson lehetett bejutni, a lapos tetőkre pedig létrákon tudtak fölmenni. A város elfoglalása szinte lehetetlen feladatot jelentett, talán ezért nem találtak Çhatal Hüyükben háborúra utaló nyomokat.

A városban negyven szentélyt tártak fel, melyek hasonlítanak a lakóházakhoz, csak jóval díszesebbek. A szentélyekben a magas rangúak holttestét helyezték el. A leletek alapján arra következtetnek a régészek,

hogy a tetemeket először kitették a háztetőkre, s addig kinn maradtak, míg a keselyűk le nem tisztították a csontokat. Ezután kelmébe csomagolták a maradványokat, és elhelyezték a szentély dobogója alatt, amit egyben oltárként is használtak.
A kézművesség rendkívül magas színvonalon állt a városban. A kövek csiszolását például olyan tökélyre fejlesztették, hogy obszidiánból (vulkáni kőzet) tükröket is készítettek. Már ismerték a fémet, tudtak ólmot és rezet olvasztani. A díszítetlen kerámiák arra utalnak, hogy a városban kizárólag hétköznapi használatra készültek fazekastermékek.
Çhatal Hüyük **nagyon fontos kereskedelmi központ is volt az i. e. VI. évezredben**. A kézműves mesterek többnyire külföldről behozott (importált) nyersanyagokat használtak. A kereskedelmi kapcsolatok eredményezték túlnyomórészt a város gazdagságát is. A város mérete arra enged következtetni, hogy ellenőrzése alatt tartotta a környező vidék jelentős részét is.
Az egy évezreden keresztül virágzó város az i. e. VI. évezred végére teljesen elnéptelenedett, amire a kutatók a mai napig sem tudnak egyértelmű magyarázatot adni. A város megléte jelzi, hogy Kis-ázsiában az ún. városforradalom már az időszámításunk előtti VII. évezredben megkezdődhetett.

Az őskor vége

A neolitikumra jellemző, hogy a **különböző területeken egyenlőtlen volt a társadalmi, kulturális fejlődés üteme**. Európát nézve a legrégibb neolitikus kultúra emlékeit Görögországban tárták fel az i. e. 7. évezredből, Európa északi részén viszont csupán az i. e. 3. évezredben hódított tért az újkőkor. Ekkor már Dél-Európában ez a periódus jórészt véget is ért, és megkezdődött a fémkorszak. A fémek elterjedésével indultak igazán fejlődésnek azok a civilizációk, melyek már az ókort jelentik az i. e. 3. évezred környékén. A fémek felfedezése a maga nemében példátlan fejlődés lehetőségeit teremtette meg Egyiptomban, Mezopotámiában, Indiában és Kínában. Mindezekről a következő fejezetekben lesz szó.

A kultúra az őskor időszakában

Őskori elődeink kulturális szokásait a tárgyi leletek (pl. temetkezés, szobrok) segítenek megismerni, vannak azonban más „forrásaink” is. Mint már korábban említettük, a 20. században is élnek olyan népek, melyek megrekedtek az őskori ember fejlettségi szintjén. A néprajz tudománya kutatja ezeknek a **természeti népeknek** a szokásait, és ezekből benyomásokat szerezhetünk az egészen korai kultúrák jellegzetességeire is.

„Tudomány és vallás” az őskorban

Általánosan jellemző: a mágia

A természeti népek világa a mágia világa. Hitvallásuk szerint létezik egy olyan **láthatatlan erő**, mely mindenütt jelen van, mindenütt érzékelhető. A primitív ember számára léte éppoly bizonyos, mint a kő keménysége vagy a víz nedvessége. **Ez az erő nem természetfeletti** – csak a modern ember tette azzá –, hanem teljesen valószerű és kézzelfogható. Minden nép saját nevet ad neki: az irokézeknél Orenda, a malájoknál Mana, az ausztráliai bennszülötteknél Kuranita stb. A természeti népek folyamatos törekvése, hogy ezt az erőt megismerjék, részt kapjanak belőle, s ha lehetséges, úrrá legyenek rajta. Ezért tehát világukban nincs véletlen, mindennek oka van és következménye; csak nem a mi, mai természettudományos logikánk szerint.

Az ún. primitív ember számára az ok és okozat nem korlátozódik a látható világra, hanem a láthatatlan ereje és megnyilatkozásai szabják meg az összefüggéseket. Ezekre a mágikus erőkre irányulnak a természeti népek erőfeszítései a legkülönbözőbb formákban.

A **totemizmus** kifejezés állattiszteletet jelent. A totem szó az észak-amerikai indiánoktól ered, és „rokon” értelemben használják. Az ősi vadásztársadalmak hittek abban, hogy közösségeik rokonságban állnak bizonyos állatokkal. Ezt az állatot – pl. medve – a csoport ősének tekintették, tőle származtatták magukat. A szertartások, melyeket a totemállat tiszteletére rendeztek, növelték a közösség összetartozásának tudatát. A totemállat elejtésének és elfogyasztásának tilalmát nevezzük **tabunak**. Az ősi közösségek életét még számtalan tabu szabályozta (vérrokonok közötti szexuális kapcsolat tilalma, bizonyos ételek fogyasztásának tilalma stb).

A **fetisizmus** kifejezés tárgyak vallásos tiszteletét jelenti. A fétis szó a portugál „feticio” szóból ered, ami „csinált”-at jelent. Az őskorban élő emberek a különböző fétisektől (állatfogakból álló nyakláncok, az indiánok

orvosságoszacskója stb.) várták a sikert, védelmet. A ma élő természeti népeknek is vannak fétiseik, sőt modern korunkban is megtalálhatóak.

A varázslás típusai

A mágia legősibb formái az **élelemszerzésre** irányulnak. Nagyon fontos, hogy a mágikus szertartást nem egyvalaki, hanem az egész, vadászatra induló csoport végezte. A barlangok falára festett állatok képe ezeknek az embereknek az elképzelése szerint azonos volt magával az állattal, ha tehát dárdával átdöfték, már biztosították is a vadászat sikerét. Ezeket a szokásokat még ma élő ausztrál bennszülötteknél és indiánoknál is megfigyelték.

Nemcsak a vadászatnál, hanem a gyűjtögetésnél is voltak szertartások, melyeknek biztosítania kellett a tápláléknövény védelmét és szaporaságát. A mai májusfaállítás is valami efféle varázslásból eredhet.

A nagy **természeti erők** varázslása is igen elterjedt. Általában a tűz szerepel például a Nap erejének felszítójaként. Bizonyos törzsek a téli napforduló idején úgy vélik, hogy a Nap elfáradt, ezért hatalmas máglyák gyújtásával igyekeznek erejét újraéleszteni. Hasonlóan nagy jelentősége van az esővarázslás sokféle formájának. Az ünnepeken az esőt utánozzák: vizet csorgatnak a földre, sőt sok helyen a megnyitott érből folyó vér jelképezi az esőt.

Az **embervarázslások** több esetben negatív módon szeretnék befolyásolni a kiszemelt „áldozatot”. A Maláj-félsziget lakói úgy hiszik, hogy varázslójuknak hatalmában áll az ellenséget távolról megölni, ha tőrt emel fel fenyegetően annak lakóhelye irányában. Ezeknél a varázslásoknál az a legcsodálatosabb, hogy az az ember, aki ilyen rontások áldozatának véli magát, gyakran valóban belehal, hiszen ő maga is éppoly erősen hisz a varázslat hatásosságában, mint azok, akik őt megrontották.

A varázslások egyik csoportja az ún. **analóg varázslás**, mindig hasonlóságon alapszik. A lappok például azért nem kötnek soha csomót a ruhájukra, mert ezzel felszólítanák a démonokat, hogy az ő beleiket is „összecsomózzák”, vagyis betegséget hozzanak rájuk. Arábiában az a szokás, hogy a bűnösre analóg varázslással bizonyítják rá a tettet. A varázsló összehívja a falu egész lakosságát, és körben leülteti őket. Ezután beül a kör közepébe, és egy nagy szöget ver a földbe. A titkos varázsigék elmondása után felszólítja a többieket, hogy keljenek fel. Ezt mindannyian meg is teszik, kivéve, aki bűnösnek érzi magát, és azt hiszi, hogy tagjait a varázsló a földhöz szögezte.

A **képvarázslások** is a mai napig érvényesek. Sok helyen úgy hiszik, hogy ha valakinek birtokában van egy másik ember képe, akkor hatalma is van fölötte. Algériában például az egyik törzsnél csak a varázslókat szabad lefényképezni, mert csupán ők elég erősek a fénykép hatalmával szemben. Sok népcsoport azt hiszi, hogy valamely élőlény árnyéka azonos magával az élőlénnyel vagy annak lelkével. A Salamon-szigeteken ezért azt a bennszülöttet, aki a király árnyékára lépett, halállal büntették.

Az ember neve is oly varázslatos tulajdonságokkal rendelkezik, mint képi hasonmása. Egyes ausztrál törzseknél nem szólítják néven egymást (csupán apa, fivér), mert úgy hiszik, az ember gonosz varázslatnak van kitéve, mihelyt a neve kitudódik. Egyedül a csecsemőknek van nevük, mert nekik még nincsenek ellenségeik. A középkori Magyarországon hasonló okból adták az ún. rejtőneveket (pl. Nemvaló).

Temetkezési szokások

A primitív népek szemében az ember halála korántsem természetes jelenség, hanem valamilyen varázserő által előidézett szerencsétlenség. Az **életerő**, amely az eleven testben megvan, de a halál pillanatában elhagyja azt, nem egyéb, mint az ember „lelke”. A **lélek** lakozhat a leheletben, testmelegben, szívben, vérben, májban, de mindig kapcsolatos a testtel. Nincs azonban eltéphetetlenül a testhez kötve, amit az ember álmai bizonyítanak. Ilyenkor a lélek megszökik és önállósítja magát. Hitük szerint a halál pillanatában nem történik semmi más, mint hogy a lélek örökre elhagyja a testet.

Hova távozhat a lélek a halál után?

Ma is sok törzsnél úgy gondolják, hogy árnyék formájában – néha csak megszabott ideig
– a **sír közelében** tartózkodik. Másoknál konkrét helyre távozik, ha például valakit megöl a tigris, akkor lelke ebben az állatban él tovább. A lelkek birodalmát gyakran kapcsolják össze a Nap pályájával is. A Napisten vezeti át ugyanis az elhunytak lelkét új hazájukba, sőt egyes törzseknél éppen a Nap okozza az ember halálát. Ezek a Napot sugárhálót szövögető póknak képzelik, aki hálót vet az embereknek, hogy elemészsze őket. A halottak hidakon, csónakokon, de madarak segítségével is eljuthatnak új hazájukba. Az őskor embere is félt halottaitól, azok visszatérésétől. A paleolit jelentős részében őseink egyszerűen továbbvándoroltak, temetetlenül hagyva halottaikat. A neolit korszakban, a letelepedettség miatt a temetkezési szokások többsége a halottak sírhoz kötésére irányult.

A halott szellemétől való rettegés miatt **igyekeztek, hogy az elhunyt jól érezze magát a lelkek birodalmában**. Ruháit, fegyvereit, ékszereit is a sírba rakták, sőt asszonyait is leölték, hogy megóvják a magányosságtól. Egy másik elővigyázatossági rendszabály szerint a halott nevét nem szabad kiejteni, mert említésével előidézhetjük a lény nem kívánt megjelenését. Azok a módszerek, melyekkel a halott testét arra kényszerítik, hogy sírjában maradjon, ma is rendkívüli változatosságot (megkötözés, deszkához szögelés) mutatnak.
A félelem mellett ellentétes érzést is megfigyelhetünk, mégpedig az elhunytak lelkeit megpróbálták az élők szolgálatába állítani. A sokat emlegetett, de korántsem általános ősi kannibalizmus is ide vezethető vissza, vagyis a halott agyát azért fogyasztották el, hogy okosságát, bátorságát átvehessék. A letelepedett törzsek szobrocskák segítségével tartották közvetlen közelükben régi halottaikat. Ezekből az ún. lélekkövekből – melyeket a gyermek születése idején készítettek – alakultak ki később az ősök szobrai. Ezeket fétisként (szent tárgyként) tisztelték a későbbiekben.

Művészet az őskorban

Általános jellemzők

A kései paleolitikumban már kibontakozott a művészet, és ma döbbenten csodáljuk a jégkorszaki ember meglepő szépségű alkotásait. Az őskőkori művészet két nagy csoportra bontható: az egyiket **kisméretű tárgyak** alkotják, a másik a **barlangok falán** látható. A művészet ebben az időszakban túlnyomórészt gyakorlati célokat szolgált. A szobrocskák és festmények a természeti erők befolyásolására készültek, tehát szorosan kötődtek a mágiához.

A szobrászat

A kisméretű tárgyak személyes jellegű, díszített darabok voltak, de közülük csak a kőből vagy csontból készítettek maradtak fenn. Hozzájuk sorolhatók még a kis mészkőlapokra karcolt vagy festett képek.
A szobrászat legszebb alkotásai talán a kicsiny nőfigurák: a **Vénusz-szobrok**. Ezek részben szexuális, részben termékenységi jelképek, de valószínűleg az akkori szépségideált is tükrözik. A szobrok egyben az anyaság megtestesítői is, amit nagyon tág jelentéskörben értelmezhetünk. Jelenthetik az állatok anyját, a nemzetség anyját, vagyis a termékenység és

vadászszerencse jelképei, amelyek az egész közösség jólétének forrását adják. Az asszonyi alakokat széles medencével, hatalmas keblekkel, igen gyakran az előrehaladott terhesség állapotában ábrázolták. A törzs – amely a termékenység szempontjából fontos – valósághűen van ábrázolva, a fejet, karokat, lábakat viszont elnagyolta a művész. A szobrocskák kicsinyek, mindössze tíz-tizenöt centiméter magasak, mamutagyarból, puha kőből készülhettek. Több mint hetven darabot találtak belőlük Európa és Ázsia területén. A leghíresebbek a franciaországi lespugne-i, valamint az Ausztria területén talált Willendorfi Vénusz.

A „legművésziбb" időszak, a franciaországi **magdaléni kultúra** (i. e. 15000-9000-ig) idején már a használati tárgyakat is finom vésetekkel, díszítésekkel tették tetszetősebbé.

A festészet

A modern ember első festményei 35 000 évnél is idősebbek. Az első próbálkozások még nem igazi művészi alkotások, az ember az általa lakott barlang falára rányomta festékbe mártott kezét, ujjait és teljes összevisszaságban vonalakat karcolt. A fejlődés azonban rohamos volt, és i. e. 10000 körül megjelentek az állatábrázolások, később pedig már emberalakok is szerepeltek a barlangrajzokon. Az alkotások közül a spanyolországi **Altamira barlang** és a franciaországi **lascaux-i barlang** vált különösen híressé. Ezt az utóbbit gyakran emlegetik úgy, mint a jégkorszak emberének Sixtus-kápolnáját. Ezek a művek arról is tanúbizonyságot tesznek, hogy mintegy 13 000 évvel ezelőtt milyen hihetetlenül magas színvonalú képzőművészeti alkotásokat hoztak létre elődeink.

A művészek a festéshez **ásványi eredetű földfestékeket** használtak: vörös és sárga okkert, mangánt és valószínűleg porrá tört faszenet a feketéhez. A festékekből ceruzaszerű kis rudacskákat formáltak, tégelyként pedig üreges csontokat használtak. A műalkotások nagy része a festés mellett egyben dombormű is, elkészítésükhöz tetemes mennyiségű sziklát kellett levésni a kemény falakról. Kalapácsokat használtak és a kristályos kőzetek felületét aprólékos munkával zúzták porrá.

A nagy kérdés az, hogy miért készítették ezeket a műalkotásokat. Vannak kutatók, akik szerint csupán díszítésül szolgáltak. Mások szerint ezek a barlangok mindenekelőtt kultikus szertartások színhelyei voltak. A szertartásokon – titkos jellegűek lévén – rendszerint csak a felnőttek, elsősorban a vadászok vehettek részt. Mindezt bizonyítja az a tény is, hogy

a festmények jelentős része a barlangok legnehezebben járható szakaszán található. A szertartásokon vagy a totemállatukat részesítették tiszteletben, amelytől a csoport származtatta magát, vagy a vadászatvarázslás volt a céljuk. Ez utóbbi lényege az volt, hogy ha a vadász indulás előtt lerajzolta az állatot, akkor hatalmat szerzett fölötte. Ezt a mágiát igazolják azok az ábrázolások, melyeken sebesült vagy lándzsával ledöfött állatok találhatók.
A vadászatvarázslás ellenére feltételezhetjük, hogy őseink **mélységesen tisztelték zsákmányállataikat**. Mint vadászó-gyűjtögető életmódot folytatóknak, ugyanolyan közeli tudásuk lehetett az őket körülvevő élővilágról, mint bármelyik ma élő állatviselkedéstani kutatónak. Annak is tudatában voltak, milyen összetett és kifinomult az állatok élete. Ezért a festmények kifejezői lehettek annak a lelki konfliktusnak is, amelyet az élet elpusztítása okozott. Valószínűleg annak is van jelentősége, hogy a növények csak ritkán találhatók a képeken. Talán nem válthatták ki az életnek azt a fajta érzetét, amire korai elődeink érzékenyek lehettek.
Ezeknek a csodálatos alkotásoknak, őseink művészetének szakavatott vizsgálata a régészetnek az a területe, ahol mindig a legtöbb a megválaszolatlan kérdés, s talán éppen ezért a művészet tanulmányozása az őstörténészek legvonzóbb feladatainak egyike.

Sumer és akkád civilizáció

A táj...

Délnyugat-Ázsia nem alkot természeti egységet. A térség változatos természeti körülményeket rejt magában. Találhatunk itt áradmányos folyóvölgyeket, fennsíkokat, hegyi legelőket, valamint száraz területeket, sőt hatalmas kő- és homoksivatagokat is.
Az átjárható hegyvidékek csak részben különítik el a környező térségektől. Az itt kialakult civilizáció előtörténete összetett jellegű volt. A mezopotámiai civilizációt az egymást követő népcsoportok összeolvadása alakította ki.
A két fő történeti egység, Babilónia és Asszíria nagyon termékeny talajú terület. A terméketlen arábiai szubkontinens, a Perzsa-öböl, a Zagrosz-hegység és a Földközi-tenger felé emelkedő Szír-táblás vidék határolja. Az északi és keleti peremhegyvidékek sohasem jelentettek szilárd határt,

valójában inkább érintkezési vonalat alkottak Mezopotámia és az említett vidékek között, és többé-kevésbé hatékony összeköttetést teremtettek Belső-Ázsia síkságai felé.

Mezopotámia (a szó görögül folyóközt jelent) életét mélységesen meghatározta két folyamának – a Tigrisnek és az Eufrátesznek az áradása. Mind a **Tigris**, mind az **Eufrátesz** az Örmény-hegyvidéken ered, számos hegyi folyó táplálja őket. A Tigris bővizűbb, gyorsabb – egykor közvetlenül ömlött az öbölbe. Az Eufrátesz sokkal lassúbb, sokkal magasabb szakaszáig hajózható. Mindkét folyamon a hegyvidék őszi (mediterrán) esőzései általános áradást okoznak télen és tavasszal, mígnem az Örmény-magasföld havának elolvadása után az árvíz tetőzik. A legmagasabb árhullám április-májusban kiszámíthatatlanul és hirtelen ér a síkságra, az Eufráteszé valamivel később, mint a Tigrisé. A víz júniusban apadni kezd és szeptemberoktóberben a legalacsonyabb a vízállás. Ilyenformán Mezopotámiában az áradás időpontja a gabonatermesztés szempontjából kedvezőtlenebb, mint Egyiptomban, ahol a Nílus épp olyan időben árad, hogy a vetést már a víz levonulása után lehet elvégezni, amikor már lerakódott a termékenyítő iszap. Mezopotámiában **árasztásos földművelés** volt. Ennek lényege, hogy olyan csatornarendszert hoztak létre, amivel a vizet közvetlenül a földekre lehetett vezetni. A csatornákból a vizet rávezették a parcellákra úgy, hogy az ellepte, mintegy átáztatta azokat. A víz azután részint beszivárgott a földbe, részint elpárolgott. A nedves talajt beburkolt patájú ökrökkel járatták meg, majd kapával, boronával elsimították. Ugyancsak fontos tényező, hogy a **késői áradás és a magas talajvízszint meggyorsította a talaj elszikesedését**. A víz a fokozódó nyári hőségben hirtelen párolgott el, és a vízben lévő nátriumsók a talaj felső rétegében kicsapódtak, fokozatosan csökkentve annak termőképességét. Az Eufrátesz kései és heves áradásainak, valamint meszes iszapjának következménye, hogy a Mezopotámiai-alföld kevésbé volt termékeny, mint Egyiptom. A hordalék nem tudott maradéktalanul lerakódni a síkságon, s így elzárta a belső területek felé vizet szállító csatornákat. Ezért minduntalan kotorni kellett őket, vagy újat ásni helyettük. Ennek következtében a **gazdasági és vele a politikai súlypont is áttevődött** északra. Ebbe belejátszott az is, hogy a valamelyest később érkezett akkádok szinte teljesen elzárták a sumereket a külvilágtól. Így történhetett meg, hogy a sumerek csak az akkádokon keresztül kereskedhettek, és ez nagy hátrányt jelentett nekik.

Mezopotámia központi része a mai Bagdadtól délre terült el, ahol a két folyam, az Eufrátesz és a Tigris oly közel kerül egymáshoz, hogy csupán egy kb. 30 kilométeres földsáv választja el őket.
Asszíria magterülete – a Tigris középső folyásának vidéke – kevésbé határolható körül. Mivel természetes határai nem voltak, Asszíriát a terjeszkedés és a visszavonulás szüntelen folyamata foglalta le – állandó nyugtalanságban tartva egy évezreden át a Közel-Keletet.

... és lakói

Kik hozták létre azt az összetett civilizációt, amelyet manapság mezopotámiainak nevezünk?
Mezopotámia
Sok nép vonult át Mezopotámián, és közülük jó néhány hagyott hátra írásos emlékeket. A legjelentősebb letelepült népeket délen sumer, akkád, babilóni és káld néven ismerjük, északon és nyugaton pedig asszír, hurri és arámi néven.
A peremhegyvidék
A kapcsolat csak ritkán volt békés a peremhegyvidék lakóival. A hegyi törzsek szüntelen nyomást gyakoroltak a síkságok lakóira, akiknek ellenállása mindig a pillanatnyi gazdaságipolitikai helyzet függvénye volt. A hegyilakók némelykor mint munkások vagy zsoldosok kerültek a síkság országaiba. Máskor mint rablók nyomultak-szivárogtak be, esetleg tömegesen ereszkedtek alá, hogy meghódítsák a városokat és királyságokat, s uralkodjanak felettük. Azokról a jövevényekről, akiknek olykor-olykor sikerült berendezkedniük Mezopotámia valamely részén, írott forrásaink a szójegyzékektől a lenyűgöző és változatos irodalmi szövegekig terjednek.
A két terület viszonya
A perifériához való viszony két típusát különböztethetjük meg. Sumer és Akkád igyekezett civilizáló hatást kifejteni. Asszíria ellenben, hogy biztonságban legyen a lerohanások ellen, megfontoltan és kitartóan igyekezett leigázni azokat a vidékeket, amelyek ellene irányuló támadások kiindulópontjai lehettek. Így Mezopotámia peremén olyan civilizációk jöttek létre, amelyek átvették a mezopotámiai írásrendszert (ékírást agyagra), valamely mezopotámiai nyelvet és irodalmi hagyományt, vallási, kulturális és társadalmi fogalmakat. Ebben a kapcsolatban mindig Mezopotámia az adó fél.

A legkorábbi ismert betelepülőktől kezdve, akik a fennsíkokról és a sivatagokból érkeztek az alföldre, a sémi népesség alkotta a lakosság túlnyomó többségét.

Gazdasága

Földművelés

A mezopotámiai társadalom gazdasági alapja egész fejlődése során elsődlegesen a mezőgazdaság volt.

A Pamírtól a Nílusig, a neolit forradalom falvaitól kezdve az ókori Közel-Kelet legkésőbbi korszakának nagyvárosaiig a letelepült életmód fő gazdasági alapja a gabonafélék termesztése volt (árpa, tönköly, búza és köles).

Az **árpából** – ez Mezopotámia fő terménye – kovásztalan kenyér készült, valamint egyéb ételféleségek és **malátasör**, a búzából pedig kelesztett kenyér és különféle édes tészták. A **szezámmag** kisajtolásával erősen pikáns **olajat** nyertek. A leggyakrabban emlegetett zöldségek a különböző fajtájú vörös-, fok- és póréhagyma; ritkábban a fehérrépa. Valószínűleg fontosak voltak az ízesítő és fűszernövények, mint például a vízitorma (zsázsa), mustár, kömény és koriander. A sóval együtt ezeket használták az unalmas és egyhangú, gabonaételek ízesítésére.

A legnépszerűbb édes táplálék és a népesség egyik legfontosabb kalóriaforrása a **datolya** volt. Változatos módon fogyasztották, még alkoholos italt is készítettek belőle. Szőlőművelés általában Észak-Mezopotámiában volt, de a mazsolát és a bort ismerték délen is. Ismerték, de nagyobb gazdasági jelentőség nélkül termesztették az almát, fügét, körtét, gránátalmát, szilvát. Ritka édesítőszerként valószínűleg a vadméhektől gyűjtött mézet használták. A rostnövények közül lent termesztettek, amelynek magjából orvosságot készítettek.

Állattenyésztés

Az elsődleges célja a hús folyamatos biztosítása volt, ezt később kiegészítette a más célú hasznosítás is. Könnyen és korán háziasították a **kecskét**, a **juhot** és a sertést; a szarvassal és az antiloppal már nem volt sikerük.

A **szarvasmarhát** elsősorban **igaerejéért** tartották, eke, ritkán kocsi vagy cséplőszán elé fogták. A teherhordó a **szamár** volt, melyet néha használtak hátasállatként. A ló az i. e. II. évezred elején jelent meg a belső-ázsiai

nomádokkal, és még ugyanebben az évezredben félelmetes fegyverré fejlődtek a lóvontatta harci szekerek. Az i. e. 9. századtól az asszírok lovasságot szerveztek a hadseregükben. Ismerték a különböző keresztezésű öszvéreket is. A baktriai (kétpúpú) teve és a dromedár (egypúpú teve) általában mint külföldi zsákmány került be Mezopotámiába. A háziasított szárnyasok közül tartottak kacsát, libát, valamint egy fogolyfajtát és más, ma már a nevekből nem azonosítható madarakat. A folyami, mocsári, tavi és tengeri halakat csak az i. e. II. évezred közepéig fogyasztottak nagyobb mennyiségben, mégpedig szárított vagy sózott formában. Tartottak kutyát kedvtelésből, vadász-, illetve pásztortársként. Háziállatként előfordult még a macska és a nyesthez hasonló monguz, amelyet a kígyók pusztítására tartottak. Az asszír királyok szívesen ábrázoltatták magukat oroszlánvadászat közben, de vadásztak elefántokra, vadbikákra és struccokra is.

A mesterségek

A **legősibb mesterek** közé tartoztak az **élelmiszerek készítői**: a molnár, a pék, a mészáros és a sörfőző. A gabonát őrlőköveken zúzták szét – általában rabszolganők – kézi erővel. Rendszerint árpa-, olykor búzalisztből sokféle formájú és minőségű kenyeret sütöttek, úgy hogy a tésztát a kemence falához vagy egy felhevített kőre nyomták vagy forró hamuban megsütötték. Tartós kenyeret és kétszersültet is készítettek. Cukrászok sütötték a híres datolyás kalácsot.

A sört pirított árpakenyérből és malátából főzték. Volt világos és barna, sőt vörös sör is, különböző erősségben. A sört az erjesztő edényből szívták le hosszú szalmaszállal, nehogy lenyeljék az árpamagokat. Külön mesterségnek számított a szezámfű magjából az olajsajtolás.

Az agyag a mezopotámiai embert egész életén át végigkísérte. Belőle készült a bölcső, az edény, a szerszámok egy része, agyagra írtak, és agyagból készült a gazdagok koporsója. Az agyagművességben igen közel került egymáshoz a mesterség és a művészet. A **fő építési anyag** a napon szárított **agyag- és vályogtégla** volt, csak a mázas téglákat égették ki. A **fazekasság** is a legősibb mesterségek egyike volt. Nem egy fazekas nagyon szép mértani vagy figurális motívumokkal díszített edényeivel valóságos művész volt.

A fában rendkívül szegény Mezopotámiában sok esetben kitűnően pótolta a nád és a gyékény a fát. Külön mesteremberek foglalkoztak a feldolgozásukkal. A fával dolgozóknak érteni kellett az ács- és

asztalosmunkákhoz, hajóépítéshez és kocsikészítéshez is. Mivel magánemberek nehezen szerezhettek be fát Mezopotámiában, ezért az ácsok többnyire a templom vagy a palota szolgálatában álltak.
A sumerek előtti időkbe nyúlik vissza a **fonás**, a **szövés** és a **szabók mestersége** is. A gyapjúszöveteket festették, vagy a különleges hatás kedvéért időnként aranyszálat is szőttek bele. A szobrok ruhaábrázolásaiból következtethetünk arra, hogy Mezopotámia diktálta a térség divatját. A templomok és paloták mellett működő fonókban és szövödékben rendszerint adósrabszolganők és rabnők dolgoztak.
A **kovácsok**, **fémöntők** és **fémművesek** munkája is több volt puszta mesterségnél, hiszen a fémöntés és az ötvözetek készítése bizonyos elemi tudományos ismeretet és komoly technológiai tapasztalatokat igényelt. Gyakran születtek itt is művészi alkotások. Már az i. e. IV. évezredben feldolgozták a rezet, később a bronzot majd a II. évezred végétől terjedt el fokozatosan a vas. Aranyból és ezüstből ékszereket és dísztárgyakat készítettek.
A **kőfaragók** termékei az egyszerű közszükségleti cikkektől (gabonaőrlők, mozsarak, tálak, buzogányfejek stb.) a művészi **pecsétnyomók** véséséig terjedtek. Az elefántcsont tárgyakat külön csontfaragó mesterek készítették, akik gyakran idegen, főként egyiptomi munkákat utánoztak. A kézműves szakmákat hosszú évek alatt sajátították el a tanulók egy-egy mesterembernél. Szinte valamennyi kézműves-mesterséget folytathatták a nők is.
Kereskedelem
A városok és a vidék közötti termékcsere jelentéktelen volt Mezopotámiában. A belső piacok csak nagyon későn alakultak ki a rendkívülivé növekedett városok ellátásának biztosítására.
A folyamvölgyi civilizáció **gabonatöbblete** és a peremhegyvidék nomádjainak állatfeleslege, valamint az ezen termékek iránti kölcsönös igény már igen korán élénk **távolsági kereskedelem** kialakulásához vezetett. Ennek zavara esetén az itt élő népek rendszeresen támadásokat indítottak a számukra létfontosságú javak megszerzéséért, az árucsere kikényszerítéséért. Mezopotámia egész távolsági kereskedelme a gabona kivitelén és a **nyersanyagok behozatalán** alapult, szinte egész kézműipara ettől függött. Számos szárazföldi és tengeri kereskedelmi útvonal tette lehetővé a Mezopotámia számára **létfontosságú termékek** (épületfa, fémek, új növények és állatok) és **luxuscikkek** (drágakövek, egzotikus

fűszerek, illatszerek, piperecikkek, borok, ritka állatok) behozatalát. Szárazföldi útvonalak kötötték össze Mezopotámiát Egyiptommal, Kis-Ázsiával, KözépÁzsiával. Tengeri hajóutak vezettek Ománba, de még a távoli indus-völgyi civilizációval is kimutatható a kapcsolat.

Mezopotámia egész ismert történelme során túlnyomóan az **ezüstöt használták értékmérőként**. Az ezüstöt nem szabványszerű alakokban (érmékben) használták, hanem öntecsekben, így minden ügyletkor le kellett mérni.

A mezopotámiai társadalom

A mezopotámiai várostársadalomban két lényeges elemet kell megkülönböztetnünk. Az egyik az **egyenlő helyzetű személyek közössége**, akiket az összetartozás tudata kapcsolt össze, s akik közösségi ügyeikben a népgyűlésen dönthettek. Ettől lényegesen eltért a másik típusú közösség, amelynek központja a **templom vagy a palota, azaz az isten vagy a király háztartása** volt. Az utóbbi kettő önmagában zárt szervezet volt, amelyben szigorú alá- és fölérendeltségi viszonyok voltak. Ezekben a szervezetekben a termelést és az elosztást központilag szervezték meg.

A város

A történelmi kor hajnalán Dél-Mezopotámiában jelentek meg először tömegesen a városok, amelyek gazdasági, politikai és katonai hatalmat gyakoroltak a vidék felett. A két folyam teljes hosszában nehezen, de egyes szakaszokon viszont kiválóan szabályozható. Ezt a feladatot a sumer városok (15-20 egymástól független városállam) oldották meg.

A polgárok közössége (minden háztartással rendelkező polgár) a **népgyűlés** útján kormányozta a várost az elnöklő tisztviselő vezetésével. A népgyűléseket a befolyásosabb, gazdagabb és öregebb tagok irányították (oligarchikus vonás). A polgárok valószínűleg a kapuk előtti, a városfalakon belüli tereken tartották a népgyűléseket.

Minden háztartás előállította a maga szükségletét, **önellátó** volt. Mivel sem a mezőgazdaság, sem a kézműipar nem termelt eladásra, emiatt a rabszolgák száma mindig is alacsony maradt. A rabszolgák elsősorban nők voltak – a hadifogoly férfiakat megölték –, akik többnyire a háztartás munkáiban vettek részt. Ezt **patriarchális rabszolgaságnak** nevezzük.

A tipikus sumer városállam négy részből állt. A fallal körülvett városból, amelyben a templomok, a palota, és a polgárok házai voltak. Az „alsóvárosból” vagy „külsővárosból”, ahol a várost élelemmel, nyersanyaggal ellátó házcsoportok, gazdaságok, jószágkarámok, mezők és

kertek terültek el. A kikötő körzetéből, amely a „nemzetközi” kereskedelem központja volt; itt éltek a külföldi kereskedők, itt álltak a raktáraik. A csatornázott termőföldekből, melyek a városhoz tartoztak.

A városfalakat a királynak kellett karban tartatnia, illetve a meghódított városokéit leromboltatnia. A falak és kapuk méretei jól mutatták a város jelentőségét és erejét. A sikeres uralkodó hadizsákmánya, a leigázott városok adója, a megfélemlített szomszédok ajándékai mind-mind az uralkodó raktárkészleteit növelték. De ezeket a hadseregben, a bürokráciában, a templomok között szétosztva növelte az általános jólétet.

A városok típusai

A mezopotámiai városoknak két típusát különböztetjük meg. Dél-Mezopotámiában világosan elkülönült egymástól – fallal körülvéve – **a palota, a templom és a polgárok városnegyede**. A templomnegyedből kiemelkedett a **toronytemplom (zikkurát** [zikkurratu]). A polgámegyedet egy- vagy kétszintes, lapos tetejű, ablaktalan házak tömege jellemezte, amelyek között utcák és zsákutcák labirintusa húzódott. A városnegyedeket végtelennek tűnő tornyos téglafalak védelmezték.

Észak-Mezopotámiában a **„fellegvár típusú” városok** voltak jellemzőek, amelyekben az egymáshoz csatlakozott templomot és palotát – melléképületeikkel, a kincstárral, a személyzet lakásaival – fal veszi körül és környezetéből kiemelkedik. A polgárok e falakon kívül telepedtek le, és alacsony házaikat rendszerint egy másik falrendszer védelmezte. A védelmi rendszer kiépítésében felhasználták a domborzat és a vízfolyások nyújtotta lehetőségeket is. A déli városokhoz hasonlóan itt is monumentális kapuk tagolták a tornyos városfalakat.

A fallal körülvett templom és palotaegyüttes város volt a városban. Ez a belső vagy szent város sok helyen máig fennmaradt Eurázsiában, megtalálhatjuk a moszkvai Kremlben és a pekingi „Tiltott Város”-ban. Az uralkodó csak az alsóvároson keresztül juthatott be palotájába vagy hagyhatta el azt.

A városok lakosságát átlagosan 40-50 ezer főre becsülik (a környező falusi térségükkel együtt 100 ezer főre), de egy-egy kiemelkedő nagyváros lakossága több százezer fő lehetett (pl. Ur 250-360 ezer).

A különböző korokban különböző erősséggel, de végig élt a Közel-Keleten a **város** és az azt körülvevő **vidék közötti feszültség**. A városok nehéz gazdasági, politikai helyzetben rendszeresen kivetették magukból a fizetésképtelen adósokat, a városon belüli küzdelemben legyőzött hatalmi

csoportokat és másokat. A mély válságok idején a „vidék” veszélyesen megerősödött, a hullámok elboríthatták a városokat, és – ha akadt egy energikus és hatásos politikai vagy katonai vezető – a város, sőt az egész ország kormányzása átcsúszhatott a kívülállók és a jövevények kezébe.

A templom és a palota

A polgárvároson kívüli két nagy szervezetnek, a templomnak és a palotának sok közös vonása volt. Mind a palota, mind a templom tulajdonképpen **gazdasági szervezet**, háztartás **(oikosz)** volt; a palota a királyé, a templom az istenségé. Mindkettő jövedelme túlnyomórészt mezőgazdasági birtokokról származott, vagy közvetlenül, vagy bérletek és adók behajtása révén; másodsorban abból, amit a szervezet műhelyei termeltek; harmadrészt abból, amit az istenség jámbor hívei adományoztak, illetve azokból az ajándékokból, amelyeket a király szövetségeseinek és adófizetőinek tisztelete és félelme juttatott a templomoknak és a palotáknak. A központi igazgatás kapott minden jövedelmet, ez rendelkezett vele, ez osztotta szét azt, amit nem raktároztak el. Mindkét szervezet élelem-fejadaggal, olajjal, ruházattal és számos más adománnyal látta el az ügyintéző személyzetét, amely irányította, nyilvántartotta és ellenőrizte a munkát, a szállításokat és kifizetéseket. A templom alkalmazottai, akik egyszerre voltak bérmunkások és kistermelők, a város lakosságának 30-50%-át tették ki. A rabszolgák a palotagazdaság személyzetének 10-15%-át jelentették.

A király

A királyságot, – mint a civilizált élet fő jellemzőjét, – **isteni eredetűnek tekintették** („a királyság leszállt az égből”). Úgy tartották, hogy a sajátos kapcsolat, amely a király és annak istene között létezik, háború idején az uralkodó sikereiben ölt testet, béke idején az ország boldogulásában.

Például az asszír király volt Assur isten főpapja. Mint ilyen, ő végezte az áldozatokat, és helyzetéből kifolyólag befolyásolhatta mind a templomot, mind a kultuszt. A babilóni királyt csak évente egyszer engedték be Marduk isten fülkéjébe, és akkor is csak azután, hogy letette királyi hatalmának szimbólumait. Az asszír király papi minőségben számos bonyolult szertartásban vett részt aktívan vagy annak tárgyaként. Személyét gondosan óvták a betegségtől és különösen a varázslás gonosz hatásától, mert jólétét fontosnak tekintették az ország boldogulása szempontjából. Ezért az asszír királyokat jövendőmondók és orvosok serege vette körül. Minden előjelet megfigyeltek, és abból a szempontból értelmeztek, hogy mi a jelentésük a

király személyére vonatkozóan. Bonyolult szertartások léteztek a baljós jelek elhárítására.
A mezopotámiai király háború esetén a **hadsereg vezére** volt. Béke idején a királynak főleg társadalmi kötelezettségei voltak; a történeti korban csupán az asszír királyra hárultak meghatározott kultikus kötelezettségek.
Ami a mezopotámiai király társadalmi feladatait illeti: **jogi védelmet kellett biztosítania az elnyomottaknak**, és elvárták tőle, hogy ennek kihallgatások rendszeresítésével tegyen eleget. Hagyományosan ő hirdette ki a törvényeket és az árszabályozó rendeleteket, hogy a visszaéléseket ellensúlyozza és segítse a hátrányos helyzetűeket. Az óbabilóni kor után (i. e. 16. század) azonban megszűntek azok a kísérletek, hogy szociális reformokkal az uralkodó társadalmi jólétet teremtsen.
Az utak karbantartását is a király kötelezettségének tekintették, és a szükséges közmunkát a közeli falvaktól követelték meg. Az utak, csatornák, középületek építése, karbantartása mintegy az év napjainak egyharmadára kiterjedő együttes munkát igényelt a közösség tagjaitól.
Fontos kérdés volt Mezopotámiában a trónutódlás. Babilóni történelmi források csak ritkán említik, hogy trónbitorlás történt volna, de a jóslatgyűjtemények szerint a magas rangú tisztviselők és királyi hercegek lázadása nem számított kivételes dolognak. Asszíriában nagy nyomatékot kapott az uralkodó törvényes volta, és gyakran tűnnek fel a királyfeliratokban hosszú családtörténetek (genealógiák), jelezve, hogy a királyok büszkék királyi őseikre, bár némely asszír király feltűnően kerülte apái és ősei említését. Aki örökölte a trónt, annak tekintélye az istenek által védett családfájából fakadt, aki pedig „senkiből” lett király, úgy tartotta, hogy Asszíria istenei őt választották.

Szellemi kultúra Mezopotámiában

Mitológia

A régészek lenyűgöző toronytemplomokat (zikkurratu) tártak fel, ismerjük ezek szerkezetét, kultikus tárgyaik tömegét csodálhatjuk meg. Tudjuk, hogy azért készítették ezeket, hogy hirdessék isteneik hatalmát és gazdagságát. A templomnegyedek szállást adtak a személyzetnek és a kincseknek, és oltalmazták őket. De a rendeltetésükre vonatkozó lényegi kérdéseket, amelyek a puszta látványnál, a nyilvánvaló szerepüknél többet árulnának el, nem tudjuk megválaszolni. Ezek egy elfeledett kultusz emlékei, egy olyan kultuszé, amelyet mindössze néhány írott forrásból ismerünk.

Az ékírásos szövegek imáiból, mitológiai és szertartási szövegeiből olyan kép alakulhat ki bennünk, hogy a vallásnak az egyénre, valamint a közösségre gyakorolt befolyása jelentéktelen volt Mezopotámiában. A szövegekből nem derül ki, hogy a szertartási, vallási követelmények a legcsekélyebb mértékben is hatottak volna az emberek magatartására, megzavarták vagy megrendítették volna lelki nyugalmukat. Mezopotámia alapvetően ésszerű, kereskedelmen, iparon, pénzen és hitelakciókon nyugvó társadalmakat jelent, ahol „a barátság felbomlik – az üzlet örökre szól". A halált őszinte tárgyilagossággal fogadták. Az egyén részvétele az istenségek kultuszában rendkívüli alkalmakra korlátozódott; egyszerű néző volt bizonyos nyilvános ünnepeken vagy közösségi gyászszertartásokon.

A mezopotámiai **többistenhívő (politeista) vallás**. Az „egyetlen ösvényen és kapun át az egyetlen istenhez" eljutó **egyistenhívő (monoteista) vallásokkal** szemben a politeista vallások **alapja** egy ősrégi, **kikerülhetetlen és változatlan rend, a sors** (akkádul simtu a neve). Az istenek száma, rangsora nem állandó, a hatalmuk változhat, a róluk szóló történetek számtalan változata ismert. Csak a sumer istenek száma 3600 körül volt. Úgy gondolták, hogy egy névtelen hatalom – már a születésekor – meghatározza az ember élettartamát, életének eseményeit. A sors megvalósulása nem lehetőség, hanem szükségszerűség.

A fő istenháromság: An, Enlil és Enki. An (akkádul Anu) valamiféle „legistenibb isten" volt, az „ég istene". A sumerek számára rendkívül távoli isten, akiről konkrét elképzelésük sem alakult ki. Fő szentélye Urukban állt. Enlil a „levegő ura", „az istenek és az emberek királya", An isten elsőszülött fia, az ősi sumer törzsszövetség központjának, Nippurnak az

istene. Jótékony, a rend védelmezője, de romboló, kegyetlen is tud lenni, ő idézte elő a **vízözönt** is. Enki, a „Föld ura”, a vizek mélyének az ura, de elsősorban a bölcsesség isteneként tisztelték, aki megtanította az embereket a mesterségekre, a tudományokra és a művészetekre. Eriduban állt szentélye, a „mélységek palotája”. E férfi „istenháromság” mellett mély tiszteletnek örvendett Ninhurszag istennő, az „istenek anyja”, „minden gyermek anyja”, akit gyakran ábrázoltak gyermekkel az ölében.

A csillag-istenségek közül kiemelkedik a holdisten (sumerül Nanna, akkádul Szín); a napisten (sumerül Utu, akkádul Samas), aki mindent lát, mindent tud, mindent helyesen ítél meg, ezért ő a legfőbb bíró is. A természeti elemek istene (sumerül Iskur, akkádul Adad) a romboló erők (vihar, jégeső, árvíz), de a bőséget hozó esők ura is. Az „ég úrnője” volt Innin (akkádul Istár), a szerelem és a gyönyör istennője, kinek jelképe a Vénusz bolygó volt.

Az írás

Mezopotámia és az **ékírás** egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Az írást nem feltalálták, hanem kialakult. Eredete a mezolitikum emlékeztető képjelekig nyúlik vissza. I. e. 3000 körül jelentek meg a **képjelek (piktogrammák)**, amelyek még leegyszerűsített ábrák. Már ebben a formájában is az irányító bürokrácia segédeszköze a **raktári nyilvántartásban**. Ahogy bővült a templom- és palotagazdaság, úgy **nőtt az információ mennyisége és bonyolultsága** is, és ezzel lépést tartva **egyszerűsödtek le a képek vonalai**.

A mezopotámiai írnokok a nádszál háromszög alakúra vágott végével balról jobbra benyomkodták a benedvesített agyagtáblába a jeleket, így jöttek létre az ékformák. Az agyag könnyen hozzáférhető, kiszárítás után tartós, de könnyen újra felhasználható (egyszerű és olcsó) íróanyag volt.

Tudomány

A sumereknél magas színvonalat ért el a **matematika** és a geometria. A számrendszerük alapja a 6-os volt, de használták a tízes számrendszert is. A hatost használták az évnek napokra vagy a körnek fokokra való felosztásánál. A sumerek a napot 12 kettős órára osztották fel, valamint minden kettős órát 30 részre. A nappályát is 12 részre osztották, és ezzel létrejött a csillagászati állatöv. Már a sumer korban meg tudtak oldani egy- és kétismeretlenes egyenleteket. Mivel az áradások után rendszeresen **újra ki kellett jelölni a területeket**, valamint az **adózás miatt** pontos

ismeretekkel kellett rendelkezniük, magas szintre emelkedett a **geometria** is.
Ismerték és fel is jegyezték az égitestek és a csillagok mozgását, de a gyakorlatban a **csillagászat tudományánál (asztronómia)** jóval fontosabb volt a **csillagjóslás** (az **asztrológia**), mivel az utóbbi a jövendőmondás és a mágia egyéb fajtáival együtt az istenek oltalma alatt álló „titkos tudományok” közé tartozott.
A fölművelés és kereskedelem, a hitelek és szerződéses kapcsolatok mind pontosabb naptárak készítését követelték meg. A mezopotámiaiak éve 12 holdhónapból állt (354 nap), a napévhez képest mutatkozó különbséget időnként egy szökőhónap beiktatásával helyesbítették. A holdhónap 4 hétnapos hétből állt.
Az orvostudományban és a gyógyszerek használatánál keveredett az igazi tudomány, a szakszerű gyógykezelés a ráolvasással, mágiával és a démonűzéssel.

A civilizáció kezdete Mezopotámiában (i. e. 3000-ig)

Mezopotámiában játszódott le két világtörténelmi áttörés: a **neolit forradalom és a városforradalom**. Ezek a következő tényezőknek voltak köszönhetőek. A területen előfordultak a legfontosabb nemesíthető növények és háziasítható állatok. A táj változatos, az éghajlat szubtrópusi, a termeléshez szükséges legfontosabb nyersanyagok megvoltak. A földrajzi fekvés, a vízi és szárazföldi közlekedés természetes adottságai elősegítették a különböző népek és kultúrák érintkezését, egymásra hatását.
Az i. e. V. évezred végétől a IV. évezred közepéig ment végbe az alluviális (folyóvízi üledékekkel feltöltött) síkság benépesítése a tengerig. A hegylábi közösségek túlnépesedése szükségessé tette a folyóvölgyek elfoglalását, és az eke megjelenése lehetővé tette az árterületek megművelését. Kezdetben még nem volt csatornázás, hanem a folyó elhagyott medreit használták a víz elvezetésére.
A hegylábi felszínekkel szemben az alluviális folyamvölgy termékenysége jóval nagyobb, megfelelő művelés esetén jóval több embert tudott eltartani. De csak abban az esetben, ha a munkákat gondosan megszervezték.

A városközösségek, az államiság legkorábbi formáinak létrejötte a **sumerekhez** kötődött. Az i. e. IV. évezred második felében – a ma még nem azonosított őslakosság mellett – új népcsoport – a sumer – jelent meg keletről Dél-Mezopotámiában. A sumerek eredete, „őshazájuk”, vándorlásuk iránya, nyelvi rokonságuk máig sincs megnyugtatóan tisztázva. Nyelvüket eddig egyetlen ismert nyelvvel sem sikerült minden kétséget kizáróan rokonítani (rokonítják dél-indiai vagy török nyelvekkel is). Mítoszaik sem segítenek, mert nem szólnak sumer őshazáról, önmagukat e terület őslakóinak tartották, s civilizációjuk vívmányait – az akkori idők jellegzetes gondolkodása szerint – az istenektől kapottnak hitték.
I. e. 3000 körül a sumer civilizáció az Eufrátesz és a Tigris bizonyos szakaszainak szabályozásával véget vetett a rendszeres, mindent megsemmisítő áradásoknak – véget ért az „özönvíz”, elkezdődött a történelem.

Az önálló városállamok kora (i. e. 3000-2500)

A harmadik évezred első fele a városállamokra oszló, de társadalmilag és kulturálisan egységes Sumer virágkora. Az önálló városállamok megerősödésének, a csatornarendszerek kiépülésének a időszaka.
Az i. e. 28. században már a sumer városok terjeszkedése akadályokba ütközött. A jelentősebb városok fallal vették körül magukat, sőt gyakran a legértékesebb mezőgazdasági területeiket is. A hagyomány szerint **i. e. 2750 körül Gilgames** mintegy 10 km-es, félkör alakú bástyákkal ellátott fallal vetette körül **Urukot**, a Perzsa-öböl és az Iráni-hegyvidék kereskedelmét kezében tartó várost. Az időszak elejének másik legjelentősebb városa az északi kereskedelmet (fémbehozatal) ellenőrző **Kis** volt. Ebben a korban a termékcsere azt jelentette, hogy az uralkodók kölcsönösen megajándékozták egymást. A városok 100-200 fős „hadseregei” elsősorban az ilyen „kereskedelmi” vállalkozások biztosítására szolgáltak.
A megerősödött városok csakhamar kísérletet tettek a szomszédok feletti uralom megszerzésére. Ennek következtében a sikeresen hódító királyok meggazdagodtak, a palota (az uralkodó) jelentősége megnőtt a városon belül.
A városállamokban a hatalom az uralkodó kezében volt, aki kezdetben a **papi fejedelem (en, később ensi – „úr”)**, de a városok közötti éleződő

hatalmi harc miatt viszonylag korán megtörtént Sumerban a vallási és a világi hatalom különválasztása. Kisben az **uralkodó (lugal – „nagy ember”)** palotáját már az i. e. 27. század elején a főpap templomától – székhelyétől – elkülönítve építették fel. A királyi hatalmat korlátozta az öregek tanácsa (a faluközösségi és nemzetségi-törzsi előkelők), valamint a népgyűlés. Kezdetben a fegyveres nép gyűlése gyakorolta a legfőbb hatalmat, döntött például a háború és béke kérdésében, de ahogy nőtt az ensi és a lugal jelentősége, úgy szorult háttérbe a népgyűlés. Kialakult a városok hármas, tagolt szerkezete: templomi vagy szent negyed, uralkodói-kormányzati negyed és a kézműves-köznép negyede.
Az i. e. 27. században az északi kereskedelem háttérbe szorulásával, a déli (tengeri) és a nyugati kereskedelem jelentőségének növekedésével, **Kis** hanyatlásnak, a legkedvezőbb fekvésű kikötővel rendelkező **Ur** városa fejlődésnek indult.

A birodalomalakítási kísérletek kora (i. e. 2500-2000)

A hegemóniák kora (i. e. 2500-2350)
Az i. e. 25. század elejére a kereskedelmi kapcsolatok rendszeressé váltak, jelentőségük megnőtt. Mivel minden városállam gabonát és kézműipari termékeket igyekezett kivinni és fát, követ, fémeket és állatokat behozni, **egymás vetélytársaivá váltak**. Ezért egy-egy erősebb város megpróbálta Sumer egész kereskedelmét ellenőrzése alá vonni. Az i. e. 25-24. század fordulóján az egységesítési folyamat két típusát figyelhetjük meg: **városok közötti szövetségek**, ill. **hódítás**.
A szövetségek létrehozásához éppúgy, mint a hódításhoz erős város kell. Az a kérdés, hogyan lehetne erőssé tenni egy várost? Lagas uralkodója, Urukagina úgy vélte, ha visszaállítja a templom és a kistermelők korábbi önállóságát, és ezzel a társadalmat maga mögé állítja, városát képessé teheti a hódításra. Ezzel egy időben Umma uralkodója, Lugalzageszi a palota hatalmát erősítette meg. A két városállam nemsokára bekövetkező összecsapásából Umma került ki győztesen. Ez azt bizonyította, hogy ebben a korban az állam ereje elsősorban a palota hatalmától függ.
Az akkád nagyhatalom kora (i. e. 2350-2230)

Sumer első egyesítése az **akkád Sarrukín** nevéhez fűződött. Az alakjához kapcsolódó legendák jól példázzák a változásokat. Az állítólag ismeretlen szülők kitett gyermekéből, akit egyszerű emberek neveltek fel, Kis uralkodójának pohárnokává, majd gazdájának a trónról való letaszításával Kis királyává lett Sarrukín radikális reformokat vezetett be. Szakított a hagyományos arisztokráciával, amely nem szolgálhatta maradéktalanul birodalmi törekvéseit. Új várost alapított, a mindmáig ismeretlen fekvésű **Agade (Akkadu)** városát, melyből az akkád népnév ered. A városnak így eleve nem lehetett örökletes, hagyományos arisztokráciája, hanem csak az **uralkodótól függő új vezetői**. A hivatali és katonai arisztokrácia léte kizárólag az uralkodó kegyétől függött. Jövedelmét is tőle nyerte, ezért feltétlenül támogatta királyát. A hadsereget szervezettebbé tette, létszámát megemelte. Az öt és fél ezer főnyi **hadsereg** ekkor félelmetes ármádiának számított.

A fokozatosan elszikesedő és elszegényedő déli területek felett a közép-mezopotámiai Agade megszerezte a hatalmat.

Az új uralkodó nem avatkozott be a városok belső ügyeibe, de falaikat lerombolttatta. Sarrukín a meghódított városok templomgazdaságait beolvasztotta a királyi birtokokba, ezzel a földterület többsége a király tulajdonába került. Ő irányította a templomot, a palotát, a közmunkákat, ellenőrizte a raktárakat, az elosztást. Hatalma korlátlan és ellenőrizhetetlen volt. Az óriási hatalom azonban óriási felelősséggel is járt. A rendszer működése a király személyén múlott, ezért alkalmatlansága esetén összeomlott.

Az államilag is támogatott, katonailag is biztosított kereskedelem kikapcsolta a peremvidékek népeinek közvetítő kereskedelmét, és ezzel felborította a történelmi táj hagyományos munkamegosztását. E népeknek az árucsere és az áruközvetítés tette lehetővé, hogy hozzájussanak a számukra létfontosságú alföldi gabonához. Az agadei gazdaságpolitika bizonytalanságot okozott a környező területek gazdaságában. Az itt élő népek erőszakos megoldást választottak. A **guti betörés** – i. e. 2230 körül – véget vetett az akkád birodalomnak. Barbár támadásuknak Agade város olyan tökéletes pusztulása volt a következménye, hogy a romjait mindmáig nem találták meg.

A guti megszállás (i. e. 2230-2050)

A **gutik** a Zagrosz északi vidékein élő **nomád állattenyésztők** voltak. Törzseik laza szövetsége élén rövid időre (3-6 év) választott katonai vezető

(„király”) állt, akinek a tisztsége nem volt örökletes **(katonai demokrácia)**. Ez a szervezet képtelen volt arra, hogy az „ölébe hullott” Akkád Birodalmat működtesse.

Ez lehetőséget teremtett egy rövid történelmi pillanatra Sumernak, hogy újra felvirágozzon. A guti megszállás pusztításaitól alig érintett Dél-Mezopotámiában Lagas emelkedett ki újra. **Lagas királya, Gudea** uralkodása alatt belsőleg szilárd, gazdaságilag erős városállamot szervezett. Nagymértékben támogatta a külkereskedelmet, a távoli országokból építőanyagot, épületfát és drágaköveket hozatott be. Mindez megmutatkozik a kulturális és művészeti élet fellendülésében is. Feliratában is azzal büszkélkedik, hogy: „...a gabona kiterjedt szántói dúsan teremnek neked, a csatornák vize magasra emelkedik, a dombok, amelyekre nem jut el a víz, vizet hoznak neked. Sumer csorduló bőségben önti eléd az olajat, áradó bőségben mérik le a gyapjút...”

A sumer nagyhatalom kora (i. e. 2076-2007)

Ur városa egyesítette újra az országot és III. dinasztiájának uralkodása jelenti a sumerakkád civilizáció fejlődésének végkifejletét. Ur újbóli megerősödése sokkal inkább a **tengeri kereskedelmen alapult**, mintsem a gabonatermelésen. Urnak, mint a Perzsa-öböl legnagyobb forgalmú kikötőjének, biztosítva volt a rendkívüli katonai fontosságú réz beszerzése. Ezen a gazdasági, katonai és politikai erőn alapulva sikerült Ur-Nammunak és utódjának, Sulginak lényegében egész Mezopotámiát meghódítania.

A városok helyreállították a csatornahálózatot, víztárolók építésével szabályozták a csatornákban a víz szintjét, megjavították az elszikesedett talajt. Az ezeknek a nyomán kibontakozó mezőgazdasági fellendülés volt a sumer nagyhatalom gazdasági alapja. Az egész országra kötelezően érvényes mértékrendszert vezettek be.

A központosított akkád államszervezet hagyományait követve gyökeresen újjászervezték a közigazgatást. A gutikkal összefonódott helyi arisztokráciák megdöntésével lehetőség nyílt egy teljesen új uralkodó osztály megteremtésére, amely mentes volt a helyi érdekek érvényesítésétől. Az így kiépített sumer hivatalnokrendszert tekinthetjük minden bürokrácia bölcsőjének.

A hivatalszervezet élén az uralkodó állt, aki istennek nyilváníttatta magát **(istenkirály)**, aki „Sumer és Akkád királya” és a „négy világtáj királya”, és aki törvényeit Ur legfőbb istenének meghatalmazottjaként hirdette ki.

Elvileg az istenkirály volt az összes földterület tulajdonosa, de a földek 40%-án faluközösségek működtek. A fennmaradó terület tartotta el az uralkodót, a templomok papságát, a hadsereget és a hivatalnokokat.
Az i. e. III. évezred végén a **térség éghajlata melegebbé, szárazabbá vált**, ezzel elindult a nomád népek újabb vándorlása. Az i. e. 21. század közepétől egyre kevésbé voltak képesek ellenállni a dinasztia királyai a nyugat felől benyomuló sémi amurrúk (amoriták) támadásainak. Sumer szövetségesei elpártoltak, sorra elszakadtak a közép-mezopotámiai és keleti városok. Az eddig hűséges helytartók kezdték magukat a helyi legfőbb isten helytartójának tekinteni. A városok újra felépítették falaikat. A vidék lakossága a városokba menekült, ahol éhínség támadt és nyomában rendkívül súlyos társadalmi feszültségek. I. e. 2007 körül a támadók lerombolták Urt, fogságba hurcolták uralkodóját, és kirabolták az országot.
Mezopotámiában a **nomád sémi amurrúk jutottak hatalomra**; megszállták Iszint, Larszát, Esnunnát, Márit és Babilónt. E városok között **két évszázados harc kezdődött a Mezopotámia feletti egyeduralomért**. A sumerek beleolvadtak az akkádok közé. A sumer nyelv hivatalos-templomi, holt nyelvvé vált, és eltűntek a sumer városok is. Az öntözés okozta szikesedés miatt a földművelés összeomlott, a romvárosok között nomád kaldeusok legeltették nyájaikat. A fejlődés súlypontja végérvényesen Közép-Mezopotámiába (Babilón) helyeződött át.

Egyiptom az i. e. 16. századig

Egyiptom földrajza

„Hiszen minden józan ítéletű ember előtt világos, ... hogy az a föld a folyam ajándéka.”
(Herodotosz)
Találóan nevezte Hérodotosz, a görög történetíró és utazó a Nílus ajándékának Egyiptomot, s ennek leginkább az itt lakók voltak tudatában. Az egyiptomiak saját országukat **Kemet**nek hívták (azt jelenti, „Fekete föld”), hiszen a Nílus minden áradáskor termékeny fekete iszapot rakott le 5-10 kilométeres szélességben. Ezen túl a homok- és kősivatagok ellenséges világa kezdődött, amit **Deseret**nek neveztek (azt jelenti, „Vörös

föld”). Még ma is megállhat az ember úgy, hogy egyik lába a Fekete föld, másik lába pedig a Vörös föld országában van.
Már több ezer évvel ezelőtt is – bár akkoriban az éghajlat jóval csapadékosabb volt – csak a Nílus enyhítette a tikkasztó, 30-40 fokos nyári hőséget. Minden évben, július 19. napja körül a folyó kilépett medréből. Ezt az örömteli napot tették meg az egyiptomiak az év első napjának. Október-november hónapra a vízszint 5-8 méterrel (10-16 meh, 1 meh = 52 cm-rel) emelkedett, szétterítve a termékeny iszapot.
Egyiptom térképén jól látható, hogy az ország két részre oszlik. Az északi részt, a folyó szerteágazó deltavidékét hívjuk **Alsó-Egyiptom**nak és a déli részen 1000 km hosszan kanyargó területet **Felső-Egyiptom**nak. A két terület nagysága megközelítően egyforma volt, s együttesen akkora, mint a Dunántúl. Az ország déli határa kezdetben a folyó első kataraktája környékén volt.
A **katarakta** szó zuhatagot jelent, ezeken a szakaszokon a folyó
összeszűkül, sziklás, nem hajózható (összesen hat ilyen rész van a Níluson).
Az éghajlat kevésbé volt száraz abban az időben, de már akkor is az év legnagyobb részében aranyló napfény öntötte el a tájat. Ezért mondhatták az itt lakók, hogy **Ré, a napisten** „aranyporral szórja be országunkat”. A nap teremtő ereje mellett azonban számtalanszor tapasztalhatták annak pusztító erejét is. Ezért ábrázolásaikon sem a delelő, hanem a felkelő vagy a lenyugvó napot láthatjuk. A ritka, ám heves esőzések hosszú, keskeny völgyeket, ún. vádikat vágtak a sivatagba, melyek esetenként hajózható csatornaként kötötték össze a Nílust a Vörös-tengerrel (ezek közül a legismertebb a vádi Hammamat), vagy dúsabb növényzettel borított részeiken létrejöttek az oázisok.
A Nílus-part és az oázisok növényvilága pálmaligetekből, olaj-, füge- és akácfákból, valamint nádasokból állt. Itt termett az Egyiptomból azóta teljesen kipusztult papiruszsás. Megmunkálásra alkalmas fát csak külföldről tudtak beszerezni, cédrust Libanonból, ébenfát Núbiából. A kedvezőbb éghajlat miatt a mainál színesebb volt az állatvilág. A helybeliek megszelídítették a darut, sőt úgy tömték, mint manapság Magyarországon a libát szokás. A vadszamarat és a vadtulkot befogták, a lovat viszont csak később – az i. e. 17. században – ismerték meg. Vadászni hiénákkal jártak, sőt ezek pecsenyéje is finom falatnak számított a nagyurak asztalán. Ők szelídítették meg a macskát is, amely később szent állatukká vált. A tevét
– a mai Egyiptom legelterjedtebb háziállatát – csak az i. e. 5. századtól

kezdték tenyészteni. A **bikát különösen tisztelték**, a termékenység jelképét látták benne, a bikaalakú isten neve Hápi volt. A folyó vizében és mocsaraiban sok víziló, krokodil és vaddisznó élt, a környező pusztaságban oroszlánok, párducok, kecskék, antilopok és sakálok tanyáztak.
Ásványi kincsek tekintetében Egyiptom nem tartozott a gazdag országok közé. Mind az aranyat, mind a rezet más országokból kellett behozniuk. A ritkán előforduló vastárgyak meteorvasból készültek (ezért „égi fém” a vas neve), és csak az i. e. 5. század körül terjedtek el az országban. Kemény és puha kőfajtákban (mészkő, homokkő, diorit, gránit) ezzel szemben kimeríthetetlen volt a vidék. Ez tette lehetővé hatalmas piramisok, templomok és szobrok emelését, még ha egyes köveket hatalmas távolságokból kellett is a helyszínre szállítani.
Ebben a természeti környezetben Egyiptom lakói hamar **megtanulták a rendet:** aki nem hányja és hordja a többiekkel együtt a földet, aki nem ássa a csatornákat, annak a földje vagy túl sok vizet kap és elrohad a vetőmagja, vagy víz nélkül marad, és mindene kiszárad. A természeti környezetből következik az ország **„elzártsága”** is, amely lehetőséget nyújtott zavartalanabb fejlődéséhez, nagy, egységes birodalom kialakulásához.

A lakosság

Az egyiptomiak önmagukat egyszerűen „emberek”-nek nevezték, idegenekre nagyon ritkán alkalmazták ezt a megjelölést. Hogy a történeti idők kezdete táján **(i. e. 3000 körül)** milyen eredetű lakosság élt Egyiptom területén, azt nem tudjuk pontosan. Sem történeti, sem régészeti támpontjaink nincsenek arra nézve, hogy kik, honnan és mikor települtek be a Nílus partjaira. Valószínűleg a jégkorszakot követő felmelegedés, a Szahara kiszáradása következtében folyamatosan húzódtak embercsoportok a folyó életet adó vize mellé. Nyelvük alapján **afrikai és ázsiai népesség összeolvadásá**ból alakulhatott ki az egyiptomi alapnépesség.
A művészi ábrázolások alapján jól ismerjük külsejüket. A Földközi-tenger vidékének többi népéhez hasonlóan fekete hajú, sötét szemű, vékony, arányos testalkatú emberek voltak, bőrük barnás, világosabb vagy sötétebb árnyalatú.
Az időszámításunk körüli időkben a lakosság száma 7 millió körül lehetett. Ez a többi ókori államhoz viszonyítva elég magas népsűrűséget jelentett.

A következő oldalakon ennek a népnek történelmével, az általa létrehozott, ma is lenyűgöző kultúrával fogunk megismerkedni.

Hogyan írtak, hogyan gondolkodtak Egyiptom lakói?

Írjunk egyiptomi történelmet!

De mire? Természetesen papiruszra.

Hogyan készül a papirusztekercs?

„A legfontosabb egyiptomi íróanyag a **papiruszsás** (cyperus papyrus) nevű vízinövényből készült. A szár rostos beléből csíkokat vágtak ki, a csíkok egy részét vízszintesen, más részét függőlegesen egymás mellé tették, majd a két réteget egymásra helyezve összepréselték, ehhez nem volt szükség ragasztóanyagra. Az így létrejött papiruszszeleteket szélükkel összeragasztották, tetszés szerinti hosszúságúra növelték. Ezután a felületet lesimították. Általában a vízszintes csíkokból álló felületre írtak, de szükség esetén felhasználták a hátoldalt is. A papiruszokat összegöngyölítették, tekercs alakban tárolták, némelykor össze is kötötték és lepecsételték.” (Részlet Kákosy László Ré fiai című művéből.)

Három alapvető írástípust különböztetünk meg. Ezek lényegében időben is egymás után következnek.

Legismertebb az ún. **hieroglif** (a szó görög eredetű, „szent vésetet” jelent), mely képszerű jelekből álló, általában ünnepi alkalmakkor, fontos események megörökítésére használt írás. A hieroglif íráson kívül használták még annak egyszerűsített változatát, a **hieratikus**, majd később a görög ábécén alapuló **démotikus (kopt) írás**t is. A hieroglif írást 1822-ben Jean François Champollion, francia tudós fejtette meg a **rosette-i kő** alapján.

A következőekben néhány egyszerűbb jelkapcsolat segítségével próbáljuk felderíteni a hieroglif írás néhány sajátosságát.

E „szöveg” jelentése a következő: Ámon-Ré, az ég ura. (I MEM RÉ NEB PET)

Látható, hogy a jelek nem azonos értékűek. A *[kép]* (mn) pusztán egy mássalhangzókapcsolatot jelöl, az egyiptomiak ugyanis nem jelölték a magánhangzókat. Az *[kép]* azt jelenti, hogy az előző (felette lévő) szótag n-re végződik, tehát ez nem önálló értékű jel. A *[kép]* egy mássalhangzót jelöl, amely az i és a j hang között lehetne kiejteni.

A *[kép]* értelme Ré, aki az egyiptomi mitológia legfőbb istensége, a Napisten, tehát ez a jel fogalmat jelöl. A *[kép]* egyszerűen azt jelenti, hogy

az előző jelet eredeti (Ré) értelmében kell használni; térkitöltő szerepe is van.
A *[kép]* (neb) urat, a *[kép]* (pet) eget jelent.
A fenti példán látható, hogy a fogalmakat jelek kombinációjával állították elő, melyekből kb. 700-at kell ismernünk a legegyszerűbb szövegek megértéséhez.
Az egyiptomiak szerint történetük az isteneknél kezdődik. Az egyiptomi ember sosem szakadt el a természettől és isteneitől. Bennük látta múltját és jelenét, istenekben keresett magyarázatot önmaga eredetére és a természet jelenségeire.

Az egyiptomi istenvilág

Az egyiptomi istenek világa **igen bonyolult**. Különböző külső formában jelentek meg, különböző hatalom hordozói voltak, ráadásul más-más területen ugyanannak a hatalomnak a birtokosát más-más alakban tisztelték. Gyakran előfordult, hogy a különböző istenalakokat egymással azonosították, összevonták. A legtöbb istenalak megjelenési formája ősi, **totemisztikus eredet**re utal.
A világ teremtője és kormányzója a Napisten volt az egyiptomiak elképzelése szerint. Ő maga mondja az egyik teremtéstörténetben: „Megalkottam minden embert a társához hasonlóan... Létrehoztam az isteneket verítékemből, megalkottam az embereket szemem könnyeiből.” A **Napisten** leggyakrabban **Ré** néven tűnik fel a szövegekben, a képeken általában sólyomfejű ember, fején vörösen izzó napkoronggal. Előfordult azonban, hogy napszakonként is megkülönböztették a Napisten alakját: a hajnali Napot Hepernek nevezték, és a szent szkarabeusz (galacsinhajtó bogár) képében ábrázolták, a déli Nap volt Ré, a lenyugvó pedig **Atum**.
Atum gyermekei voltak az ég és föld közötti levegő és a szél istene, Su, valamint Tefnut, aki valószínűleg a párát testesítette meg. Az ő utódai a föld istene, Geb és az ég istennője, Nut.
Az egyiptomiak elképzelése szerint a Napisten égi útját napbárkán tette meg. A Hold vallási fontossága kisebb volt, általában Ré éjszakai helytartójának tekintették. Megjelenési formái közül legismertebb az íbiszfejű Thot, a bölcsesség istene.
Egyiptom lakói úgy tartották, hogy első királyaik az istenek voltak. Erről szól az egyik legismertebb egyiptomi mítosz, **Ozirisz** és **Ízisz** története.

Ozirisz a termékenység, a halál és az újjáéledés istene volt, az alvilág királya és a holtak bírája. Felesége és nővére, Ízisz Egyiptom legnagyobb, legismertebb istennője volt, a hitvesi hűség és az önfeláldozó anyai szeretet megtestesítője, a varázslás szakértője. Gyermekük, **Hórusz** az egyiptomiak szemében a királyi hatalom képviselője, Egyiptom uralkodói ezért viselték évezredeken keresztül a Hórusz címet (jelképe a sólyom volt). A történet negyedik főszereplője, Széth, a sivatag, a pusztító vihar, gyakran az idegenek istene volt, a hatalom és az erőszak félelmet keltő megtestesítője.
Ezeken az egész Egyiptomban ismert istenségeken kívül voltak olyanok, akiknek a tisztelete egy-egy városra vagy vidékre terjedt ki. Ilyen volt a memphiszi Ptah, aki a leginkább ember alakú isten volt. Bubasztisz városában volt a szentélye Básztet istennőnek, aki macska alakjában testesítette meg a vidámságot, a zenét és a szerelmet. Asszuán környékén tisztelték a teremtő és áradást irányító korfejű Hnum istent. Théba főistene volt az az **Amon**, aki Egyiptom első istene lett, amikor a város királyi székhellyé vált. Emberformában, tollas fejdísszel ábrázolták a leggyakrabban, ritkábban kos alakban is megjelent a képeken. Azonosították Rével és Ptahhal is. Felesége Mut istennő, aki az ábrázolásokon női alakban, fején Egyiptom koronájával jelent meg. Ő volt a természetet átható energia megtestesítője. Ámon és Mut gyermeke az emberi alakban ábrázolt Holdisten, Honszu volt, akit Hórusszal azonosítottak, ezért előfordulnak sólyomfejű képei is.
Fontos szerepe volt Egyiptom vallásában az **állatok tiszteleté**nek is. Legismertebb állatisteneik közé tartozott a Nílus megtermékenyítő erejét kifejező Ápisz-bika, a halottakat eltakarító Anubisz-sakál, a krokodil-isten Szobek, a tehén alakban megjelenő termékenységistennő, Hathor. A már említett Thot ábrázolásai gyakran egész alakját íbisznek mutatják, de előfordul pávián alakban is.
Az egyiptomiak gondolkodásának meghatározó eleme volt a túlvilághit, a lélek halál utáni élete. Mivel ez szorosan kapcsolódik a temetkezési szokásokhoz, a későbbiekben ismerkedünk meg vele részletesen.

Mindennapi élet Egyiptomban

Az ősi Egyiptom lakói rengeteg emléket hagytak ránk. Építészetüket templomok, piramisok, sziklasírok tömegén tanulmányozhatjuk, a **lakóépületek**ből viszont nagyon kevés lelet maradt fenn, mivel ezek

könnyen pusztuló anyagokból – általában szárított iszap- vagy agyagtéglákból – épültek. Égetett téglát alig használtak, ritka volt a kőalapozású ház, a falak felsőbb részét pedig többnyire fából készítették.
A köznép valószínűleg egyszerű kunyhókban lakott, amelyeknek alaprajza a hieroglif írásjelek között megtalálható. Az előkelők palotái sok helyiségből álló, tágas építmények voltak. A palotába keskeny bejáraton lehetett belépni, a kapusfülkétől hosszú, szűk folyosó vezetett a ház belsejébe, ahol a lakosztályok voltak. Az udvar is a ház belsejében volt, közelében helyezték el a konyhát. A ház legrangosabb helyisége a fogadószoba volt. Amarnában fürdőszoba maradványait is feltárták.
A házak többsége valószínűleg földszintes volt, lapos tetővel, amelyen kisebb helyiségeket ki lehetett képezni. A padlót döngölt iszapból volt.
A **bútorok** fából készültek, de ismerünk csontfaragványokkal, arany- és ezüstlemezekkel, ékkőberakással díszítetteket is. A legszebb bútorok a karosszékek voltak, a szekrényt nem ismerték, holmijukat különböző méretű ládákban tartották.
A világítás mécsekkel vagy fáklyákkal történt, de mivel ezeknek magas volt az ára, a köznép általában korán nyugovóra tért.
Ruházkodásuk az évezredek alatt alig változott. Az egyiptomiak öltözetét leginkább a szobrokon, domborműveken, falfestményeken tanulmányozhatjuk. A férfiak jellemző viselete volt a lenvászon kötény, a nők bokáig érő, szűk, a mai hálóingekre emlékeztető ruhát hordtak. Az egyszerű saruk bőrből vagy háncsból készültek. Az egyiptomiak a tiszta, ápolt ruházatra nagy gondot fordítottak, a lerongyolódás és a piszok a teljes lezüllés jele volt. Természetesen volt különbség a közrendűek és az előkelők öltözéke között. Igyekeztek követni a divat változásait, de a viselet alapformái nem változtak meg. Az egyiptomiak gyakran viseltek ünnepi alkalmakkor parókát. Hajukat általában rövidre vágták, a későbbi korokban a papok és a vezírek le is borotválták. Természetes bajuszt, szakállt a férfiak általában nem viseltek, annál gyakrabban fordult elő a fülre csatolható álszakáll. A férfiak és a nők egyaránt sok ékszert hordtak, nyakláncokat, karpereceket, gyűrűket és fülbevalókat. A szem festése nemcsak esztétikai célt szolgált, hanem egészségügyi oka is volt: ettől reméltek védelmet az Egyiptomban igen gyakori szembetegségek ellen. Bőrápolásra bőségesen használtak különböző olajokat és kenőcsöket is.
Állandó **eledelük** – a szegényeké és a gazdagoké egyaránt – a kenyér és a sör volt. Összesen több mint harmincfajta kenyeret tudtak készíteni, s

különböző ízesítőszerek, pl. füvek, gyümölcs és méz hozzáadásával ízesítették őket. Félig sült árpacipókból víz hozzáadásával készült az egyiptomi sör. A cipókat, melyeket előre beáztattak, szitán áttörték, a masszához vizet adtak, majd több napon át erjesztették. A kész sört leszűrték, majd öblös korsókba töltötték.

Természetesen az előkelőbbek gyakran gazdag lakomákat is megengedhettek maguknak. Kedvelt népi élelmi cikk volt a hagyma és a fokhagyma, a főzelékek közül a babot, borsót, lencsét ismerték. Marhahúst és szárnyasokat is fogyasztottak, a halevést nem tiltották ugyan, de a vallási szempontból kifogásolható ételek közé tartozott, az áldozati listákon sem volt szabad feltüntetni. A cukrot nem ismerték, édesítésre datolyalét, mézet használtak. Bort csak jeles alkalmakkor ittak. Három főétkezésük volt, a mértékletességet fontosnak tartották, az ún. Intelmekben gyakran találkozunk a telhetetlenséget, a részegeskedést elítélő részletekkel.

Szabad idejükben a felnőtt egyiptomiak szívesen játszottak különböző táblás játékokat, a régészek találtak tekeszerű játékokat is. Fontos volt – elsősorban az előkelők körében – a testgyakorlás is: fogatot hajtottak, úsztak, labdáztak, birkóztak. Az íjászatot kifejezetten királyi sportnak tartották. Az előkelők gyakran tartottak színpompás összejöveteleket, lakomákat, ahol az evés-ivás mellett zenészek és táncosok szórakoztatták a vendégeket.

A hangszerek közül ismerték a hárfát, a lantot, a furulyát, a sípot és a különböző ütőhangszereket és csörgőket. A táncnak és a zenének a vallási életben is jelentősége volt, a temetéseket, körmeneteket, királyi ünnepeket zene és tánc kísérte, de alkalmaztak énekeseket a templomok is az istenek dicsőítésére is.

A **házasság**ot az egyiptomiak az élet fontos mozzanatának tartották, hiszen nemcsak földi boldogságuk, hanem halál utáni életük is függött attól, hogy utódaik megőrzik-e nevüket. A házasságkötést nem kísérték vallási szertartások, s csak a későbbi korokban terjedt el a házassági szerződés szokása. A „házalapítás” után a feleség a „ház úrnője” lett, a ház és a család ügyeit ő intézte, gyermekei házasságához elsősorban az ő engedélye kellett. A törvény előtt egyenlő volt a férjével, szabadon rendelkezett vagyonával, férje halála után javainak egyharmadrésze illette meg. Kétharmadot a gyerekek kaptak. Az egyiptomiak – az uralkodót leszámítva – egynejűségben éltek. A testvérházasságot nem tiltották, bár korántsem volt olyan gyakori Egyiptomban, mint általában hisszük. Félrevezető lehet

forrásainkban a házastársak fivérnek és nővérnek szólítása, mert ez nem feltétlenül jelent vérségi kapcsolatot, csak a szeretet kifejezésére szolgál.
A gyermekek eltartása kicsi korukban a szülőknek nem okozott sok gondot, táplálásuk nem került sokba, ruhát, cipőt többnyire nem viseltek. Magának Kheopsz királynak az unokájáról is készült olyan ábrázolás, ahol ruhátlan a gyermek. Ha a szülők közéleti pályára szánták fiukat, az ötéves korában iskolába került, s hosszú ideig, majdnem húsz évig tartott, amíg végigjárta a tanulmányok különböző fokozatait. A kétkezi munkából élők gyermekei apjuktól tanulhatták el egy-egy szakma fortélyait.

Egyiptom történetének korszakai (kronológia)

Az egyiptomiak saját történelmüket nem kötötték meghatározott kiindulóponthoz. Az éveket kezdetben az akkor történt jelentősebb eseményekkel jelölték, később az egyes uralkodók trónra lépte szolgált kiindulópontul. Az ókori történetírók Egyiptomról írva nagyon pontatlan időadatokat adnak meg. A legnagyobb hibákat a történeti kutatás már kijavította, de még így sem áll rendelkezésünkre minden szempontból általánosan elfogadott kronológia. Előfordul, hogy más könyvekben eltérő adatokat találtok, ennek oka az előbb említett bizonytalanság.
A történettudomány a **korszakoláshoz (periodizáció)** a területen kialakult és szétbomlott politikai egységeket – **birodalmak**at – veszi alapul. Az egyes periódusokon belül pedig az uralkodócsaládok – a **dinasztiák** – adják a belső tagolást. Az egyiptomi történelem dinasztiák szerinti felosztása egy **Manethón** nevű egyiptomi paptól származik, aki az i. e. 4-3. század fordulóján írt és töredékesen ránk maradt görög nyelvű Egyiptom történetében (Aigüptika) alkalmazta ezt a felosztást. (Lásd a táblázatot a következő oldalon *[alább]*.)
Időhatárok Elnevezés i. e. 2955-2635 Korai Birodalom Dinasztiák 1- 2. dinasztia
i. e. 2635-2155 Óbirodalom 3- 6. dinasztia
Fontosabb uralkodók Aha-Ménész (1. din.)
Dzsószer (3. bir.)
Kheopsz (4. din.)
Khephrén (4. din.)
Mükerinosz (4. din.)

i. e. 2155-2040 1. átmeneti kor 7-10. dinasztia i. e. 2040-1785 Középbirodalom 11-12. dinasztia I. Amenemhat (12. din.) II. Szenuszert (12. din.) i. e. 1785-1552 2. átmeneti kor 13-17. dinasztia
i. e. 1552-1070 Újbirodalom 18-20. dinasztia
I. Amenhotep (18. din.)
Ehnaton IV. Amenhotep (18. din.) Tutanhamon (18. din.)
II. Ramszesz (19. din.)
i. e. 1070-525 Késői kor 21-30. dinasztia

Egyiptom az egyesítés korában

Egy-egy nagyobb terület egységes irányítását Egyiptomban is az öntözéses földművelés kialakulása tette szükségessé, amely megkívánta a termelők együttműködését, s ennek az együttműködésnek a megszervezését. **I. e. 3000** körül a Nílus völgyében két nagyobb egység alakult ki: Alsó- és Felső-Egyiptom.
Létrejöttük körülményeit nem ismerjük, valószínűleg egy-egy megerősödött törzs terjesztette ki hatalmát szomszédaira, s így hosszú, harcokkal teli folyamat eredménye volt a két állam megszületése. Ezek hasonlítottak egymásra: mindkettő kicsi, önálló körzetekből tevődött össze, mindkettőnek volt saját fővárosa, helyi istene és legfőbb vezetője. A Delta-vidéken elhelyezkedő északi királyság fővárosa Pe volt, védőistene pedig a kobraistennő (Uadzset). A felső-egyiptomi déli királyságnak Neheb volt a fővárosa (görög nevén Hierakonpolisz), amely a keselyűistennő (Nehbet) oltalma alatt állt. Ezek egyesítése is háborúk eredménye volt, erre utalnak a felső-egyiptomi Hierakonpoliszban előkerült leletek: az ún. „Skorpió király” díszbuzogánya és **Narmer király palettája**.
Ez utóbbin a király az egyik oldalon Felső-Egyiptom, a másik oldalon Alsó-Egyiptom koronáját viseli, ebből kiderül, hogy Narmer, Felső-Egyiptom királya legyőzte Alsó-Egyiptomot.
Narmer győzelme Észak felett bizonyára csak időleges volt, hiszen az egyiptomiak államuk megalapítójának az első dinasztia első királyát, Ahát tekintették, akit a későbbi hagyomány **Ménész**nek nevezett. Az ország politikai központja az 1-2. dinasztia idején Memphisz volt. (Ekkor még Fehér Fal volt a neve.) A város főistene Ptah volt. Templomának neve: Hut Ka Ptah, „Ptah lelkének temploma” volt. Ebből származik a görög Aigüptosz szó, majd a mai Egyiptom név. A palotát „nagy ház”-nak

(egyiptomi nyelven: per aa) hívták. Ebből lett a fáraó szó.
Az egyiptomiak az ókor végéig megtartották a „Két ország” elnevezést, a mindenkori uralkodó az „Alsó- és Felső-Egyiptom királya” címet viselte, a koronázás alkalmával minden uralkodó szimbolikusan megismételte az egyesítés aktusát.
Az egyesítés korában jelentek meg az egyiptomi állam későbbi intézményeinek csírái. Ismerünk ebből az időből néhány hivatali címet (pl. az „alsó-egyiptomi király pecsétőrei” vagy a „csatornaásó”). Megkezdődött a későbbi **kerület- (nomosz-)** beosztás megszervezése is, amely a helyi közigazgatás feladatait látta el. Kialakult tehát az államszervezet, amelynek élén a király állt, aki a Hórusz címet viselte, mint Hórusz sólyomisten földi megtestesülése.
A korról szerzett ismereteink a **Memphisz** közelében lévő **Szakkarában** végzett ásatások leletein alapulnak. Az itt található sírok **(masztabák)** már a későbbi piramisok előzményeinek tekinthetők.

Az Óbirodalom (i. e. 2635-2155)

Ezen időszak uralkodói a 3-6. dinasztiákhoz tartoztak. Az Óbirodalom első fáraója **Dzsószer** volt, akinek a neve annyit jelent: a Szent, a Felséges. Nemcsak neve, hanem piramisa is mutatta azt a mérhetetlen különbséget, amely ez alatt a korszak alatt az uralkodó és népe között fennállt. Ez volt a híres lépcsős piramis, amelyet úgy kell elképzelnünk, mint hét egymásra helyezett masztabát. **Imhotep**, a fáraó főembere volt az a sokféle tudományban jártas férfiú (elsősorban orvos és építész), aki vette a bátorságot, és belevágott ebbe a monumentális vállalkozásba. Nem véletlenül emelkedett az i. e. 1. évezredben az egyiptomi istenek sorába.
Dzsószer piramisának alapja 125 x 115 m, magassága mintegy 60 m volt. A piramist 545 x 278 m nagyságú, téglalap alakú sírkerület vette körül.
Sokkal híresebbek azonban a **4. dinasztia** fáraóinak: **Hufu (Kheopsz)**, **Hafré (Kheprén)**, **Menkauré (Mükerinosz)** piramisai, a gízai piramisok.
A világ csodái
Az egyiptomi történelem során mintegy 60 piramist építettek, a leghíresebbek a **Gíza melletti** piramisok, amelyeket nyugodtan nevezhetnénk a „fáraók hegyeinek”. A Hufu-piramis csakugyan csodája a világnak. Magassága ma 137 méter (eredetileg 146 m volt), és száz évvel ezelőttig ez volt a világ legmagasabb építménye. (Összehasonlításul a

Gellérthegy 130 m magas a Duna szintjétől.) Alapélei 230 m hosszúak. Eredeti térfogata 2,5 millió m^3 volt, ebből fel lehetne építeni egy 100 000 lakosú várost. Tömege kb. 7 millió tonna, s szakértők szerint még a Hirosimára ledobott atombomba sem pusztítaná el. Hufu piramisához 2,3 millió kőtömböt használtak fel, ezek átlagtömege 2,5 tonna, de vannak szép számmal 15 tonnásak is.

Hafré piramisa kétségtelenül az érdeklődés hátterében áll, pedig csak 1 méterrel alacsonyabb Hufu piramisánál. Menkauré piramisa, mely a harmadik, „csak” 66 m magasságú.

Hogyan építették?

Már az ókori embereket is foglalkoztatta ez a kérdés, és ha meggondoljuk, hogy egy olyan korszak alkotásáról van szó, mely a kocsit, lovat még nem ismerte, s a fémek közül is csupán a rezet használta, valóban igen nehéz kielégítő magyarázatot találni.

A piramisok építéséhez általában háromféle kőanyagot használtak: maga az építmény helyben fejtett mészkőből készült, borítása fehér mészkő (ez ma már nem látható), a belső helyiségeknél pedig sötétszürke gránitot alkalmaztak. A köveket valószínűleg egészen a sivatagi fennsík széléig csatornán szállították. A szárazföldön szánokat és talán görgőket használtak. Kötőanyagot a Hufu-piramis esetében egyáltalán nem alkalmaztak. Az összeillesztés bámulatos pontosságát jelzi, hogy a kőtömbök közé egy tű sem férne be. Az egész vállalkozás a modern technikát is próbára tenné, ezért joggal tűnik ma is emberfeletti teljesítménynek. Már a tervek elkészítése is zseniális alkotás volt, de utána is rendkívül gondos, **apró részletekig kimunkált szervezés** kellett, hogy az egyes munkacsapatok ne akadályozzák egymást (kb. százezer emberre volt szükség). Az építés vezetőjének jól kellett ismernie a geometriát és a csillagászatot is, hiszen a piramis oldalai csak fokpercekkel térnek el a valódi égtájaktól.

Miért építették a piramisokat? (A temetkezésről általában)

Nem a nép ámulatára, nem az építtetők évezredeket túlélő dicsőségére, hanem a halál utáni élet biztos és tartós elnyerése végett.

Azt gondolták ugyanis az egyiptomiak, hogy a lélek is csak addig élhet, amíg van hová hazajárnia, amíg van otthona. A lélekhit és a temetkezési szokások tehát szorosan összekapcsolódtak. Az egyik lélek, a **Ba** (az ábrázolásaikon emberfejű, madártestű lény) a halál után is a testben marad.

A másik lélek, a **Ka**, amely talán úgy írható le a legjobban, mint életadó energia, a halál után továbbra is fenntartja az egyén létét (életében pedig az ember állandó tanácsadójaként és lelkiismereteként működik). A halált követően tehát a Ka tovább él a sírban, a sír neve tulajdonképpen „Ka palotája”. Őt kell táplálni étellel és itallal, amit először az örökösök, majd a Ka-papok végeztek.

A **mumifikálás**t (a testek tartósítását) is a papok egy csoportja végezte. Az alapötletet valószínűleg az adta, hogy az egyiptomiak a száraz sivatagi homokba temetkeztek, és ez a homok hosszú ideig szinte teljes épségben megőrizte a gyékénybe göngyölt holttesteket. Nedveiket kiszívta, de éppen ezzel óvta meg az összeaszalódó húst a bomlástól. A művelet a következőképpen zajlott: az elhunyt belső részeit kiemelték, szurkot öntöttek a helyükbe.

A testet ezután sós, pácoló folyadékban áztatták, majd bebalzsamozták. A szív helyére kőből faragott szent szkarabeusz bogarat tettek. A halottat szurkos-mézgás vászonszalagokkal tetőtől talpig légmentesen bepólyálták. Még az arca sem látszhatott ki, ezt egy maszk helyettesítette. Így változtatták a romlandó testet romolhatatlan múmiává.

A fáraók piramisai közelében masztaba sírok sokaságát építették. Az előkelők abban reménykedtek, hogy ha a király közelében temettetik el magukat, akkor őt szolgálva osztozhatnak vele az örök életben. Hitük szerint a fáraó nélkül életük alig ért volna valamit, mivel kizárólag ő juttathatott nekik öröklétet a magáéból.

Mit jelképeznek a piramisok?

Nem csupán a célszerűség hozta létre a **gúlaformát**, az egyiptomiak számára vallási mondanivalója is volt ezeknek a síroknak. Ez már a nevükben is megnyilvánult. A piramis szót a felemelkedés – mer – főnévből képezték, a piramis a felemelkedés helyét jelentette. Hegyről vagy lépcsőről van szó tehát, amelyen – ahogyan az egyiptomiak mondták – : „a nagy isten az égbe emelkedik”. Vagy: „lépcsőt ácsolnak számára, az égbe felmegy azon, ő az, aki felmegy a nagy tömjénáldozat füstjén, felrepül, mint a madár, és alácsapong, mint a szkarabeusz, az üres trónusra, mely Ré bárkájában van”.

Ez lehetett talán az oka annak a furcsa jelenségnek, amelyet Sznofru fáraó tört piramisán tapasztalunk. Egyes kutatók egyszerű építési hibának tulajdonították a piramis alakját. Dobrovits Aladár magyar egyiptológus szerint talán tudatosan előkészített optikai csalódásról van szó: ha valaki

elég közel áll az építményhez, a piramis égbe nyúló útnak tűnik. A későbbi sima gúla alaknál ez az elképzelés háttérbe szorult, inkább a **nap jelkép**ét látták az egyiptomiak a formában. A felhős égbolton fel-felbukkanó nap sugarai gúla formában világítják be a tájat, amit Egyiptomban könnyen megfigyelhettek. Hogy a gúla alak általánosan használt napszimbólum volt, arra számos bizonyíték van. Héliopolisz városában őrizték egy gúla alakú követ, melyet a Nap jelképének tartottak, és bennek neveztek, ugyanúgy, mint az obeliszkek csúcsait. Ezeket arannyal is bevonták, hogy jobban tükrözzék a nap sugarait. Ugyanez a gúla forma tűnik fel Neuszerré Naptemplomán, amely a napkultusz legnagyszerűbb emléke. A piramis tehát magát a fényt jelentette, már előlegezte azt a fényességet, mely az égbe jutó megdicsőültnek Ré isten társaságában osztályrésze lesz.

A fáraó

Az ókori egyiptomiak úgy hitték, hogy hajdanában nem voltak földi királyok, hanem maguk az istenek uralkodtak az ország felett. Ozirisz volt az, aki földművelésre, letelepedésre, zenére és sok minden másra megtanította az embereket. Az ő felesége volt Ízisz, fiuk pedig **Hórusz, a sólyomisten**. A *hór* szó valójában magasröptűt, magasságost is jelentett, ezért származtatták magukat tőle az uralkodók. Az egyiptomiak királyaikat tehát az istenek földi képviselőjének tekintették. Az Óbirodalom uralkodóit „Nagy Isten”-nek nevezték. A fáraó (per aa = nagy ház) címet ekkor még nem használták.

A fáraó volt a hadsereg főparancsnoka, az államigazgatás és a kincstár feje, valamennyi templom főpapja és a legfőbb bíró. Mindezeken túl úgy gondolták, hogy rajta múlik az ország termékenysége. Ő tette a földeken az első kapavágást, és ő kezdte meg az aratást.

A trón betöltése Egyiptomban általában elsőszülöttségi alapon történt. A királyi családban azonban a házasságkötésben másfajta szokások uralkodtak, mint az átlag egyiptomiaknál. A fáraóknak többnyire több másodfeleségük is volt. Ezek részben rokonaik, részben az előkelő egyiptomi hölgyek vagy a külföldi hercegnők sorából kerültek ki. Az utóbbiak jelenléte az egyiptomi udvarban diplomáciai jellegű volt.

A fáraói rendszer az egyiptomiak számára feltehetően kielégítően működött. Attól a pillanattól, hogy a király elfoglalta trónját, ő volt a kapocs isteneikhez, ő biztosította számukra a békét, jólétet és az örök életet. Az „isten fia” sohasem mondhatott le vagy vonulhatott nyugalomba. Ezért volt szokás a fáraó szimbolikus megfiatalítása, az ún. **heb szed-ünnep**,

amelyet többnyire a 30. uralkodási évben rendeztek meg. Az ünnepen a fáraó előtt bárkájukon elvonultak a tartományok istenei, hogy ismét az uralkodóra ruházzák a hatalmat. A királynak ezután kétszer körbe kellett futnia a kiválasztott szent körzetet (templomot). Fejére először Felső-Egyiptom koronáját tették, a következő alkalommal pedig Alsó-Egyiptomét. Ezután az uralkodót hordszéken vitték körbe, hogy alattvalói is láthassák.

Az emberek a király trónra lépését mindig örömmel fogadták, és nincs okunk feltételezni, hogy puszta formaság volt, amikor így kiáltottak: „Mily boldog nap! Menny és föld örvendezik, mivel te vagy Egyiptom nagyura."

A királynak **öt trónneve** lehetett, lássunk erre példákat!

1. Hórusz: a sólyomisten megtestesítője.
2. Két úrnő: az egyesítés előtti két védőistennőt jelképezte.
3. Alsó- és Felső-Egyiptom királya: a politikai egyesítést mutatta.
4. A Nap fia: Ré napisten gyermeke a fáraó. Ez a név került a feliratokon az ún. kartusba.

[kép] Példánkon az Újbirodalom hódító fáraójának, III. Thotmesznek neve látható. Mn – hpr – Ré (Men heper Ré).

5. Arany Hórusz: a kutatók nem tudták ezt a címet pontosan meghatározni.

A **fáraó hatalmának legfontosabb jelképe a kettős korona** volt, amely a két ősi korona összeillesztéséből jött létre. A déli országrész koronája (fehér korona) valószínűleg ezüstből készült, legömbölyített csúcsú hegyes sisak volt. Az alsó-egyiptomi vörös korona lapos alsó részéből hátul hosszú nyúlvány indult ki, elöl pedig fémszál díszítette. Magát az alsó részt valószínűleg vörös vászonnal borították.

Az uralkodó homlokán fémből készült felfújt nyakú kobra ágaskodott **(Ureusz-kígyó)**. A hagyományok szerint ő védte az isteneket és a királyt.

A király viseletének része volt még a kötënye felső szegélyéről lelógó **állatfarok** is. Ez a régi vadász életmód emlékét tükrözte, vele a vadászok akarták megszerezni a maguk számára ezeknek az állatoknak (kutya, róka) ügyességét és fürgeségét.

A fáraó mindennapos teendői a következők lehettek: kihallgatáson fogadta tisztviselőit, az építészeket, mérnököket. Mérlegelte, kegyelmet adjon-e a bűnözőknek. Üdvözölte a más országból érkező követeket. Kegyesen megjutalmazta arra érdemes alattvalóit. Vallási teendői közé tartozott az állam főistenének kijáró szertartások naponkénti bemutatása is. Már

uralkodása elején hozzákezdett sírja felépítésének előkészületeihez, és rendszeresen ellenőrizte a munkákat.

Államszervezet

Az egyiptomi államszervezet az Óbirodalom 3. és 4. dinasztiája alatt jött létre, s legfontosabb elemeit majdnem a (kétezer évvel későbbi!) római hódításig megőrzi. E szervezet rendkívül bonyolult, mert az esetek többségében nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy egy-egy jól hangzó cím vagy méltóság mögött milyen tényleges hivatal volt. Ráadásul a papi és világi méltóságok ritkán különültek el egymástól.

A hivatalnokok

A **vezír** (tjati) már a 3. dinasztia korában, Dzsószer fáraó uralkodása alatt a király utáni első méltóság. (Valószínű, hogy már az egyesítés korában is ismert, talán az ún. Narmer-paletta is ábrázolja, legalábbis az egyik alakban felismerni vélik.)

Első s talán legfontosabb funkciója a bírói, de ő volt a „kettős ezüstház elöljárója”, tehát a kincstár felügyelője és az élelmiszerraktárak egy részének ellenőre is. A 4. dinasztia idején szerepe tovább növekedett, rá hárult az építkezések és a halotti kultuszok rendjének felügyelete is. Jelentősebb katonai feladata – neve ellenére – nem volt. Helyzetét azonban jól érzékelteti, hogy a 4. dinasztia korában még a vezírek az uralkodó családjából származtak, ám a 6. dinasztia korában, mikor a fáraói hatalom hanyatlásnak indult, hivatalnokok töltötték be a funkciót, mert a hozzáértés fontosabb volt, mint az uralkodóhoz való hűség. E korból több vezír nevét is ismerjük, közülük a leghíresebb Ptahhotep. Az Óbirodalom végére a vezíri hatalom csökkent, sokan főleg vidéki kormányzók – önkényesen vették fel e címet.

Az ország területét – a hagyomány szerint – Sznofru, a 4. dinasztia első fáraója 42 **nomosz**ra (**kerület**re) osztotta, melyek életét a király által kinevezett **kormányzók** irányították. Szolgálataikért birtokot kaptak, használták a „fáraó barátai” megtisztelő címet, de a rájuk bízott kerületért felelősséggel is tartoztak:

„Megelégedésére gyakoroltam az ő [a fáraó] számára Felső-Egyiptom kormányzóságát, hogy senki se károsítsa meg társát. Elvégeztem minden munkát. Kétszer vetettem ki az adót minden dologra, amit meg kellett adóztatni Felső-Egyiptomban a királyi székhely számára. Kétszer csináltattam minden szolgálatot, melyet Felső-Egyiptomban el kell végezni a királyi székhely számára. Példaszerűen gyakoroltam a főtisztséget Felső-

Egyiptomban... Mindent úgy intéztem, hogy őfelsége megdicsért emiatt...” – írja Uni, az egyik kormányzó.
Nemcsak a gazdaságra felügyeltek, hanem a bírói teendők egy részét is ők látták el. Hatalmukat növelte, hogy szabályos „magánhadseregekkel” is rendelkeztek. Gyakran kerültek rokoni kapcsolatba magával a fáraóval is.
Az Óbirodalom időszakában számos olyan méltóságnevet találunk, mely valódi hivatalt nem takar, inkább csak viselőjének rangját jelzi, pl. „bíró és csatornaásó”, „városi elöljáró”, „Felső-Egyiptom kormányzója”, „a király barátai”, „a király egyetlen barátai” stb. Fontos szerepük volt azonban az „isten pecsétőrei”-nek, akik különböző megbízatásokat teljesítettek.
A sok jól hangzó hivatali cím közt ritkán tűnik fel az **írnok** neve, pedig az egyiptomi állam legfontosabb hivatalnoka volt. Az írnokok készítették a legfontosabb feljegyzéseket, összeírásokat, a különböző vallási, orvosi, irodalmi szövegeket. Az írástudás minden hivatal elnyerésének feltétele volt. Egy-egy előkelő tucatnyi írnokot foglalkoztatott, s az írnokból akár magas méltóság is válhatott.
Állandó hadsereg ekkor még nem volt , de ennek ellenére vezettek ekkoriban is hadjáratokat, pl. Núbiába és a líbiaiak ellen. Katonák kísérték a távoli vádikban dolgozó kőfejtőket és aranybányászokat. Ezekre az expedíciókra egy-egy település lakosságát mozgósították.
A világi hivatalokhoz hasonlóan bonyolult volt a **papi hivatalok** rendszere is. Az Óbirodalom vezetői általában világi és papi méltóságokat egyaránt birtokoltak, ezért önálló papi rendről nehezen beszélhetünk.
A papok – egyiptomi felfogás szerint – csupán az uralkodót helyettesítették kultikus funkcióiban, hisz a legfőbb pap a fáraó volt.
Az egyiptomi papság két fontos funkciót látott el: az istenek kultuszának szolgálatát a templomokban és a halottakról való gondoskodást, az áldozatok bemutatását. Eme funkciók alapján tudunk csoportokat elkülöníteni. A legfontosabb réteget az „istenszolgák” képviselték, ilyen volt az elhunyt fáraó papja is. Politikailag is jelentős szerepet játszottak a későbbiekben a thébai Amon-papok, az újbirodalom végén Hatalmuk felért a fáraóéval.
A bonyolult rítusok elvégzésére számos alacsonyabb rangú pap volt hivatott. Közülük kiemelkedtek az ún. felolvasó papok, akik ismerték a szent szövegeket, s járatosak voltak a varázslásban. Tekintélyüket – mint az írnokok – tudásukkal vívták ki, nem társadalmi helyzetükkel. Gyakran a fáraó örököse is felvette ezt a címet.

Gazdaság és társadalom az Óbirodalom korában

Mivel az ókori Egyiptom egyértelműen mezőgazdasági ország volt, ezért lakosainak döntő többsége valamiképpen érdekelt volt a földművelésben vagy a termények feldolgozásában. Az ország szükségleteinek kielégítéséhez, elegendő termésátlag eléréséhez összehangolt, irányított munkálatokra volt szükség. Az **áradás vizé**t maximálisan ki kellett használni, minél nagyobb területekre kellett továbbítani. A vizet gémeskútszerű vízemelő berendezéssel – **saduf** – juttatták a földekre. Mikor az ár elvonult, faekével, kapával törték fel a földet, s a magot állataikkal tapostatták bele. Az évi kétszeri aratás kovaberakásos fasarlókkal történt.

Az óbirodalmi fáraók hatalma óriási gazdagságon nyugodott. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy az egész ország a fáraó magántulajdona volt. De ez így természetesen nem igaz. Csak a királyi birtok túlsúlyáról beszélhetünk. A termést a királyi háztartásokba **(oikosz)** szállították, majd innen történt ennek újraelosztása. Innen látták el nyersanyaggal és élelemmel a kézműveseket, a bányákban és az építkezéseken dolgozókat. Az oikosz biztosította a szentélyek papjainak ellátását is.

A **szolgálat fejében kapott birtokok**at az előkelők igyekeztek a családjukban örökletessé tenni, így ezek lassan magántulajdonná válhattak. Ugyancsak magántulajdonná válhattak az ún. **síralapítványok**, amelyek egy-egy temető halotti kultuszának költségeit biztosították. A szolgálatot ellátók családjában öröklődött az ilyen föld, s ha a sír tulajdonosának családja kihalt, családi birtokká vált.

A hatalmas templom- és síremlék-építkezések rengeteg munkáskezet igényeltek. A falvak népeit az áradás időszakában, amikor a mezőgazdasági munkák szüneteltek, meghatározott rendben vezényelték közmunkára, amelyért ellátást kaptak.

A falusi közösségek élén elöljáró állt, akinek kötelessége volt a végzett munkáról a fáraó hivatalnokainak elszámolni. A parasztság döntő többsége a királyi birtoktesteken dolgozott. A királyi háztartáshoz való tartozás egyúttal védettséget is jelentett.

A raktárakból, ha Egyiptomban rend és béke honolt, mindig jutott elegendő a rászorulóknak.

Mint az előzőekből kitűnik, a **munka túlnyomó részét** nem a jogfosztott sorban élő rabszolgák, hanem a **szabadok végezték**. A rabszolgák döntően hadjáratok folyamán kerültek Egyiptomba.

Már az i. e. 2700 körül keletkezett „palermói kő” is beszámol arról, hogy egy núbiai hadjárat után 7000 foglyot hurcoltak az országba. A hadifoglyokat azonban nem kezelték jogtalan szolgaként, hiszen az állam szinte korlátlanul rendelkezhetett a szabadok tömegeivel is. Egy idő után valószínűleg egyszerűen beleolvadtak az egyiptomi őslakosságba.

Az Óbirodalom hanyatlása és az első átmeneti kor

Az Óbirodalom utolsó két dinasztiája alatt meggyengült Egyiptom. A fáraók hatalma csökkent, az uralkodói birtokokat eladományozták. A tartományok kormányzói családjukban örökítették méltóságukat, s lassan önálló kiskirályoknak kezdték tekinteni magukat. A gazdaság erőit lekötötték, kimerítették az óriási építkezések. Ahogy gyengült a gazdaság, úgy csökkent a királyi hatalom, ennek következtében a **belső zűrzavar nőtt**.

Az Óbirodalom széthullása után zűrzavaros időszak következett Egyiptomban. Manethón egyiptomi pap (i. e. 4-3.sz.) feljegyzése szerint „a hetedik dinasztia hetven memphiszi királyból áll, akik hetven napig uralkodtak”. Közép- és Felső-Egyiptom részekre szakadt, a kerületi kormányzók teljhatalmat gyakoroltak a maguk területén, fegyveres harcot vívtak egymással. A termelés visszaesett, központi irányítása megszűnt. A Délen végigsöprő éhínség miatt – amelyet a csatornák elhanyagolása okozott – egy felirat tanúsága szerint az emberek saját gyerekeiket ették meg. Az előkelő **Ipuver intelmei** felkelésről számol be, melynek során „az ország megfordult, mint a fazekaskorong”. A belső harcok, felkelések közepette a régi főváros, Memphisz elvesztette jelentőségét, lehanyatlott. A belső zűrzavart súlyosbította az idegen nomádok betörése a Delta-vidékre.

Mindez alapvetően megrendítette azt a biztonságérzetet, melyet az Óbirodalom évszázadokon át működő intézményei adtak: „A temetőket feldúlják, a halottakat a folyóba vetik...” Ezzel együtt természetesen megrendült a túlvilágba vetett hit is.

Az átmeneti kor egyik legnagyobb horderejű fejleménye a túlvilág „demokratizálódása” volt. Fokozatosan mindenki remélni kezdte, hogy része lesz a túlvilági életben. A tehetősebb szolgák, pékek, mészárosok fából készült szobrokat tettek sírjaikba, hogy legyenek, akik haláluk után szolgálják őket. Mindez egyben Ozirisz isten népszerűségének növekedését is jelentette.

A Középbirodalom (i. e. 2040-1785)

A zűrzavarból végül két hatalmi központ emelkedett ki: Hérakleopolisz és Théba. Kettejük között folyt a küzdelem Egyiptom új egységéért. A győzelmet végül Théba szerezte meg. Az egység tulajdonképpen már a 11. dinasztia első uralkodója, **Mentuhotep** alatt létrejött, de a tudósok egy része csak a 12. dinasztia idejére teszi a Középbirodalom korát.
A 12. dinasztia első uralkodója, **Amenemhat** ismét északra helyezte fővárosát, amelynek az Itj-Taui (a Két Ország Meghódítója) nevet adta, és amely a mai **List** közelében feküdt.
A trónutódlás biztosítása végett **társuralkodó**vá tette legidősebb fiát, Szeszósztriszt. Dinasztiájának valamennyi uralkodója követte ezt a gyakorlatot. Megszilárdította a királyi hatalmat , de emellett a nomosz-rendszert is helyreállította. A kerületek határait pontosan kijelölték, a nomosz-kormányzók magánvagyonát és a tisztségükkel járó birtokaikat elkülönítették.
A központi hatalom megerősödése lehetővé tette a kerületi kormányzók ellenőrzését, bár a királyi tisztviselők teljes fennhatóságát felettük csak III. Szeszósztrisz fáraó idejében sikerült megvalósítani. A Középbirodalom idején megnőtt a családi és templomi birtokok nagysága az uralkodó tulajdonában lévő földekéhez képest, amelyek az Óbirodalom idején még Egyiptom területének túlnyomó részét tették ki. A politikai helyzet megszilárdulása kedvezett a gazdasági fejlődésnek, fellendültek a kereskedelmi kapcsolatok is.
A Középbirodalom kora a társadalomban is mutat új vonásokat. Az első átmeneti korban nőtt meg a városi lakosság politikai jelentősége és a rabszolgatartás szerepe. Forrásaink megkülönböztetik a hadifogoly rabszolgákat („akiket a karom szerzett”) az örökölt („házban született”) rabszolgáktól. Idegeneket és egyiptomiakat egyaránt találunk köztük, ez utóbbiak valószínűleg a közmunkák megtagadása miatt vesztették el személyes szabadságukat. Az idegenek között sok az ázsiai eredetű, ezek, mivel nagyobb hadjárat ázsiai területen nem volt, virágzó rabszolga-kereskedelemre utalnak. Továbbra sem vált azonban a rabszolgatartás meghatározóvá Egyiptom gazdasági életében. (Patriarchális szint)
A Középbirodalom korának fáraói elsősorban déli irányba, **Núbia** felé terjeszkedtek. A núbiai arany ekkor már nagyon fontos szerepet töltött be a gazdasági életben. A 12. dinasztia bekebelezte az 1. és 2. katarakta közötti

területet, a határt erődvonallal és helyőrségekkel biztosították. Északkelet felé nem folytak nagyobb támadó hadjáratok, a birodalom itt inkább védekezésre rendezkedett be – a Delta keleti részén épült fel az ún. Uralkodói Fal. A csetepatékon kívül az egész korszakból egyetlen jelentősebb hadi vállalkozásról tudunk ebben a térségben, amelynek során az egyiptomi katonák Palesztina területére is eljutottak, ez sem volt azonban hódító hadjárat forrásaink alapján, inkább büntető expedíciónak tűnik.

A második átmeneti kor, a Hükszósz uralom (i. e. 1785-1552)

Erről az időszakról forrásaink keveset árulnak el. Bizonyos, hogy meggyengült ismét a fáraók hatalma, de olyan súlyos helyzet nem alakult ki, mint az első átmeneti korban.

A belső helyzet bizonytalansága azonban lehetővé tette a Palesztina és Fönícia területén élő törzsek beszivárgását. Az egyiptomiak hekau-haszutnak – a puszták fejedelmeinek – nevezték őket, ennek az elnevezésnek a görög formája a **hükszósz** név. Uralmuk alatt terjedt el a **ló alkalmazása és a kétkerekű harci szekér** Egyiptomban. Fővárosuk a Delta keleti részén lévő **Avariszban** volt. Az egyiptomi források nagy gyűlölettel szólnak a hükszósz-uralomról.

A hükszószok elleni harcot a Thébában uralomra jutott 17. dinasztia uralkodói irányították. Ezek a küzdelmek **Kamosze** és **I. Jahmesz** alatt érték el a céljukat. I. Jahmesz a 18. dinasztia alapítójaként lépett trónra Thébában, s vele kezdetét vette az **Újbirodalom** kora.

Tudomány

A tudomány fogalma a régi egyiptomiak felfogásában sok tekintetben eltért a maitól. Tudósnak nevezték elsősorban a **régi idők nagy bölcsei**t, akik tanításokban foglalták össze elveiket, de tudósnak tekintették az ügyes mesterembereket, technikai szakértőket is. Az átlagember számára a tudást döntően az írás ismerete jelentette.

Mindig elsőrendűnek tartották a múlt bölcseinek ismeretét, az ősök bölcsességét ideálként, soha el nem érhető normaként tűzték a fiatalok elé.

Ez a szemlélet, amely egyébként nemcsak Egyiptomra volt jellemző ekkor, lassította a tudományok fejlődését.
A tudományok legfőbb patrónusa **Thot isten** volt, a különböző tudományterületeket nem választották el egymástól. Kivételt jelentett ebben az **orvostudomány**, amely mindig különvált és erősen specializálódott. Hérodotosz így írt erről: „Az orvosi tudomány úgy van náluk felosztva, hogy minden orvos csak egy betegséget gyógyít, és nem többet. Így minden hely orvosokkal van tele; vannak orvosok, akik a szemet gyógyítják, mások a fejet, mások a fogat, mások az altesti bajokat és mások a belső betegségeket.”
A Hérodotosz által rajzolt képet megerősítik egyiptomi nyelvű forrásaink is, igen gazdag papiruszanyag maradt fenn az orvosi irodalomból. A szívet tekintették a vérkeringés központjának, s olvashatunk értekezést a szervezet „edényrendszeréről”. Edényeknek általában az ereket tekintették, ezek azonban nemcsak vért szállítottak, hanem más anyagokat is – köztük az egyes szerveket és tagokat megbetegítő ártalmas nedveket. A betegségek okairól homályos elképzeléseik voltak, legnagyobb veszélynek a gonosz szellemek testbe való behatolását tekintették. A gyógymódok között találunk sebészeti eljárásokat, gyógyszeres kezelést, inhalációt, beöntést, de nagy jelentősége volt a varázslatnak is. A gyógyszerek főleg állati és növényi eredetűek voltak, de találkozunk olyan furcsaságokkal is, mint a téglapor, a kemence mesze, a légypiszok vagy a harmat. Nagy fontosságot tulajdonítottak a gondos vizsgálatnak, az orvosi papiruszok erre vonatkozó utasításokat is tartalmaznak. Foglalkozott az egyiptomi orvostudomány olyan kérdésekkel is, amelyek ma már nem tartoznak e tudomány körébe. Ilyen volt például a szépségápolás.
Egyiptom tiszta levegője, derült égboltja kedvezett a **csillagászat**i megfigyeléseknek. A Szíriusz igen korán felkeltette figyelmüket, ábrázolása már az 1. dinasztia idejéből ismeretes. Később sikerült elkülöníteniük a bolygókat is. Különös figyelemmel foglalkoztak az északi pólus közelében lévő csillagokkal, ezeket „pusztulást nem ismerők”-nek nevezték, mert soha nem merültek a látóhatár alá. Tudtak a meteorvas kozmikus eredetéről, a vasat „égi fém”-nek nevezték. A csillagászati ismeretekből nőtt ki a csillagjóslás, az asztrológia, amely abból az ősi egyiptomi nézetből táplálkozott, hogy a csillagoknak hatása van a földi életre.
A csillagászati megfigyelések és a Nílus áradásainak figyelemmel kísérése alapján készült az **egyiptomi naptár**, amely a 365 napos évet vette alapul.

Az évet 12 harmincnapos hónapra osztották, s ehhez járult még öt kiegészítő nap – az istenek születésnapjai. Az év folyamán három évszakot különböztettek meg: áradás (ahet), sarjadás (peret) és a forróság (semu). Hetekkel nem számoltak, a hónapokat három tíznapos szakaszra, ún. dekádra osztották. A nap 24 órájából 12 nappali és 12 éjszakai órát különítettek el, így az órák hossza változó volt.

A gazdasági életben, az építkezéseken és a földmérésnél elengedhetetlenek voltak a matematikai és a geometriai ismeretek. A tízes számrendszert alkalmazták, ismerték a törteket, az alapműveleteket, a terület- és köbtartalom-számításokat, meg tudtak oldani egyismeretlenes egyenleteket. A mértani sorozatot a következő humoros példa szemléltette: – 7 ház – 49 macska

– 343 egér – 2401 búzaszem – 16 807 hekat. A felsorolást valószínűleg úgy kell értelmezni, hogy 7 házban 49 macska 343 egeret fogott meg, melyek 2401 búzaszemet ettek volna meg, melyekből 16 807 hekatnyi termés lehetett volna.

Oktatás

A forrásokból teljesen egyértelműen kiderül, hogy a fiatalok nevelésére nagy figyelmet fordítottak. Az **olvasás és írás** ismeretét az iskolai teljesítmények csúcspontjának tartották, amely megnyitotta a hatalomhoz és a tekintélyhez vezető utat. „Add át szívedet a tanulásnak és szeresd, mint anyádat, mivel semmi sincs, ami oly becses” – így hangzott az egyiptomi fiúgyermekeknek adott tanács.

A fiúk ötesztendős korukban kezdték meg tanulmányaikat, mely majdnem húsz éven át tartott. Egyiptomban a legkapósabb foglakozás az írnokoké volt. Írnoki képzettséggel az ember elhelyezkedhetett a templomokban, a főbb államigazgatási központokban. A legfontosabb tantárgy az írás és az olvasás volt, ami rögtön érthetővé válik annak, aki már megpróbálta lemásolni a hieroglif írás bonyolult jeleit.

Az egyiptomiak szilárdan hittek abban, hogy a **tudás és az erény együtt jár**. Az ókori népek, például a görögök gyakran említették az egyiptomiak bölcsességét és jó modorát. Hérodotoszra, a görög történetíróra mély benyomást tett az egyiptomi kamaszok udvariassága, és feltűnt neki az is, mennyire tisztelik az idősebbeket. Amikor az ismereteket már elsajátították, akkor is óva intették a fiatalokat a kevélységtől: „Tanuljatok a tudatlanoktól

éppúgy, mint a bölcsektől, mivel a művészet számára nem lehet határokat kijelölni. Nincs olyan művész, aki elérheti a tökéletességet.”
Hogyan vésték bele ezeket a viselkedési normákat a tanítványok emlékezetébe? „A fiú füle a hátán van: akkor figyel, ha verik!” – fogalmazta meg a szállóige. Az egyiptomiak tehát szerették a gyerekeiket, de nem találtak semmi rosszat a testi fenyítésben, sőt a fegyelmezés szükséges eszközének tekintették.

Irodalom

Az egyiptomiak a maguk irodalmából a legtöbbre egy sajátos műfajt tartottak, amely a szépirodalom és a filozófiai értekezés között áll. Ez az ún. **intelmek** vagy tanítások műfaja. Ezek szerzői nem szegény bölcsek, hanem a királyi udvar legmagasabb rangú méltóságai voltak, akik művészi formában ismertették nézeteiket, erkölcsi elveiket és azokat a gyakorlati útmutatásokat, amelyek a művelt ifjakat a legmagasabb pozíciókba segíthették. Intelmeket igen sokan írtak, de kevés maradt fenn belőlük. Az Óbirodalomból mindössze **Ptahhotep** intelmeit ismerjük. A sírfeliratok egy részére is hatással volt az intelmek szelleme, amely emberségességet, türelmet, méltányosságot sugallt, tiszta erkölcsöt, a család szeretetét és a hatalom tiszteletét tanácsolta az ifjaknak. **Ipuver** intelmei az első átmeneti kor zűrzavaros viszonyai között születtek, ezért elsősorban nem a letűnt világ nézeteit ismertették, hanem a megváltozott helyzet tragikus képével támasztották alá felhívását a rend helyreállítására.
Az **elbeszélő irodalom** írásban való rögzítése az első átmeneti korban kezdődött, legkorábbi darabja a Paraszt panaszai. Ennek a műfajnak a legismertebb, a későbbi szerzőknek is mintául szolgáló műve a Szinuhe története, amely a Középbirodalom idején született. A költészet legmegbecsültebb alkotásai a **himnuszok** voltak, ezek egy része az istenekről szólt, mások pedig az emberi élet egy-egy derűs vagy tragikus pillanatát örökítették meg.

Művészet

Az egyiptomiaktól nemcsak több ezer év választ el bennünket, hanem az eltérő életfelfogás is. A szemléletbeli eltérés talán az **egymással szorosan összekapcsolódó egyiptomi művészet**ben és **vallás**ban a legnyilvánvalóbb.

Ezek együttesében jutnak kifejezésre azok a legalapvetőbb nézetek, amelyek a világ egyik legnagyszerűbb civilizációjának lényegét tükrözik.
Mi hozzászoktunk ahhoz, hogy a legtöbb mai művészeti alkotás díszít, elmesél egy történetet, vagy valamilyen meggyőződést hordoz. Az egyiptomiak számára a **művészet gyakorlati célt szolgált**. Nem a sírok díszítésére alkalmazott módszernek tekintették, noha a festmények gyakorlatilag ezt a funkciót is betölthetnék. Nem vallásos áhítatra akarták buzdítani a szemlélőt, és nem nagyszerű tetteket akartak megörökíteni az utókor számára, hiszen festményeik témái mindennapiak. A **sírfestészet** a sír tulajdonosát volt hivatott szolgálni, a festmények olyan tevékenységet jelenítettek meg, amelyről a sír tulajdonosa azt remélte, hogy azt a túlvilágon is folytatni fogja.
Ezt hitük szerint kétféleképpen érhették el. Először is nagy figyelmet fordítottak az áhított körülmények aprólékos ábrázolására.
A sír tulajdonosát és családját idealizált lényekként mutatták be, akik karcsú testűek, fiatalok és szépek, minden testi hibától mentesek, és élvezik az élet örömeit. Szinte nem is ruházták fel egyéni vonásokkal, hiszen ezeket az ábrázolásokat nem portrénak szánták, hanem a tökéletes ember és családja jelképeinek. Ezzel szemben a többi kisebb fontosságú alakot jóval realisztikusabban ábrázolták (öregek, kopaszok, esetleg testi hibásak).
A képek többségét hieroglif írással készült szövegek kísérik. Ezek többnyire megadják a jelenet címét, megnevezik az előkelőséget, röviden beszámolnak a tevékenységéről, és közlik a szükséges varázsformulákat. A sírban lévő festményeket és feliratokat a papok „keltették életre” a varázsszavakkal. Külön szertartást, a **„szájmegnyitás” szertartását** végezték annak érdekében, hogy a falakra felvésett vagy felfestett holtaknak, a sírtulajdonos szobrainak száját alkalmassá tegyék a levegővételre és az áldozatok elfogyasztására. Ennek eszköze az ácsbárd volt, amellyel csak meg kellett érinteni az alakok száját. A kifaragott és festett alakokat azonban mágikusan meg is lehetett „ölni”, ha kezüket, arcukat, lábukat, valamint az illető személy nevét levakarták. Erre számos példa akad mind a sírokban, mind a templomokban.
A festményeken és a domborműveken az emberi alakot úgy ábrázolták, ahogyan az a valóságban soha nem látható. Az arcát profilban, a szemét, a vállát és a mellét szembenézetben ábrázolták. A teste derékon alul és a végtagjai ismét oldalnézetben vannak.
Ezt a **legnagyobb és legjellemzőbb felület elvé**nek nevezzük. Célja az volt,

hogy a test legfontosabb részeiből minél több legyen látható. A képek egy másik jellemző sajátossága, hogy nem ábrázolnak távlatokat, **nem perspektivikusak**. Az összetett jeleneteket egymás fölött elhelyezett párhuzamos csíkokra bontották, s ezek a csíkok időbeliséget és térbeliséget egyaránt kifejezhettek – ami előbb történt, vagy ami messzebb van, az egy feljebb lévő csíkba került. Fontos elv volt a nem látható, de létező dolgok ábrázolása is (pl. kerti tó képe). Az élőlények méreteit nem a természeti valóság, hanem a kép mondanivalója adta meg.
A **szobrászat** is sajátos törvények szerint alakult. A legfontosabb a **frontalitás** elve volt. Az egyiptomi szobrokat csak szemből lehet nézni, homlokukon, orrukon, köldökükön át képzeletben húzott síkkal két egyenértékű félre bonthatók. Csípőjük egy magasságban van, nem tekintenek vagy hajolnak oldalra. A művészeti alkotások többsége színes volt, a színeket élesen elhatárolták, árnyalatokat nem alkalmaztak.

Az óbabiloni birodalom i. e. 2000-1595

Kialakulása

A III. uri dinasztia bukása után az ország nem tudott ellenállni két népcsoport támadásának. A keletről érkező elámiak kirabolták Sumer és Akkád gazdag városait (Larsza kivételével), de utána visszatértek hegyeik közé. A Szíria dombos sztyeppéi felől érkező **amoriták (amurrúk)** az elsivatagosodás miatt vándoroltak Mezopotámiába. A szamaras-nomád népnek jó legelő, közeli víz, nagy legeltetőterület és az állandó árucsere lehetősége kellett. Ezért letelepedtek és fokozatosan beolvadtak az itteni lakosságba. Az i. e. 19. századra a városokban mindenütt vezető szerephez jutottak. A politikai hatalmat megszerezték, de folytatták a hagyományokat, sőt átvették az akkád nyelvet is.
Az északon létrehozott egység fővárosa Iszin lett, a délié pedig Larsza. A két központon között **Babilon városa** lett a harmadik vezető, s az itt uralkodó amorita dinasztia nevéhez fűződött az ország egyesítése is. Az így kialakult államot **Óbabiloni Birodalom**nak nevezzük, megkülönböztetésül az újbabiloni birodalomtól, mely mintegy ezer évvel később jött létre. A korszak legjelentősebb uralkodója **Hammurápi (i. e. 18. század)** volt.

Uralkodása után fokozatos hanyatlás következett be. A birodalom a hettiták támadása alatt omlott össze az i. e. 16. század elején.

Gazdasági jellemzők

A mezőgazdaságban a korábbi korszakokhoz képest a legfontosabb változás az volt, hogy az eddigi földhasználat helyett a föld **magántulajdonba** került. (Ez azt jelenti, hogy a tulajdonos korlátlanul rendelkezik földjével; szabadott örökítheti, eladhatja.) Ez mindhárom tulajdonformára érvényes volt, azaz az állami birtokokból királyi magántulajdon, a templomi birtokokból papi magántulajdon, a világi birtokokból pedig kisebb-nagyobb magánbirtokok lettek. Az árutermelés következtében azonban egyre fokozódott a verseny, egyre nagyobbak lettek a vagyoni különbségek, az **adósrabszolgák** száma rohamosan növekedett.

A gazdasági különbségeket fokozta a kereskedelem fellendülése is. A kereskedők jogilag továbbra is a király ügynökei maradtak, valójában azonban bizonyos mértékben függetlenedtek is tőle (pl. kereskedőtársaságok alakultak). A korszak értékmérője már egyedül az ezüst volt, mérésénél a legkisebb mértékegység a séum (egy árpaszem súlya, azaz 0,046 g), a legnagyobb a biltum (30,3 kg) volt. Nemcsak a kézművesek, hanem a hosszú időre felfogadott mezőgazdasági munkások is ezüstben kapták a fizetésüket. A kölcsönügyletek is rendszeressé váltak, jól tükrözi ezt rendkívül pontos jogi szabályozásuk. A gabona- és pénzkölcsönök kamatai húszharminchárom százalék között mozogtak. A pénzkölcsönöké volt az alacsonyabb, ez azt jelzi, hogy nagy mennyiségű ezüst forgott a kereskedelemben. A gabonakölcsönök kamata magasabb volt (33%), s a gazdasági év különböző szakaszaiban a gabona árával párhuzamosan ingadozott.

A kereskedelem mellett a kézművesiparban is megfigyelhető a függetlenedés folyamata. A kézművesek nagyobb része továbbra is a palotának vagy a templomnak dolgozott, de sokan már közvetlenül a piacra termeltek.

Az állam szerepe a gazdaságban

A babiloni uralkodók arra kényszerültek, hogy az elszegényedést (adósrabszolgaság terjedése) megakadályozzák, hiszen ez csökkentette az adózó lakosság és a szabad földművesekből álló katonaság létszámát. Ezért szabályozták a legfontosabb termékek árát, bár hosszú távon nem tudták

megakadályozni az áremelkedést. Megpróbálták szabályozni a béreket is, szakmánként és városonként külön-külön.(A bérek kifizetése pénzben és élelemben történt, egy aratómunkás napi bére 8 kg gabonának megfelelő érték volt.) Időnként, általában a trónra lépéskor, eltörölték a fennálló adósságokat, s az adósrabszolgák egy részét szabadon bocsátották. Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy az óbabiloni kor gazdasági életét az állam által korlátozott verseny jellemezte.
Ezt az állami gazdaságpolitikát fejezték ki a királyfeliratok bevezetői is, mikor a király feladatai közé sorolták a szegények támogatását és védelmét, a „nép húsának feljavítását”.

A társadalom

A sumer korhoz viszonyítva az óbabiloni kor népessége tagoltabb volt. Ha jogi szempontból nézzük a társadalmat, három nagyobb csoportot különíthetünk el.
Az első csoportot a teljes jogú szabadok alkották. Forrásainkban ők az **awelum** (ember) megjelöléssel szerepelnek. Közéjük tartoztak a király, a nagybirtokos arisztokrácia, a szabad parasztok és kézművesek, valamint a bérmunkások. Nagy birtokkal rendelkeztek a főhivatalnokok, a templomok papsága, a hadsereg vezetői és a leggazdagabb kereskedők. A szabad parasztok többsége alkalmazott egy-két rabszolgát vagy bérmunkást. Akik a versenyben elvesztették földjüket, adósrabszolgaságba kerültek. Szolgaságuk azonban legfeljebb három évig tartott, a negyedik évben fel kellett őket szabadítani.
A nem teljes jogú szabadok csoportját forrásaink **muskenum**nak nevezik. Ez a szó alávetett, alárendelt személyt jelölt. Közéjük tartoztak a telkes katonák, akik az uralkodótól kapott telkük fejében bizonyos időt – havi tíz napot – kötelesek voltak katonai vagy rendőri szolgálatban tölteni. Ide sorolhatjuk azokat a kereskedőket is, akiknek volt ugyan saját vagyonuk, de állami vagy templomi szolgálatban állottak.
A harmadik csoportba tartoztak a rabszolgák, a **wardumok**. Ők a lakosság összlétszámának mintegy húsz-huszonöt százalékát tették ki, s leginkább kisegítő munkára alkalmazták őket. Munkájukért anyagi felelősséggel tartoztak, tehát lehetett némi személyes vagyonuk is. A meggazdagodás lehetősége nyitva állt előttük, tudunk rabszolgákról, akik uzsorakölcsönöket folyósítottak. Meg is válthatták magukat, de korábbi tulajdonosukat élete

végéig el kellett tartaniuk.
Külön meg kell említenünk az értelmiség, az írnokok csoportját. Ide tartoztak a gazdaság irányítását végzők, akik földméréssel, számításokkal foglalkoztak vagy csillagászati ismeretekkel rendelkeztek. Voltak jogtudósok is, valamint olyan személyek, akik sumer-akkád nyelvű szótárakat, illetve lexikonokat állítottak össze. Az „irodalmárok" legfontosabb feladata a szájhagyományban élő vagy szórványosan lejegyzett sumer irodalom összegyűjtése volt.

Hammurápi uralkodása (i. e. 1792-1750)

Babilon a terület ősi települése volt. Nevének legkorábbi alakjából, (Babil[a]), formálták az akkádok a Bab-ili (isten kapuja) elnevezést. Ebből eredt a település görög neve: Babilon. A város a III. uri dinasztia alatt már kerületi székhely volt, de Hammurápi dinasztiájának első száz évében területe alig terjedt túl eredeti határain. Nagyon valószínű, hogy a város nem tudott független maradni a nála jelentősebb központok, pl. Iszin és Larsza befolyásától. Hatalmi felemelkedése Hammurápi apjával, Szín-muballittal kezdődött, aki a dinasztia utolsó akkád nevű királya volt. Hammurápitól kezdve a család uralkodói már amorita nevet viseltek.
Hammurápi uralkodásának eseménytörténetét év-nevei tükrözik, a kor szokása szerint ugyanis minden évet az abban történt jelentős eseményről neveztek el. Ezekből kiderül, hogy Mezopotámia valamennyi ősi nagyvárosát meghódította Assur és Elám vidékének kivételével. I**. e. 1762** után vette fel a **Sumer és Akkád királya** címet.
Hammurápi legfontosabb törekvése Dél- és Közép-Mezopotámia felvirágoztatása volt. Ennek érdekében igyekezett minden hatalmat a maga kezében összpontosítani, azaz centralizálni. Tevékenysége azonban nem hatott igazán a peremterületekre, nem kapcsolta be ezeket a gazdaságba. Ezen vidékek lakói Babilont megszálló hatalomnak tekintették, a birodalom ereje csak addig létezett, amíg katonai ereje fennállt. Nem véletlen, hogy birodalomról csak Hammurápi ideje alatt beszélhetünk, egyébként a terület sokközpontú maradt, gazdasági egység nélkül.
Hammurápi törvényei
Hammurápi legnagyobb alkotása „törvénykönyve" volt, mely a Gilgames-eposz mellett az ókori Mezopotámia legfontosabb írásos emléke. A törvények egy 2,25 m magas fekete **sztélére** vésve maradtak ránk. (Több

ilyen emlékoszlopot állítottak fel Babilonban és Szipparban a két fő istenség, Marduk és Samas templomában.) A sztélé felső részén egy dombormű látható, ami Hammurápit ábrázolja, amint tisztelettel áll Samas, a napisten, az igazság istene előtt. A dombormű alatt található a 49 hasábba rendezett szöveg, amely elég jó állapotban maradt fenn, csak az utolsó részeit kaparták le. Erre valószínűleg a Mezopotámiába betörő elámi uralkodó adott parancsot, aki a sztélét Szúszába szállítatta. 1902-ben itt találták meg a régészek. A sérült helyen 35, az egész oszlopon összesen 282 törvénycikk állt. A lekapart részeket a fennmaradt másolatok alapján nagyrészt sikerült helyreállítani. Ezt a szöveget ElőÁzsiában az írnokok iskoláiban tanították, s mintául szolgált későbbi törvénykönyvek összeállításánál is.

A szöveg három, jól elkülöníthető részből áll. A **bevezetésben** az uralkodó leírta, hogy királyságát az istenektől kapta, Marduk isten kiválasztottja volt. Valóságban apjától örökölte a trónját, ez az isteni kiválasztottságra utaló rész hatalmának „emberfeletti" megerősítésére szolgált. A következő rész arról szól, hogy a király az igazság forrása. Hatalmát azért kapta, hogy „az erős ne nyomja el a gyengét". Végül felsorolta azokat a jótéteményeket, amelyekben a városokat részesítette. A legyőzött városok felsorolásából pedig az derül ki, hogy a törvényoszlop uralkodásának 30-as évei elején készülhetett.

Ezután következnek a **törvénycikkek**, amelyeknek többsége ún. **igazságos ítélet**. Ez azt jelenti, hogy valójában nem voltak kötelező érvényűek a bíróságok számára. Nevelő, oktató jellegűek, mintát kívánnak adni az igazságos ítélkezéshez. Minden cikkely két részből áll, az első, a „ha" kezdetű az eset körülményeit írja le, a második tartalmazza az ítéletet.

A **befejező rész** ismét Hammurápi uralmának isteni jellegét, törvényei igazságos voltát hangsúlyozza, s hosszasan sorolja az átkokat, amelyekkel törvényei esetleges eltörlőit megátkozta.

A király jogtudósai valószínűleg hosszú éveken át dolgozhattak a szövegen. Felhasználták a korábbi sumer jogi irodalmat, de sok új törvényt is alkottak. Ezek a korábbi törvénykönyvek szelleméhez képest többnyire visszalépést jelentenek. Példa erre a testi sértések büntetése, amely a sumereknél már pénzbírság formájában történt, míg Hammurápi a **„szemet szemért, fogat fogért"** elvet alkalmazta. Ezt a barbár törvénykezési elvet nevezzük **lex talió**-nak **(az azonos megtorlás elve)**, ami a sivatagi nomádok (amurrúk) jogszokását tükrözi.

Mai fogalmaink szerint a Hammurápi-sztélé polgári törvénykönyv, amelyből részletesen megismerhetjük a magántulajdonra vonatkozó jogi szabályozást. Ugyanakkor nem érinti az államszervezet, a büntetőjog stb. területét.

Kelet az i. e. 16-10. században

Nagyhatalmak az ókori Keleten

Ha az i. e. 16. századi Kelet politikai térképére tekintünk, látványos változásoknak lehetünk tanúi. A térképet az Anatóliából és a Közel-Kelet zord északi és keleti hegyeiből leereszkedő nomád, szekeres-lovas népek rajzolták át. Mezopotámia tágas térségeinek megszállása több évszázados folyamat, inkább lassú beszivárgás, mint váratlan rajtaütés benyomását kelti. Az előbbire jó példa a Tenger-vidéken élő kassúk betelepedése a hanyatló óbabiloni államba, ám az utóbbira is akad, mégpedig a hükszószok betörése Egyiptomba.

„Elözönlötték a földet, mint a sáska, rajra raj.
Karjuk vadas hálóként feszült a mezőn,
karjukból senki sem menekült,
karjukból senki sem szabadult...”

Korábban Mezopotámiát városállamok osztották fel, melyeket néha egyesített egy-egy vezető város kiemelkedő képességű uralkodója, mint az akkád Sarrukín vagy az amurrú ammurápi, ám az i. e. 16. századra több, egymással hadakozó kisebb-nagyobb „birodalom” jött létre. Állandó területű államokról nem beszélhetünk: az erőviszonyoknak megfelelően néhány év alatt többszörösükre növekedhettek, esetleg töredékükre zsugorodhattak. Állandónak csupán az állam központját – a fővárost és környékét – tekinthetjük, melyeket „baráti szövetséges”, valójában azonban függő, alárendelt (vazallus) államocskák gyűrűje vett körül.

A térségben három jelentősebb államalakulat próbálta befolyását érvényesíteni: **Mittani**, a **Hettita Birodalom** és **Asszíria**. A többi államnak nem maradt más, mint meghódolni e három hatalom valamelyikének, vagy a távoli, de éppoly hatalmas **Egyiptomnak**. Íme egy, a fáraóhoz írt hízelgő levél részlete: „Királyhoz, Uramhoz, Istenemhez és napomhoz szól a te szolgád... Hétszer meg hétszer borulok Uram, Istenem és napom elé. Tőlem

tudja meg Uram, királyom, hogy én örökké szolgád vagyok és Uram szavaitól sohasem térek el...”

A vas és a ló birodalmai

Az ókori Kelet életében forradalmi változásokat hozott a **lóval** és a **vassal** való megismerkedés. Lovak és **harci szekerek** birtokában a vasfegyverzetű seregek hatalmas területeket vonhattak ellenőrzésük alá, ezért a lónevelés és a vasgyártás titkát féltékenyen őrizték. Hozzáértő lótenyésztőnek számítottak a hurriták, a vas monopóliumát pedig a hettiták birtokolták. Igyekeztek is elodázni minden vasat kérő üzenetre adandó választ: „Ami a jó minőségű vasat illeti, amiről írtál nekem, jelenleg nincsen jó vas... raktáraimban. Vasgyártásra pillanatnyilag kedvezőtlen az idő...” – hárított el egy kérést a hettita király. S bizony a kisebb szövetségesek is hiába vártak a királyi jóindulatra, a hettiták ugyanis jól tudták, hogy akié a vas, azé a hatalom Mezopotámiában.

No meg persze azé, aki a lóval bánni tud. A ló olyan fölényt jelentett a hódítóknak, amelyet a meghódoltak csak úgy tudtak megtörni, ha megtanultak bánni a kezdetben rettegett állattal. Lovagolni ugyan veszélyes mulatság volt, hisz jó nyereg és kengyel híján a lovas kézzellábbal kapaszkodott, s nemigen volt módja a fegyverforgatásra; mégis megérte megtanulni. A ló elsősorban – már csak drágasága miatt is – a harcosokat kellett, hogy szolgálja. Ha lovaglásra még nem is, de a harci szekerek vontatására kiválóan alkalmas volt. Alkalmasabb, mint a már évezredek óta használt, ám lassúbb és kisebb teherbírású vadszamár, a kulán. Hogy milyen sokra tartották az újonnan megszelídített jószágot, megsejthetjük egy korabeli, a fáraóhoz címzett levélből: „Én jól vagyok. Neked, országodnak, házadnak, feleségeidnek, fiaidnak, főembereidnek, lovaidnak, harci szekereidnek legyen jó ...” Maga a fáraó is hasonlóan ír: „Én jól vagyok, házam, feleségem, fiaim, főembereim, lovaim, harci szekereim, harcosaim tömege jól van, és országom szíve nagyon jól van!”

Mitanni

Az i. e. 15. század közepén válik vezető hatalommá. Az ország lakói, a **hurrik** a Van-tó környékéről valamikor az i. e. 20. században vándoroltak Szíria és Mezopotámia északi területeire. Birodalmuk rövidesen Fönícia északi részétől az iráni hegyvidékig terjedt. Királyaik kezdeti háborúskodás után jó viszonyba kerültek a terjeszkedő egyiptomi újbirodalommal. Legnagyobb uralkodójuk, **Tusratta** gyakran fordult barátságos hangú levéllel III. Amenhotep fáraóhoz: „Testvérem is törekedjék jó viszonyra

velem, és testvérem küldje ide követeit, hogy testvérem üdvözletét elhozzák nekem, és én meghallgassam...” A király testvérének nevezi a fáraót, ami azt jelenti, hogy egyenrangúnak érzi magát vele. Nagyapja még azt is megengedhette magának (egy világbirodalom urával szemben!), hogy a lányát feleségül kérő fáraót hatszor visszautasítsa. Igaz hetedszerre elküldte! **Vassukanni**ból, a hurrita fővárosból gyakorta indultak követek a fényes Thébába, nemcsak üdvözlettel, hanem kisebb-nagyobb „kérésekkel” is: „ Most, amikor mi vagyunk barátok, ez a mi barátságunk tízszer nagyobb, mint az én atyámmal való. És most ezt mondom az én testvéremnek: juttasson nekem az én testvérem tízszer annyit, mint amennyit atyámnak juttatott! Küldjön tehát az én testvérem sok aranyat, megszámlálhatatatlanul sok aranyat küldjön nekem az én testvérem, több aranyat küldjön nekem az én testvérem, mint atyámnak küldött!”

A gazdag Egyiptom számára nem volt szokatlan az efféle kérés, hisz a mezopotámiai államok szűkölködtek a nemesfémben. Az esetleg kapott aranyért cserébe állatokat, harci kocsikat, rabszolgákat küldtek, ha küldtek. Mert a birodalmak közti barátság nem volt önzetlen, hanem a kölcsönös érdeken alapult. S bizony a kis városállamok követei gyakorta hiába kopogtattak segítségért. Egyiptom vagy Mitanni csak akkor volt irányukban jóindulatú, ha érdeke úgy kívánta. A két nagy birodalom szövetségi kapcsolata is akkor mélyült el igazán, mikor új ellenfél tűnt fel az északi határokon, a veszedelmes ütemben terjeszkedő hettita állam. A hettita uralkodó támadást intézett Tusratta ellen, ám nem járt sikerrel.

„Testvérem, az egész hettita ország elpusztult... én levertem őket”: tudósította a hurri király fáraó barátját, III. Amenhotepet. Ám a hettita király nem esett kétségbe, hanem szövetségeseket keresett a Mitanni-ellenes államok között, s az újabb támadásokat a hurrik már nem voltak képesek kivédeni. Egyiptom nem tudott érdemi segítséget nyújtani szorult helyzetben lévő barátjának, mert ez idő tájt Ehnaton fáraó erejét teljes mértékben lekötötte a thébai Amon-papsággal vívott hatalmi harc. A magára maradt Mitanni végül meghódolt a hettiták előtt. Az i. e. 14. század kezdetén új nagyhatalom született, a már Egyiptommal is határos Hettita Birodalom.

A hettiták

A Kis-ázsiában letelepült hettita törzsek már az i. e. 18. századtól szereplői a Kelet történelmének. Mursili nevű uralkodójuk i. e. 1595 körül magát a kincses Babilont is kifosztotta, ám e siker után a hódító lendület megtört, s a

belső viszályok magát az államot is meggyengítették. A zavar oka elsősorban a király megválasztásának bizonytalan módjában rejlett. A birodalom ugyanis törzsek szövetségéből állt, s ezek arisztokráciája választotta, de le is válthatta, sőt alkalmasint halálra is ítélhette (!) királyát. A tényleges hatalmat a vasfegyverekkel és harci kocsikkal rendelkező előkelők birtokolták. A nemzetségek vezetőiből álló tanács, a **pankus** még az utódlás kérdésébe is beleszólhatott, ezért az i. e. 15. században **Telipinu** király kiadta az első hettita törvényeket, melyek a trónöröklést is szabályozták:

„Mostantól kezdve aki én utánam király lesz, testvérei, fiai, rokonai, nemzetségének tagjai és harcosai összetartók legyenek... Mostantól kezdve Hattusasban (a hettita főváros, s ma Bogazkale, Törökország) a királyi család egy tagja ellen se történjenek gonosz cselekedetek... Ne bocsáss meg senkinek, hanem éppen ellenkezőleg, szigorúan járj el... Akkor te jól jársz, az ország ellenségeit legyőzve tartod”.

A törvények szigorúságról beszélnek, ám korántsem olyan mértékűről, mint Hammurápiéi. Nem ismerték a talió, tehát a szemet szemért elvet, s a büntetések is inkább jóvátétel, mintsem szigorú megtorlás jellegűek.

E törvények rendkívüli jelentőségűek, hisz az egyedüli összetartó erőt képviselték egy olyan birodalomban, melynek lakói legalább nyolcféle nyelven beszéltek, s ráadásul közös vallással sem rendelkeztek. („A hettitáknak ezer istene van” – írták a kortársak.) A soknépű, sokistenű birodalmat a hettita nép tartotta össze és vezette idegen országok ellen. A szervezés nehézségeire jól utal az, hogy Telipinu halála után több mint száz esztendeig tartott az „erőgyűjtés”, míg az i. e. 14. század közepén a nagy hódító, **Suppiluliuma** új hadjáratokra vezethette seregeit.

Uralkodásának kezdetén meghódította Mitannit, de a kor szokásaitól eltérően nem hurcolta rabságba a hurrikat, hanem legyőzött fejedelmükhöz adta lányát, s az országot „baráti szövetségesként” kapcsolta birodalmához.

Nemsokára Fönícia és Szíria is a kezére került. A fenyegetett kis városállamok kétségbeesetten fordultak Egyiptomhoz. „Ha meg kell is halnom, nem megyek a hettiták királyához. Én Uramnak, az egyiptomiak királyának vagyok szolgája... Uram, ha nem tud jönni, küldjön segítséget, sereget...” – írja egyikük fejedelme. De Ehnaton fáraó a Mitanniban történtekhez hasonlóan, nem nyújtott segítséget. A hódítások után a Hettita Birodalom a vallási viszályok által meggyengített Egyiptom szomszédságába került. A két hatalom viszonya szívélyesnek indult,

Suppiluliuma levélben üdvözölte a fáraót – „Te, testvérem, most léptél atyád trónjára és miként én és atyád egymással ajándékokat váltottunk, éppen úgy legyünk egymással jóbarátok...”

Ehnaton halála után óriási lehetőség nyílt Suppiluliuma számára, hogy az egyiptomi trónt békés úton megszerezze. A mesés sírleleteiről ismert Tutanhamon fáraó ugyanis fiatalon és gyermektelenül hunyt el, s özvegye hettita királyfit kért férjül. A király el is küldte fiát, ám őt útközben a királyné ellenfelei meggyilkolták. Ezek után a hettita hadüzenet elkerülhetetlen volt. **Muwatalli**, Suppiluliuma unokája pedig már élethalálharcot vívott a megerősödő Egyiptom talán legismertebb uralkodójával, II. Ramszesszel.

Az egyiptomi Újbirodalom

Az egyesítés

„Győzelmesen haladtam a folyó irányában lefelé, hogy visszaszorítsam az ázsiaiakat Amon parancsára, aki a helyes parancsokat adja... visszavertem az Egyiptomba benyomulni akaró ázsiaiakat... Az éjjelt hajómon töltöttem, és a szívem boldog volt.”

E szöveg az egyesítés eseményeit beszéli el, ezek közül is az utolsó hükszósz ellenállók legyőzését.

Ám a Nílus-deltában a harcok nem értek véget a hódítók kiűzésével, az egyesítő fáraó, Jahmesz folytatta a hadjáratokat Palesztína irányába is. A győztes uralkodó székhelyét Thébába helyezte, mely az egyiptomi újbirodalom központja, s egyben ókori Kelet leggazdagabb városa lett. Jahmesszel kezdődött az ország történetének legdicsőbb korszaka, a 18. dinasztia uralma. Az i. e. 1550 körül kezdődő periódus jellemzői a nagy hódítások, az élénk diplomáciai tevékenység, a belső béke s a gazdagságot jelző látványos építkezések.

A dinasztia első tagjai Núbiában a harmadik zuhatagig terjesztették ki Egyiptom határait, északon pedig az Eufrátesz partjáig jutottak az egyiptomi seregek, ám a valódi erőpróbára nem került sor: a térség legerősebb állama, Mitanni kitért az összecsapás elől.

A fáraónő

A kezdeti háborúk utáni rövid békeperiódusban került a fáraói trónra **Hatsepszut** fáraónő, aki mostohafia, III. Thotmesz helyett, annak kiskorúsága idején uralkodott. Egyiptom hosszú történelme alatt – ellentétben a közhiedelemmel – nem ritka a női uralkodó, ám ő kivételes személyiség volt. A királynő uralkodását látványos építkezésekkel és a kereskedelem fejlesztésével kívánta emlékezetessé tenni. Parancsára i. e. 1480 körül tengeri expedíciót indítottak Szomália és Dél-Arábia partvidékére, azokra a területekre, melyeket **Puntnak**, az istenek országának is neveztek aranyban, tömjénben és fűszerekben való gazdagsága miatt. Az expedíció leírása fényt vet az ókori kereskedelem részleteire: „Punt fejedelme megérkezett, és magával hozta az adót. Punt országának törzsfői megjelentek, és üdvözlésként meghajoltak, hogy fogadják a királynő katonáit. Dicsőítették és magasztalták Amont, az istenek királyát. A hajókat teljesen megrakták Punt országának értékes

termékeivel... jó illatú gyantával és friss tömjénnel, nagy mennyiségű ébenfával, elefántcsonttal... szemfestékkel és kutyafejű majmokkal (pávián) és agarakkal, továbbá leopárdbőrrel és bennszülöttekkel és gyermekeikkel...” Nyilvánvaló, hogy az út a közvetítő kereskedelem kikapcsolását célozta. S a szöveg azt sugallja, hogy Punt az adóját rótta le, de valójában cserekereskedelemről van szó.

A nagy hódító

III. Thotmesznek (i. e. 1490-1436) 22 évet kellett erős kezű mostohaanyja árnyékában töltenie, míg trónra került. Hatsepszut politikáját megváltoztatva, már uralkodásának első esztendejében hadjáratot vezetett Szíria irányába. Húsz esztendő alatt összesen 17-szer hagyták el hadai Egyiptomot. Az újfajta íjjal, bárddal, kopjával, karddal és főleg harci szekerekkel felszerelt egyiptomi seregek ellen 350 kis szíriai városállam **katonai szövetséget** (koalíciót) hozott létre, melyet hurrita harcosok is támogattak. Az első ütközetre a szíriai **Meggido** mellett került sor, s történetét a karvaki Amon-templom feliratai beszélik el:

„Amidőn ők látták, hogy őfelsége hatalmas lett fölöttük, fejvesztetten menekültek Meggido felé, félelemmel teli arccal. Otthagyták lovaikat, arany és ezüst harci kocsijaikat. Felhúzták őket ruháiknál fogva ebbe a városba... ugyanis népe bezárta ezt a várost... Ó, jaj, Őfelsége katonái bárcsak ne cselekedtek volna úgy, ahogy megkívánták, hogy kirabolják az ellenség vagyonát! Ők elfoglalhatták volna Meggidót...”

A szövegből kiderül, hogy fáraó meglepetésen alapuló, merész haditerve bevált, az ellenség érdemi ellenállás nélkül megfutott. Hogy lényegében vér nélküli győzelem volt, bizonyítja, hogy az ütközetben csak 83 kéz került az egyiptomiakhoz – a halott ellenséges harcosok levágott jobb kezével igazolták, ki mennyi harcost ölt meg közülük. A kor hadviselésének egyébként is gyakori hiányossága, hogy a fegyelmet (pedig az egyiptomiak mindent megtettek érte) csak az ütközet alatt sikerült fenntartani, utána szabad rablás következett, mely lehetőséget nyújtott a megvert ellenségnek a menekülésre. A zsákmány viszont óriási volt: 924 drága harci kocsi, kétezer ló, több mint húszezer birka, 207 ezer zsák búza és még számtalan egyéb érték került az egyiptomiak kezére. A nyolcadik hadjáratban Thotmesz hadai feldúlták Mitannit, ám átütő sikert nem értek el a végső ütközet elől kitérő hurriták ellen. Így sajátságos patthelyzet alakult ki, ami később lehetővé tette a két nagyhatalom közeledését, majd Thotmesz utódai alatt a békekötést.

Az újbirodalom külpolitikája

A hadjáratok a kor világbirodalmává tették Egyiptomot: a feltörekvő hettita és asszír birodalom éppúgy, mint Babilon vagy Mitanni ajándékokkal próbálta megvásárolni a fáraók kegyét. A meghódított kis államok néhány városában egyiptomi helyőrséget helyeztek el, de általában békén hagyták az ott élő népeket. Csupán azt követelték meg, hogy fejedelmeik gyermekeiket Thébába küldjék a szövetség zálogaként, valójában inkább túsznak. Az idegen udvarokba pedig nemsokára megérkeztek az első egyiptomi követek, akik egyszersmind országuk kultúrájának képviselői is voltak. Az országra a jólét korszaka köszöntött **III. Amenhotep** (i. e. 1402-1364) uralkodása idején. A fáraó hadjáratokat nem vezetett, diplomáciai tevékenysége viszont annál élénkebb volt. Különösen aktív kapcsolatot tartottak fenn Tusratta udvarával, a fáraó egyik felesége is Mitanniból érkezett. Tell el-Amarna faluban előkerült 300 olyan agyagtábla, mely a kor diplomáciai levelezését tartalmazza.

Ezek alapján több-kevesebb pontossággal rekonstruálhatóak az egyiptomi külpolitika alapelvei.

Hamar kiderült, hogy ügyesen politizálni nehezebb, mint évről évre pusztító hadakat küldeni Mezopotámia gazdag területei felé. A függőségben lévő államocskák ugyanis féltékenyen figyelték egymást, s igyekeztek a másikat „kitúrni" Egyiptom kegyéből. Ráadásul Egyiptomnak minden féllel jó viszonyra kellett törekednie, hogy befolyását megőrizze. A levelekből látható, hogy az ország legfontosabb partnere Mitanni – a kor első mezopotámiai hatalma – s a kassú Babilon voltak. E két állam fejedelmét testvérnek szólította a fáraó, ám ez kölcsönösen érvényesült.

Íme, két megszólítás:

„Egyiptom királyának, testvéremnek mondja Tusratta, Mitanni ország királya, a te testvéred."

„Babilon királyának, testvéremnek mondja Amenhotep, a nagy király, Egyiptom királya, a te testvéred."

A fent említett két uralkodó kérdőre is vonhatta a fáraót, ha más, velük ellenséges hatalom követeit fogadta.

„És most: az assurbeliek (asszírok), az én alattvalóim – én nem küldtem őket hozzád, ez az ő elhatározásuk. Miért mentek be a te országodba? Ha szeretsz engem, ők nem kötnek semmiféle üzletet! Üresen bocsásd haza őket..." – feddi meg „testvérét" a babiloni király.

A fáraói dinasztiával rokonságba kerülni nagy megtiszteltetésnek számított.

Babilon királya is, hogy előkelő rokonságával hivalkodhasson, fáraólányt kért feleségül, s mikor nem kapott, így írt: „Király vagy, azt teszel, amit akarsz. Ha adod, ki szólna bármit is. Vannak nagy lányok, szép nők: egy szép nőt küldjél, amint jónak látod. Ki merné mondani: ő nem a király lánya!"

Ám a kisebb szövetségesek számára ilyen egyenjogú politizálásra nem nyílott lehetőség, legfeljebb alázatos kéréssel fordulhattak urukhoz: „A király, az én uram lábához hétszer meg hétszer leborultam. Nézd, én a király szolgája és házának kutyája vagyok... és az országot... az én uram számára őrzöm..."

Az egyiptomi politika fő célja a Kelet hatalmi egyensúlyának fenntartása volt. Igyekezett megakadályozni, hogy bármely elő-ázsiai – az egyiptomiak által barbárnak tartott – állam túlságosan megerősödjön. Ez III. Amenhotep uralkodása idején sikerült is, de fia, IV. Amenhotep alatt úgy tűnt, hogy Egyiptom nagyhatalmi helyzetének egyszer s mindenkorra vége. Ennek oka nem a megváltozott külpolitikai helyzet, hanem, hogy a fiatal fáraó nagy jelentőségű belső reformokra szánta el magát...

Az Amarna-reform

Az előzmények

A 18. dinasztia sikeres hódító fáraói a kor „világhatalmává" tették Egyiptomot. Ám az országba áramló hihetetlen mennyiségű zsákmány és adó nemcsak a fáraói kincstárt gazdagította, jutott belőle bőségesen az isteneknek is. Elsősorban a thébai Amonnak, az istenek királyának, aki az Újbirodalom legfontosabb istenségévé vált.

Templomai valóságos várost alkottak, földjei sok ezer hektárra terjedtek, s aranybanezüstben való gazdagságukra pedig fényt vet a következő korabeli szöveg: „[a fáraó] Megsokasította aranyból, fehéraranyból [arany-ezüst ötvözet], bronzból és rézből való áldozati asztalaikat vég nélkül. Megnövelte a templomok minden jövedelmét duplára, háromszorosára, négyszeresére ezüstben, lazúrkőben, ... felséges drágakőben s vég nélkül minden jó dologban."

Az adományok következtében Amon papjainak vallási és ezáltal politikai szerepe is megnőtt. Néha még vezíri tisztségig is emelkedhettek. Azzal, hogy gazdaggá tették a templomokat, a fáraók hatalmi vetélytársat is teremtettek maguknak. Ez annál is kellemetlenebb volt, mert az uralkodók szeme előtt ismét óbirodalmi elődeik istenséggel felérő hatalma lebegett. E kor több ábrázolásán az uralkodó önmagának mint istennek mutat be

áldozatot, s ez éppúgy kiváltotta a thébai papság ellenkezését, mint az országban meghonosodó, újonnan érkezett elő-ázsiai kultuszok. III. Amenhotep fáraó udvarában különösen nagy befolyással bírtak az ázsiai istenek s a több száz fős hárem ázsiai tagjai.

IV. Amenhotep uralkodása

A fáraó és a hatalmát féltő thébai papság közti nyílt szakításra az Újbirodalom talán legérdekesebb uralkodó-egyénisége, **IV. Amenhotep** (i. e. 1364-1347) alatt került sor. A fiatal uralkodó a thébai udvar fényében felnőve tapasztalhatta Egyiptom nagyhatalmi helyzetének előnyeit, ám hátrányait is, s trónra lépte után elhatározta, hogy leszámol az idegen kultuszokkal és az Amon-papsággal. Megpróbált gyökeresen szakítani az eddigi hagyományokkal, s a vallási élet középpontjába egyetlen istent helyezett: **Atont**. Ennek ellenére mégsem beszélhetünk szigorú értelemben vett egyistenhitről **(monoteizmus)**, hiszen a reform kezdetén az új hit még megtűrte maga mellett a hagyományos kultuszokat. Később ugyan megpróbálta háttérbe szorítani őket, de ez teljesen sosem sikerült.

Az Aton-kultusz

IV. Amenhotep feleségével, a szépséges **Nofretiti**vel és udvarával elhagyta Thébát, s a várostól 400 kilométernyire új fővárost alapított, **Ahet-Atont** (jelentése: Aton fényhegye), melynek mai nevéről – **Tell el-Amarna** – egy egész korszak kapta nevét.

Aton, a **napkorong**, nem volt ismeretlen az egyiptomiak előtt, de igazi jelentőséget csak a reformban kapott. Az isten kultusza a **Nap**nak mint égitestnek a kultuszát jelentette. Leggyakoribb ábrázolása a magából kezekben végződő sugarakat kibocsátó korong. Aton az életet adó istenség, kinek legfőbb papja a fáraó. Ő az, aki legközelebb áll Atonhoz: nemcsak papja, hanem kiválasztottja is. IV. Amenhotep nevét is megváltoztatta **Ehnatonra**, melynek jelentése: „Aki üdvös Atonnak”.

A fáraó, aki életét tette fel reformja sikerére, rajongó vallásossággal fordult a Nap felé. Az óvatos kezdetek után, uralkodása második szakaszában már türelmetlen sietséggel próbálta meggyökereztetni az új vallást: Amon templomait bezáratta, nevét minden fellelhető helyről kivakartatta. (A név ilyetén eltüntetése az örökre való megsemmisülést jelentette. E mágikus módszerrel gyakorta éltek az ókori Kelet államaiban.) Ehnaton nemcsak Amon, hanem más istenek kultuszait is igyekezett háttérbe szorítani, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy Atonnal helyettesítse őket. Nemcsak Egyiptom, hanem minden ország egyetlen istenévé kellett volna válnia.

Aton tiszteletére a fáraó gyönyörű himnuszt írt, melynek hatása oly nagy volt, hogy még a Bibliába is bekerült:

„Megalkottad a messzi eget,
hogy benne ragyogjál
hogy mindazt láthassa szemed,
aminek te adtad a létet,
egyes-egyedül te,
kúszva zenitre törő
eleven-fényű korong,
te tündöklő, ragyogó,
távoli s oly közeli.
Millió alakot hoztál létre magadból,
szántóföldeket, városokat, falukat,
folyókat és utakat.
Téged szemtől szembe lát a tekintet,
mert a világ felett te vagy a nappali fényű korong...”
(Molnár Imre fordítása Kákosy László nyersfordítása alapján)

A reform kudarca

Egyetemes jellegű monoteizmust nyilatkoztatott ki himnuszában, de még Egyiptomban sem sikerült elfogadtatnia: az ország lakóinak többsége szembefordult az új vallással. Különösen a hadsereg nézte rossz szemmel az újmódi változásokat, ami érthető, hisz a vallási küzdelem hevében Ehnaton kevés figyelmet fordított a hódításokra és a már meghódított területekre. Pedig ez biztosította a hadsereg „kenyerét”.

Az újonnan meghódított területeket amúgy sem sikerült még teljesen Egyiptom hűségére téríteni, így ezeket az ország néhány esztendő leforgása alatt el is vesztette.

Ehnaton új hivatalnokréteget hozott létre, mely a királyi kegyért cserébe hűségesen támogatta az újításokat.

„Előléptetett engem az én uram, mert megvalósítottam a tanítását, hallgattam az ő hangjára szüntelenül” – írja egyikük. Az újonnan létrehozott hivatalnokréteg azonban nem volt elég erős ahhoz, hogy országosan elterjessze Aton kultuszát, így ez nem is nagyon jutott túl az új főváros falain. Az ókor talán legcivilizáltabb, leglakályosabb városát idegen – ázsiai, líbiai – zsoldosok őrizték. A város mindössze 15 évig volt lakott, majd Ehnaton halála után elnéptelenedett, kövei jelentős részét széthordták. Ám a feltárt romok így is templomokkal, palotákkal, parkokkal, tágas

lakóházakkal teli, kiválóan tervezett és épített településről árulkodnak. Legfontosabb épülete Aton nagy temploma volt. Szerkezete eltér a korábbiakétól; nem voltak benne istenszobrok, sem ezek hagyományos kápolnája, s a kultusz szertartásait is maga a fáraó és kísérete végezte papok helyett. Az épület nyitott volt, hogy Atonnal, a napsugarakkal közvetlenül érintkezhessenek az áldozatokat bemutatók. Szembetűnőek a változások az eddig főként a halotti kultuszt szolgáló képzőművészet terén is. Jelentős mértékben módosították az ábrázolás módját s a hagyományos művészi ideált. Arra törekedtek, hogy a valóságot reálisan – néha túlzottan is reálisan – ábrázolják. Ennek jó példái a királyi családról készített portrék, melyekről vastag combú, beesett mellkasú, torzított koponyájú emberalakok tekintenek ránk, akik áldozatokat mutatnak be vagy éppen mindennapjaikat élik. Ám az új művészet sem terjedt Amarnán túl, s az addigi másfél ezer év művészeti tradícióit sem sikerült kiirtani, mint ahogy a vallásiakat sem.
Ráadásul a fáraónak nem volt fiúutóda, aki a reformokat továbbvihette volna. Élete végére feleségétől is elhidegült, pedig Nofretiti a reformjaiban is társa volt. Lányainak férjeire várt ez a nehéz feladat, de ehhez sem elegendő vallási, sem megfelelő politikai erő nem állt mögöttük. Élete utolsó éveiben valószínűleg maga a fáraó is belátta az egyedülálló terv kudarcát. Sírja és múmiája elpusztult fővárosával együtt.

Tutanhamon

Tutanhaton nak, az utódnak ki kellett egyeznie Aton ellenfeleivel. Még nevét is megváltoztatta **Tutanhamon**ra. Aton kultusza még egyelőre fennmaradt, de Amon hamar visszanyerte korábbi befolyását.
„Mikor őfelsége trónra lépett mint király, az istenek és az istennők... már-már feledésbe mentek. Kápolnáik pusztulóban voltak, s romhalmazokká lettek, benőve növényekkel... Az istenek hátat fordítottak ennek az országnak” – beszéli el a fáraó egyik felirata, majd ezek után így folytatja – „Őfelsége emlékeket készített az isteneknek... Újjáépítette szentélyeiket mint végtelen időre és örökkévalóságra szóló emlékeket. Többet adott, mint amennyi előtte volt, s túlment azon, amit az ősök ideje óta tettek...”
Amon győzelme azonban a szöveg ellenére sem a fáraó, hanem a papság és a hadsereg makacs küzdelmének eredménye. Mégis, a fiatalon elhunyt fáraó nagy sietséggel készített sírját gazdagon díszítették, ha nem is oly mértékben, mint elődeiéit. Jelentősége felbecsülhetetlen, mert ez az egyetlen megmaradt temetkezési együttes, melyet 1922-ben talált meg Howard Carter angol egyiptológus.

Tutanhamon magára maradt özvegye kétségbeesett lépésre szánta el magát: levelet küldött a hettita királyhoz, hogy a zavargó országba új fáraót hozzon: „Férjem meghalt, fiam pedig nincsen. Rólad viszont azt beszélik, hogy sok fiad van... Add hát nekem egyik fiadat, ő legyen férjem, Egyiptomban pedig a király!”

Suppiluliuma, a hettita király, elküldte fiát, de a herceg sohasem érkezett meg. A királyné ellenfelei, akik maguknak akarták a hatalmat Egyiptomban, meggyilkolták. A hettiták nem hagyták megtorlatlanul a történteket: a fáraó nélkül maradt Egyiptomnak szembe kellett néznie Elő-Ázsia legerősebb birodalmával...

II. Ramszesz és a hettita birodalom

A rend megteremtése

A Tutanhamon halála utáni zavaros időszak a hadseregnek kedvezett, sikerült is megszereznie a hatalmat Egyiptomban. E sereg vezérei alapították a 19. dinasztiát. A dinasztia fáraóinak kellett az országot a hettita támadástól megvédeniük s a birodalom megtépázott tekintélyét helyreállítaniuk. Céljuk eléréséhez az Amarna-reform teljes elfeledtetését s a hódítások politikáját vállalták.

A belső rendet kérlelhetetlen szigorral állították helyre: „Őfelsége a szívével tartott tanácsot az egész ország megvédelmezéséről..., hogy kiirtsa a bűnt, megsemmisítse a hazugságot.”

A rend helyreállításában is kulcsfontosságú szerepet vállalt a hadsereg, melynek érdeke a hódítás volt, s ez csak stabil gazdasági-társadalmi háttérrel lehetséges. Az új vezető réteg – az Amarna-reform után a régi nem nyerte vissza szerepét – döntően katonákból állt, sőt még a templomok papságának jelentős részét is ők alkották. Kinevezésük feltétele a katonafáraók iránti teljes hűség volt. Hamarosan nagy szükség lett a megerősített hadseregre, mert Palesztina kis, korábban meghódolt államai elszakadtak Egyiptomtól, s nyíltan a Mitannit már meghódító hettiták oldalára álltak. Megszűnt az az alárendelt (vazallus) államokból álló övezet, mely felfoghatta az Egyiptom elleni esetleges váratlan támadást, így az országnak újabb hadjáratokkal kellett biztosítania határait. A fáraók megpróbálták elérni, hogy a hettitaegyiptomi összecsapásra e határoktól a lehető legtávolabb kerüljön sor.

A majd’ száz év utáni újabb északi irányú támadásokat **Széthi** fáraó indítja, kinek neve is egyfajta programot jelent, hisz Széth hadisten. Az első hadjárat a nomád törzsek ellen sikeresnek bizonyult, ám a nagy összecsapás

Egyiptom és Hatti (mert a források így nevezik a hettita birodalmat) közt még váratott magára II. Ramszesz uralkodásáig.

II. Ramszesz

II. Ramszesz (i. e. 1290-1224) majdnem hetven esztendeig állt országa élén. Mikor uralkodása ötödik esztendejében elhatározta, hogy kiterjeszti Egyiptom határait, nagy elődjét, III. Thotmeszt kívánta követni. Hadait személyesen vezette Szíria stratégiai fontosságú városa, **Kades** felé. Az ott vívott ütközetről több részletes, esetenként költői leírás maradt ránk, melyek alapján a történtek jelentős mértékben rekonstruálhatók:

A mintegy 20 ezer fős egyiptomi sereg négy részre osztva haladt az **Orontész-folyó** partján a város felé. A részeket Amonról, Réről, Ptahról és Széthről (e név gyakorisága egyértelműen kultusza erősödéséről tanúskodik) nevezték el, **Muwatalli**, a hettita uralkodó, hogy ellenfelét megtévessze, két, szökevénynek álcázott emberét küldte az egyiptomi táborba, akik közölték a fáraóval, hogy a hettita király elmenekült a város alól: „Fél ugyanis délre jönni a fáraó – élet, üdv, egészség – miatt, mivel azt hallotta, hogy a fáraó – élet, üdv, egészség – északnak tart."

II. Ramszesz ezt el is hitte, s serege élére állva gyorsan üldözőbe vette a képzeletében már menekülő hettitákat, majd mikor nem találta őket, tanácstalanul letáborozott Kadestől északra az Amon hadtesttel. Már a Ré-hadtest is feltűnt a város alatti síkságon, mikor az egyiptomiak szerencséjére sikerült két hettita kémet elfogniuk, akik bevallották, hogy Muwatalli csapdába csalta Ramszeszt. A felháborodott fáraó tanácskozásra hívta főembereit, ám közben váratlan dolog történt...

„Miközben őfelsége az előkelőkkel tanácskozva ült, Hatti nyomorult, legyőzött fejedelme közeledett seregével, harci kocsizóival és őt kísérő sok idegen néppel. Átkeltek a Kadestől délre levő csatornán, behatoltak őfelsége csapatai közé, melyek felvonulóban voltak, és nem tudtak erről. Őfelsége seregei és harci kocsizói megfutottak előlük észak felé, ahol őfelsége volt. Ekkor Hatti legyőzött fejedelmének ellenséges csapatai bekerítették őfelsége kísérőit, akik mellette voltak..."

A hettita király tehát megkerülte a gyanútlan egyiptomiakat, s megtámadta a menetelésben lévő Ré-hadtestet. A hettiták 2500 harci kocsival, melyeken az egyiptomiakéivel ellentétben három harcos volt, rontottak ellenfeleikre, így azok pánikszerűen megfutottak, majd nagy zűrzavart keltve bezúdultak a mit sem sejtő Amon-hadtest táborába, ahol a fáraó is tartózkodott. Ramszesz végzetes hibát követett el: az ellenség közelében megosztotta

erőit. A hettita királyt legyőzöttnek tituláló jelzők ellenére is kiderül, hogy bizony a legyőzött egészen más volt...

A fáraó kétségbeesetten fordult Amonhoz: „Hát ez mi, Amon atyám? Megfeledkezhetik egy atya a fiáról?... Hozzád kiáltok, Amon atyám! Itt vagyok idegenek közepette, akiket nem ismerek. Minden ország összefogott ellenem, egyedül maradtam, senki más nincs velem. Katonáim cserbenhagytak...”

Ám a fáraó szerencséjére, a hettiták nem tudtak ellenállni a szanaszét heverő rengeteg zsákmány csábításának, s szétoszolva fosztogatni kezdtek. Egy megjelenő kisebb egyiptomi csapat segítségében bízva a fáraó úgy döntött, hogy megkísérli a kitörést a gyűrűből: „Őfelsége egyedül volt, nem volt más vele. Őfelsége mint hullarakást taszította őket bele az Orontész vizébe, egyiket a másikra. (A szöveg itt váratlanul egyes szám első személyre vált.) Nyomukban voltam, mint egy griff, levertem az összes idegen országot egyedül, mikor csapataim és harcikocsizóim elhagytak engem, s egy sem jött vissza közülük...”

Az eseményeket egyértelműen győzelemnek feltűntető egyiptomi leírások alaposabb vizsgálatakor hamar kiderül, hogy a magára maradt fáraó éppen csak az életét menthette. Másnap serege roncsaival távozott a csatatérről. Katonái nemigen számíthattak dicséretére: „...mindnyájan nyomorultak módjára viselkedtek, senki sem állja meg közületek a helyét... Bárcsak én is Egyiptomban volnék...”

A békeidőszaka

A hettita király békét kínált a most egy ütközetben ugyan legyőzött, ám még mindig nagyon erős Egyiptom királyának, aki azt el is fogadta. A szerződést azonban csak **III. Hattusili**nek, Muwatalli utódának uralkodása alatt kötötték. **Két példányban is** fennmaradt, **Egyiptomban a karnaki templom falán, s Hattusasban, a hettita királyok levéltárában**. A két szerződő fél kijelentette, hogy nem vezet a másik ellen támadó hadjáratot, viszont ha szövetségesét megtámadják, katonai segítséget nyújt.

„Ami pedig ezeket a szavakat illeti, amelyek Hatti országának és Egyiptom országának ezüst tábláján állanak, aki ezeket nem fogja megtartani, annak Hatti országának ezer istene Egyiptom országának ezer istenével együtt pusztítsa el a házát, a földjét és a szolgálóit!” – fejeződik be a szöveg, amely hetven esztendeig biztosította a békét a két birodalom között, hisz az egész Keleten nem akadt olyan állam, amely megkockáztatott volna egy ilyen támadást. A két ország közti béke az egész térség stabilitását tartóssá

tette, s e szerződést méltán tekinthetjük az ókori Kelet első nemzetközi politikai szerződésének. A szerződést a kor szokása szerint házassággal is megpecsételték. A hettita király lányát adta Ramszeszhez feleségül. Az esküvő fényes külsőségek között zajlott:

„Hatti csapatai voltak, íjászok és lovasság,
mindannyian Hatti földjének fiai,
összevegyülve egyiptomiakkal.
Együtt ettek és együtt ittak,
egyetértők voltak, mint testvérek,
egyik sem haragudott a másikra.”

Egyiptomra történetének egyik utolsó, hosszú békekorszaka köszöntött. Monumentális építkezések folytak szerte az országban. **Luxor**, **Karnak**, **Abu Szimbel** – mindegyikük egy-egy látványos templomépítés színtere, melyek II. Ramszesz hatalmát voltak hivatva szimbolizálni. A fáraó közvetlen hangon szólítja meg az építkezéseken dolgozókat: „Maga... a Nap fia, Ramszesz beszél: Ti válogatott és járatos, ügyes kezű munkások! Ti vagytok azok, akik emlékeket faragnak nekem minden mennyiségben... Ti kiváló, fáradhatatlan harcosok vagytok, akik állandóan munkájuk felett éberen virrasztanak, hogy ellássák kemény, de nagyszerű foglalkozásukat.”

Az itt dicsért munkások építették Ramszesz új fővárosát is a Nílus-deltában, de nemcsak újat alkottak, hanem jelentős számú korábbi épületet is renováltak, ami jelzi, hogy Ramszesz kora egyben a hagyománytisztelet (tradíció) kora, melynek kül- és belpolitikai stabilitása az Újbirodalom legszebb éveit idézte vissza.

Tengeri népek, idegen dinasztiák

A líbiaiak támadása

Úgy tűnt, hogy a Ramszesz kötötte szerződés, az egyiptomi-hettita szövetség korlátlan ideig biztosítja az ókori Kelet hatalmi egyensúlyát, s a két birodalom jólétét. Ám fél évszázados nyugalom után az i. e. 13-12. század fordulóján mind a kül-, mind a belpolitikában szaporodtak a fenyegető válságra utaló jelek. **Merneptah**, Ramszesz utóda alatt Líbiából, Afrika lassan kiszáradó, elsivatagosodó területéről tömegesen kerekedtek fel az ott élő nomád törzsek, s indultak a Nílus-völgy termékeny vidéke felé. Nem hódítási vágy, hanem a fenyegető éhség hajtotta őket, amikor megtámadták Egyiptomot. A korábbi kísérletektől eltérően most nagyobb katonai erőt képviselő törzsszövetségekbe szerveződve vándoroltak a Delta városai felé. Az országon – ahol fél évezrede nem járt ellenség – rémület

lett úrrá. A veszély azonban rövid időre elmúlt, mert az összecsapás a fáraó győzelmét hozta: „Nagy rettegés van a szívükben Egyiptomtól. Előrenyomulásuk véget ért. A lábuk nem áll meg, hanem fut. Lövészeik eldobják íjaikat. Gyors csapataik szíve elfáradt a meneküléstől. Felhasították tömlőiket, földre dobták, megragadták zsákjaikat és elhajították. Líbia nyomorult, legyőzött fejedelme elmenekült a sötét éjszakában egyedül...” A fáraó az elfogott harcosokat saját seregébe sorozta, a többi foglyot pedig a templomok szolgájává tette. Ezek után a hadsereg idegennekkel való feltöltése általános gyakorlattá vált, ami a későbbiekre nézve számos veszélyt rejtett magában.

A „tengeri népek”

A líbiaiak legyőzésével nem múlt el az országot fenyegető veszély: i. e. 1400 körül hatalmas népmozgás rázta meg az Európa középső részétől az Eufráteszig terjedő területet és a Földközi-tenger keleti medencéjét. A Balkánról, Szicíliából, Szardíniáról kiinduló népek megbénították a tengeri kereskedelmet. Az **akhájok** megszállták Krétát, e kereskedelem kulcspontját. A két évszázaddal későbbi második hullám már elérte a Földközi-tenger keleti partvidékét. A kis-ázsiai **frígek** elpusztították a hettita államot, a **filiszteusok** népe megszállta Palesztinát (e terület róluk kapta nevét), s a vándorlás utolsó hullámában a Balkán déli területeit elárasztották a **dórok**. Ekkoriban jelentek meg Kis-Ázsiában **lükiaiak**. E népek már családjukkal, vagyonukkal érkeztek, s nemcsak kifosztották a meghódított területeket, hanem igyekeztek ott tartósan berendezkedni. Ebben az időben zajlott az Arábia északi területein élő **arámiak** északi irányú vándorlása is Mezopotámia és Asszíria felé. A vasfegyverekkel felszerelt harcosok megjelenése új korszak kezdetét jelezte, a **vaskor**ét. A már ismert fém tömeges elterjedése soha nem látott lehetőségeket nyitott meg az emberiség előtt, ám a kortársak csak a pusztulást érzékelték. A nagy birodalmak megsemmisültek, az ókori Kelet hatalmi rendszere összeomlott.

Az Újbirodalom hanyatlása

III. Ramszesz

„Egyiptom országa magára volt hagyva, az emberek egymás ellen voltak. Sok évig nem volt felettük senki” – tudósít egy korabeli forrás. Tehát az országnak nemcsak hogy egyedül kellett felvenni a harcot a „tengeri népekkel”, hanem súlyos belső viszályok is gyengítették. A XIX. dinasztia viharos körülmények között halt ki, s a hatalmat új uralkodócsalád szerezte meg, melynek első tagja ismét a Ramszesz nevet vette fel, jelezvén, hogy

nagy elődje nyomdokain járva az egyiptomi nagyhatalmat kívánja feléleszteni.
III. Ramszesz nek (i. e. 1184-1153) három ellenséges támadást is ki kellett védenie. A líbiaiak és a „tengeri népek” szárazföldön és tengeren egyaránt megpróbálták elözönleni az országot, ám a Nílus-deltában vívott tengeri ütközetben az egyiptomi hajóhad nagy győzelmet aratott a parthoz csalogatott, majd onnan nyílzáporral elárasztott idegenek felett. Ezután a szárazföldön is csapást mért ellenfeleire az egyiptomi sereg. A fáraó megmentette Egyiptomot az inváziótól, ám a nomád népek lassú, békés megtelepedését már nem tudta megakadályozni. Az idegenek a gazdaságban és a hadseregben egyre fontosabb pozíciókhoz jutottak. Az állam erejét már meghaladták a jólétet sugározni kívánó hatalmas építkezések, III. Ramszesz mégsem csökkentett ezek ütemén. A munkások – Egyiptomban szokatlan módon – sztrájkkal feleltek: „Bizony nemcsak azért vonultunk fel, mert éhezünk. Nagy mondanivalónk van! Bizony bűnöket követnek el a fáraónak ezen a helyén...”
Különösen súlyossá vált abban az időben, az amúgy is végsőkig terhelt parasztság sorsa: „Nem emlékszel a paraszt bajára a termés összeírásakor? A kígyó vitte el a gabona felét, a többit a vízilovak falták fel. Sok az egér a szántóföldön. Leereszkedik a sáska, a nyájak pusztítanak... A maradéknak, amely a szérűn van, szintén vége lesz, a tolvajoknak jut...”
A tengeri népek szétzilálták a kereskedelem több száz éves rendszerét, az aranybányák kimerülőben voltak, a Ciprusról érkező réz mennyisége rohamosan csökkent. Jelentősége egyébként is a frígek ellenőrizte vasé mögött maradt, melyből az új korban egyre többre lett volna szükség. Mivel Egyiptom fő kiviteli cikke az arany és a gabona volt, a beszerezhető termékek mennyisége is a bányászat, illetve a mezőgazdaság termelésétől függött. Ez azonban a korabeli technikai feltételek mellett csak nehezen volt növelhető. Ráadásul a kereskedelem az ókori Egyiptomban sokkal inkább állami monopólium volt, mint a Kelet egyéb államaiban, ezért csak addig működött hatékonyan, míg az állam ellenőrizni tudta. Ehhez azonban a földek állami tulajdona elengedhetetlen feltétel, ám a fáraó korlátlan tulajdonának elve már rég nem érvényesült.
A 20. dinasztia korában már olyan vidékek is voltak az országban, ahol a föld alig 10%-a volt állami kézben, a templom tulajdona viszont 50%-ra rúgott. Különösen látványosan gazdagodtak Amon templomai, s ezzel párhuzamosan növekedett papságuk politikai szerepe is.

A bukás

III. Ramszesz gyanús körülmények között bekövetkező halála után a papság befolyása látványosan megnövekedett. Lehetséges, hogy részt vettek a fáraó elleni összeesküvésben is, hisz érdekükben állt a király meggyilkolása. Az ezután következő királyok alatt az uralkodói hatalom vészesen csökken. **XI. Ramszesz**, az utolsó az ilyen nevű fáraók sorában, elhatározta, hogy véget vet a már Théba egész környékét birtokló papság uralmának. Núbiai katonasága segítségével megostromolta Amon templomát, de sikere csak átmeneti volt. A thébai főpap, **Herihor** nemsokára már uralkodói néven címeztette magát, s egész Felső-Egyiptomot a kezére kerítette. A fáraói hatalom a maradék területeken is csupán névlegessé vált. A hanyatló ország külpolitikai tekintélyének zuhanását jól példázza az ország követének, Wenamonnak föníciai fogadtatása. A követ cédrusfáért ment, mint oly régóta sokszor az egyiptomiak. Ilyen kérést a nagyhatalom korában „megtiszteltetésnek" vettek, s általában ellenvetés nélkül teljesítették. Ám most váratlan esemény történt. „Ami pedig engem illet, én nem vagyok a te szolgád! És annak sem vagyok, aki téged küldött a szolgája már" – jelentette ki Büblosz uralkodója, majd gúnyosan megkérdezte: – „Mire való ez az ostoba utazás, amit veled csináltattak?" S mikor a fáraó neve szóba került, a követ is mellőzte a megtisztelő formulákat, hisz a fáraó „ember volt maga is".

Nemcsak az országon kívül romlott, hasonló volt a fáraói hatalom megítélése a határokon belül is. A közbiztonság szinte az egész országban semmivé lett, megkezdődött a sírok rendszeres fosztogatása, ami ellen az uralkodók nem sokat tudtak tenni. Bizony Amon főpapja közel járhatott az igazsághoz, mikor így írt: „Ami pedig a fáraót illeti – élet, üdv, egészség –, ugyan kinek a főnöke ő még?"

Az újbirodalom kora véget ért.

Későkor

Az i. e. 1085-332 közötti időszakot nevezzük „későkornak". Az első dátum a Ramszeszek kihalását, a második pedig Egyiptom makedón megszállásának kezdetét jelzi. E korban Egyiptom idegen dinasztiák uralma alá került, több részre bomlott, végül asszír, majd perzsa hódítóknak esett áldozatul.

A XI. Ramszesz halála utáni zavaros időszakot nemcsak a thébai papság használta ki hatalmának erősítésére. A líbiai törzsi vezetők is olyannyira hatalmassá váltak, hogy az i. e. 10. században megszerezték a fáraói címet is. Legjelesebb képviselőjük, **Sesonk**, megpróbálta újra nagyhatalommá tenni az országot. Líbiai harcosaira támaszkodva lerohanta a Salamon király halálával válságba jutó zsidó királyságot, elfoglalta Jeruzsálemet, s kifosztotta Salamon templomát. Az új fáraó Núbiába is indított expedíciót. Hadjárataival elérte, hogy Egyiptom ismét a Kelet tekintélyes hatalmává vált. Ám az országon belül a líbiai fáraók nem az államszervezetre, az egyiptomi hadseregre, hanem a törzsi vezetőkre, családjuk tagjaira és harcosaikra építették hatalmukat. Ugyanakkor elfogadták és átvették az egyiptomi kultúrát. Ez egy idő után a vezetők széthúzásához s az ország gyengüléséhez vezetett.
Az i. e. 8. századra Egyiptomban három hatalmi központ jött létre: **Thébában és környékén Amon papjai kormányoztak** az istenség nevében (uralmukat theokratikus, másként „isteni uralomnak” nevezzük).
A déli területen, **Etiópiában** erős állam jött létre **Napata** központtal, mely észak felé terjeszkedett, északon pedig a helyi líbiai fejedelmek kormányoztak a Deltában épült fővárosukból, **Szaisz**ból. A hatalmi vetélkedésből az etiópok kerültek ki győztesen, i. e. 715-ben megszállták egész Egyiptomot, így az ország újra egységessé vált. De nem sokáig, mert rövid idő múlva minden eddiginél jóval veszedelmesebb ellenfél jelent meg a határokon: a hódító Asszír Birodalom. I. e. 671-ben **Assurah-iddina** asszír király megszállta Alsó-Egyiptomot, majd hadai kifosztották a kincses Thébát is, de ennél délebbre nem sikerült eljutnia. Az ország etiópasszír fronttá változott. A szaiszi fejedelmek az asszírok vazallusaivá lettek, s esetleges lázadásukat keményen megtorolták.
„... a városokat, melyek hozzájuk csatlakoztak, gonoszat terveltek, nagyot-kicsinyt egyaránt fegyverrel öldöstek le... Hulláikat oszlopokra aggatták. Bőrüket lenyúzták és a város falaira vonták fel...” – hangzik az asszír király beszámolója egy ilyen büntető hadjáratról. Ám az asszírok képtelenek voltak tartani Egyiptomot, így az i. e. 655-ben visszaszerezte függetlenségét. A szaiszi fejedelem, **II. Pszammetik**, akit korábban éppen az asszírok helyeztek trónjára, újra egyesítette az államot, majd Asszíria hanyatlását kihasználva támadó hadjáratokat vezetett Palesztina irányába. Politikai éleslátására vall, hogy támogatta a krízis peremére került Asszír Birodalmat ellenfeleivel, az Újbabiloni Birodalommal és a médekkel vívott

élethalálharcában. Jól tudta, ha Asszíria megbukik, oda a Kelet stabilitása, és Egyiptomnak erre a stabilitásra igen nagy szüksége volt. E politikát utóda, **II. Nekó** fáraó is követte. A hadjáratok kezdetben sikereket ígértek, a végnapjait élő Asszíria seregeivel együttműködő egyiptomiak az Eufráteszig törtek előre, uralmuk alá vonták Jeruzsálemet. Ám i. e. 605-ben **Karkemis**nél katasztrofális vereséget szenvedtek **II. Nabu-kudurri-uszur** babiloni trónörökös csapataitól. Nekó fáraónak le kellett mondania a szárazföldi terjeszkedésről, így hát figyelmét a tenger felé fordította. Hajóhadat építtetett, s valószínű, hogy az ő nevéhez fűződik a Nílus és a Vörös-tenger közti csatorna építése is. Parancsára föníciai hajósok körülhajózták Afrikát (kétezer évvel az európaiak előtt!). A hadseregben egyre nagyobb számban jelentek meg a görög zsoldosok, görög telepesek kaptak kereskedelmi kedvezményeket s letelepedési jogot az országban. Az egyiptomiak megszerezték Ciprus szigetét is, s közvetlen kapcsolatba kerültek az Égeiszigetvilág görögségével.
Ám viszonylag stabil bel- és külpolitikai helyzete ellenére Egyiptom áldozatul esett az **i. e. 525**-ben támadó hatalmas perzsa seregnek. Ha politikai szerepe véget is ért, gazdasági és kulturális jelentősége még évszázadokkal élte túl a mindenható fáraók uralmát.

Izrael története

„Halld Izrael: az úr a mi Istenünk, egy úr! Szeressed azért az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes erődből."
(Mózes II., Károli G. fordítása)
Az Izrael név kettős értelmű: jelenti a népet, s jelenti az országot, ahol e nép él. Eredeti értelme: „Aki megharcolt Istennel". Az elnevezés Jákob történetére utal, aki egy éjjelen megharcolt az úr angyalával, s elnyerte az Izrael nevet.
Az ország története egyike az ókori Kelet legismertebb történeteinek, ugyanis a **Biblia ószövetségi könyvei** nemcsak vallási, hanem történeti szempontból is rendkívüli alapossággal tárgyalják Izrael; az ország és a nép történetét. Mégis nagyon nehéz hiteles képet kapnunk, mert a Biblia elbeszéléseiben sok a legenda és az utólagos betoldás, az események újraértékelése. Ez annak is a következménye, hogy a Biblia jóval a tárgyalt események után keletkezett, így ezeket gyakorta történtük után jó félezer évvel rendezték „**könyv**ekbe". A „biblia" szó maga is „könyveket" jelent

görögül. A korszak legfontosabb forrása az Ószövetség, mely családoknemzetségek történetébe ágyazva ismerteti a zsidóság múltját. A Bibliában leírtak legfontosabb helyszíne a **Kánaán**.

Kánaán

A Jordán-folyó és a Földközi-tenger közti hegyes-völgyes vidéket lakói nevezték el **Kánaánnak, azaz „Ígéret földjének”**. A Jordán völgyében már emberemlékezet óta ott húzódik a környék legfontosabb kereskedelmi útvonala, a „királyi út”. A meredek hegygerincek északdéli irányúak, ezért Egyiptomból Kis-Ázsia és Asszíria felé csak a Jordán mentén, a fontos kereskedővároson, a szíriai **Damaszkuszon** át lehet eljutni. Éppen ezért e terület rendkívül fontos szerepet játszott a Kelet történetében. Évezredekig erre jártak megrakott szamaraikkal a nomádok és a kereskedők, szállították Egyiptom aranyát, kőedényeit, s hozták cserébe az északi vidékek lazúrkövét, állatait, majd később a vasat. Az árut Damaszkuszban rakták át, amit nem is véletlenül neveztek az asszírok a „szamarak városának”. A térségben évszázadokon át kis városállamokba szerveződve éltek az emberek. E városállamok koalícióját győzte le III. Thotmesz fáraó a híres megiddói csatában, s ezzel e terület az i. e. 15. században fontos szereplőjévé vált Egyiptom történetének. Ma úgy mondanánk, hogy „bekerült a világpolitikába”. Kétszázötven éven át itt húzódott a két világbirodalom, az egyiptomi és a hettita határa. A déli városok egy részében egyiptomi helyőrségeket helyeztek el, északon pedig a hettitákkal „baráti szövetségben” lévő városállamocskák húzódtak. A „tengeri népek” vándorlása azonban megdöntötte a hettita államot, s régi határai mögé kényszerítette Egyiptomot. A térség egyszerre felbolydult: már nem volt olyan állam, mely összetartotta volna az itt élőket. A városok egy részét a tenger felől érkező **filiszteusok** szállták meg. E korból való az első olyan forrás, mely a zsidóságot említi. Az Egyiptomot megmentő Memeptah fáraó ún. **Izrael-sztéléjén** (a sztélé emlékoszlopot, emlékkövet jelent) megemlíti, hogy Kánaán területén lakik – sok más itt élő néppel egyetemben – Izrael népe is.

A zsidó nép eredete

A „zsidó” szó a jehudi (Júdához tartozó) kifejezés torzult formája, maga a nép sémi eredetű, az i. e. 13. században jelent meg Kánaánban, vagy legalábbis e korba keltezhető az első írott forrás. Korábbi történetük bizonytalan. Valószínű, hogy őseik Elő-Ázsiából származtak, majd innen vándoroltak az i. e. 18. században délnyugat felé, s talán a hükszószokkal

sodródtak Egyiptomba. Az Egyiptomba való bevonulást a Biblia Jákob és József történeteiben tárgyalja. Az egyiptomiak habirunak nevezték a beköltözőket. Ez eredetileg nem egy adott népcsoportot (etnikumot) jelölt, hanem életmódot. Az egyiptomi szóhasználatban jelentése „poros lábúak”, tehát az akkoriban még gyalogosan vándorló nomádokat értették alatta. E csoportok egyike lehetett a zsidó nép is. A zsidóság megjelenését Kánaánban az Egyiptomból való kivonuláshoz és Mózes személyéhez köti a hagyomány.

Az állant létrejötte

A Kánaánba érkező nép összeolvadt egy itt már az i. e. 15. század óta élő „héber” népcsoporttal, s hosszú folyamat után alakult ki Izrael egységes népe. Ám a kultúrában és a vallásban még a mai napig is kimutatható az egyiptomi-ázsiai kettősség. Az „Ígéret földjére” érkező nép kiemelkedő **törzsi vezetői (bírái)** irányításával nehéz harcok után hódította meg (sokszor lemészárolta) nálánál fejlettebb, városi kultúrájú ellenfeleit. A filiszteusok elleni küzdelem emlékét megőrizték Sámson, Dávid és Góliát történetei. A hosszú harcokban a **12 zsidó törzs** szövetséget kötött, e szövetség vált később a szervezett állam alapjává. Az i. e. 11. században két nagyobb, szervezett egység jött létre: a déli **Juda** és az északi **Izrael**. A két területet a déliek egyesítették **Dávid** (i. e. 1010-970) uralkodása alatt. A győztes király elfoglalta Észak fontos városát, **Jeruzsálemet**, legyőzte, majd szolgálatába fogadta a vasfegyverekkel felszerelt filiszteus harcosokat. Utóda, **Salamon** (i. e. 970-930) alatt Izrael a térség „mininagyhatalmává” vált. A király egyiptomi mintára alkotta meg 12 körzetre osztott államát, majd feleséget is kért a Nílus-parti országból. Kiváló szövetségi kapcsolatokat épített ki a szomszédos Föníciával, elsősorban is a türoszi királlyal, **Hiram**mal. Ezzel kezdetét vette egy több évszázados gazdasági és kulturális kapcsolat a két terület között. A türoszi uralkodó cédrusfát küldött, hogy Salamon megvalósíthassa legnagyobb művét, a jeruzsálemi templomot.

A zsidóság vallása

Elöljáróban le kell szögezni, hogy a zsidóság történetében megkülönböztetett szerep jut a vallásnak. **E vallás monoteista, nem ismer más istent, mint Jahvét, aki valaha a tűz, láng és vihar sivatagi istensége; pusztító erő volt.** Az i. e. 6. századtól nevének kiejtése tabu, ezért helyette más megnevezéseket – **Adonáj**, **Él**, **Elohim** – használnak, ami az „Uram, Istenem” megszólításnak felel meg. Kezdetben Jahve csak

az izraeli törzsek egyetlen istene, más népek isteneinek létét nem vonták kétségbe. Később azonban istenfogalmuk egyetemessé válik, tehát Isten csak egyetlenegy van. Ebből következőleg a zsidó nép nem ismeri el más népek, más városok isteneit. (Vannak, akik párhuzamokat vélnek felfedezni az Aton-kultusz és Jahvekultusza között.) Jahve és a zsidóság közti kapcsolat kölcsönös és kizárólagos, ami azt jelenti, hogy nemcsak a nép istene Jahve, hanem Izrael is Isten **választott népe**. A választott néppel az úr **szövetséget** kötött, melyet megerősített azzal, hogy törvényt adott népének. Ez a törvény a **Tóra**. A törvények legfontosabb csoportja a **Tízparancsolat**, melyet Isten két kőtáblán nyújtott át az egyiptomi kivonulás vezetőjének, **Mózes**nek. Első pontjai a legszigorúbb, legkövetkezetesebb monoteizmust jelenítik meg:

„Én az úr vagyok, a te Istened, a ki kihoztalak téged Egyiptomnak
földéről, a szolgálat házából...
Ne legyenek néked idegen isteneid én előttem.
Ne csinálj magadnak faragott képet, és semmi hasonlót azokhoz,
a melyek fenn az égben, vagy melyek alant a földön, vagy melyek
a vizekben, a föld alatt vannak...”

(Mózes II., Károli G. fordítása)

A törvény végigköveti a zsidóság mindennapjait is, szabályozza az adásvételt, öröklést, házasságot, büntetést és a vallási szertartások rendjét. Mivel a törvény Mózes öt könyvében elszórtan jelenik meg, a zsidóság Tórának nevezi e könyvek összességét is. A törvényeket és a mindennapokat áthatja a választottság tudata, az Istenhez való kötődés. Az első szövetségeket az ún. **ősatyák**, a **pátriarchák** – Ábrahám, Izsák, Jákob – kötötték. Ennek jelképe volt a körülmetélés. Mivel azonban nép újra meg újra eltávolodott a törvénytől, ezért a szövetséget újra meg újra meg kell újítani. Erre hivatottak a **próféták**, a **nabik**, Isten küldöttei, akik szigorúan őrzik a törvényt, s ápolják a hagyományt, a **Talmud**ot. A Talmud az i. e. 5. századtól az i. sz. 5. századig tartó korszak vitáinak, bölcsességének, szónoklatainak gyűjteménye. A próféták tiszta formában kívánták megőrizni Mózes örökségét, s ennek érdekében hajlandóak voltak akár a fennálló renddel is szembeszállni. Ezt gyakorta úgy tették, hogy jóslatokat adtak a bűnös rend pusztulásáról.

Jahve kultuszának központjává Salamon a korábbi Silah helyett a Jeruzsálemben épített templomot tette. Itt helyezték el a „frigyládát”, mely a szövetség jelképe, s benne Mózes két kőtábláját. A templom azonban

nemcsak az Úr dicsőségét volt hivatva jelképezni, hanem Salamon nagyságát is. Erre szolgált rendkívüli pompája ugyanúgy, mint a király egyéb látványos, a nép tűrőképességét végsőkig igénybe vevő építkezései:
„És Baalátot, s a tárházak minden városait, a melyek Salamonéi valának, a szekereknek és a lovagoknak minden városait, és mindent, a mihez Salamonnak kedve volt, megépíté Jeruzsálemben, a Libánuson és az ő egész birodalmának földén.” *(Királyok könyve II. Károli G. fordítása)*

Izrael hanyatlása

Már Salamon utolsó éveiben elégedetlenség kezdődött, melynek fő oka a közmunkák és az adók állandó növekedése volt. Salamon nagyhatalomhoz méltó pompát szeretett volna teremteni, hisz tudta, hogy Keleten egy állam megítélése ettől is függ. De az állam még nem volt elég fejlett ahhoz, hogy a nagy munkákat könnyen elvégezhesse. A fő foglalkozás még mindig a pásztorkodás volt, de ennek jövedelmezősége messze alatta maradt a földművelésének. Ráadásul Kánaánban hiányoztak a könnyen művelhető területek. Így minden adó szinte elviselhetetlen terhet jelentett a régi szabadságához ragaszkodó lakosságnak. A lázadás az északi, a hagyományokhoz jobban kötődő területeken kezdődött, majd nemsokára Júda és Izrael elszakadt egymástól. Északon új dinasztia került hatalomra, mely székhelyét **Samriában (Szamaria)** rendezte be. A meggyengült Júdát Sesonk egyiptomi fáraó seregei i. e. 925-ben végigdúlták, Jeruzsálemet kifosztották, a templom kincseit elrabolták. A valódi veszélyt azonban nem az egyiptomiak, hanem az i. e. 9. században megjelenő asszírok hozták. A külpolitikai helyzet romlásával párhuzamosan növekedtek a belső bajok. E korban mindkét államban számos próféta lépett fel ostorozva a zsidóság erkölcseit, s felszólítva az ősatyák hitéhez való visszatérésre:

„Íme, paráznává lett az igaz város...
Jaj azoknak, akik gonoszat terveznek ágyukban, majd reggel világosságában végrehajtják...
Jaj a törvénykezőknek, akik hamis törvényt hoznak, és igazságsértő ítéletet firkálnak...”

Az idegen kultuszok és kultúrák ellen lépett fel ez idő tájt az egyik legismertebb „nabi”, **Illés** próféta is. Gyűlölettel fordult szembe a föníciai kultúrával, s a Jahvéhoz való visszatérés jegyében az idegenek elleni harcra hívott. Ám ekkor inkább összefogásra lett volna szükség a térség kis államai közt. Talán épp e politika miatt azonban az összefogás elmaradt, sőt Izrael Salamon hagyományait követni akaró uralkodóját még trónjától is

megfosztották. Az önmagával meghasonlott Izraelben hiába volt a próféták fellépése, az asszír veszélyt már nem tudták elhárítani. Izrael, mely kedvezőtlenebb helyzetű volt, csak ideig-óráig tudta függetlenségének maradványait évi adó fizetésével megőrizni. Ám mikor Izrael királya egyiptomi segítségben bízva megtagadta az adófizetést, **II. Sarrukín** asszír király ostrom alá vette Samriát, majd i. e. 721-re az egész ország a kezére került. A győztes király a lakosság egy részét Asszíriába telepítette, s a zsidóság hagyományaiban azóta is él az elveszett 10 törzs legendája.

Nemsokára Júdára került a sor; Jeruzsálemet körülzárták az asszír hadak. Királyuk megadásra szólította fel Júda uralkodóját: „Most miben bízol hát, hogy fellázadtál ellenem? Te abban a törött nádszálban, Egyiptomban bízol! Pedig, aki rá támaszkodik, annak még a tenyerébe is fúródik és megsebzi – így jár mindenki, aki a fáraóban, Egyiptom királyában bízik!" Bizony e sorok nemcsak Júda szorult helyzetét érzékeltetik, a hanyatló Egyiptomra sem vetnek jó fényt... Az asszír állam bukása után Júda magához tért, ám a környező hatalmak nem sok lehetőséget adtak a maradék zsidó állam megerősödésére, Júda környéke – mint oly sokszor történelme folyamán – újra frontövezetté vált: Nekó fáraó Egyiptoma és az Újbabiloni Birodalom küzdött e térségért. Júda királyai megpróbáltak az egyiptomi és az újbabiloni nagyhatalom közt lavírozgatni, hisz a két szemben álló közt lehetőség nyílt az önállóság megőrzésére, sőt Júda némi terjeszkedésére is. Csakhamar kiderült, hogy Babilon az erősebb, így Júda Egyiptom mellé állt, hogy segítsen az egyensúly visszaállításában. Megtagadta a babiloni királynak fizetendő adót. E lépés azonban megosztotta a zsidóságot. Számosan úgy vélték, hogy Babilon mellé kell állni, köztük a kor legfontosabb prófétája, **Jeremiás**. Ő a hivatalos politika elleni agitálást összekapcsolta a királyi hatalom ostorozásával. Úgy érezte, hogy megfelelő megtisztulás esetén Jahve ismét megvédi népét, s hirdette, ha meghódolnak Babilonnak, az ország megmaradhat. Figyelmeztető jel volt, hogy Babilon i. e. 597-ben megszállta a várost, s új királyt állított az ország élére. Jeremiás hiába figyelmeztetett, hogy **Nabu-kudurri-uszur** babiloni király Isten büntetése, ezért nem szabad neki ellenállni. A zsidóság megpróbálta, s ez lett a veszte: i. e. 587-ben a babiloni uralkodó másodszor is elfoglalta Jeruzsálemet. Salamon templomát lerombolta, s a zsidó nép jelentős részét Babilonba telepítette. A Biblia a **„babiloni fogság"** néven emlékezik meg az eseményekről. Babilonban ismét fontos szerep hárult a prófétákra: nekik kellett a nép egységét, s ami ezzel azonos, hitét fenntartani. Jeremiás élete

végéig ostorozta népét, abban a hitben, hogy a fogság is Isten büntetése, ugyanakkor jövendölte a nép visszatérését, a megváltást.
A visszatérés 52 év múlva valósult meg. Az eseményt a Biblia a következőképp meséli el: **Dániel**, a Júdából származó előkelő ifjú a babiloni király fogságában sínylődött, s látnoki képességénél fogva meg tudta fejteni Belsaccar király álmait. A király álmában hatalmas szoborkolosszus jelent meg, melynek feje aranyból, melle és karjai ezüstből, hasa és oldalai rézből, lábszárai vasból, lábai pedig vasból és agyagból voltak. A szobrot egy kő ledöntötte. Ebből Dániel az agyaglábú babiloni kolossszus ledőlését jósolta. „Megmérettél és könnyűnek találtattál...” (Mene, tekel, ufarszin) – hangzott másik megfejtése. S valóban, a várost még az álomfejtés éjjelén elfoglalták a perzsák.
A valóság más: **Kürosz** perzsa király előtt Babilon i. e. 539 októberében harc nélkül nyitotta meg kapuit. A zsidóság fogsága véget ért; a perzsák visszaengedték a választott népet Júdába. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy nem mindenki kívánt visszatérni. Jeruzsálemben felépülhetett a második templom, ám a zsidó állam hosszú időre perzsa függésbe került.

Fönícia fénykora

„Tyros, így beszéltél: Szépségben tökéletes hajó vagyok. Ki volt Tyroshoz hasonló, mely most temető a tenger közepén?” *(Ezékiel próféta)*
A föníciaiak a zsidósághoz hasonlóan semita eredetűek, s a nép valamikor az i. e. IV. évezred végén telepedett meg a Földközi-tenger partján. Az általuk lakott területet a Galileaifennsík, az Orontész folyó és a Libanoni-hegység határolja. E környezet alapvetően meghatározta a lakosság életmódját és későbbi történelmét. Fönícia ugyanis a szárazföld felé zárt, a lakosság a hegyvidék és a tengerpart közti keskeny sávra szorult, következésképp e vidék életében a tenger játszotta a legfontosabb szerepet. Már az i. e. III. évezredben tudósít egyiptomi forrás arról, hogy Sznofru fáraó föníciai hajósokkal szállíttatott cédrusfát építkezéseihez. Ez nemcsak egy évezredekig tartó kapcsolat kezdetét jelzi, hanem azt is, hogy Fönícia lakói a Földközi-tenger keleti medencéjének **legkiválóbb hajósai, kereskedői** voltak. Másra amúgy sem nagyon nyílt lehetőség, hisz a meredek hegyoldalak nemigen kínáltak földművelésre alkalmas terepet. Az itt élő lakosság már korán **városállamokba** tömörült, melyek tartósabb kapcsolatra csak ritkán léptek egymással. „Országról” tehát nem

beszélhetünk, maga az elnevezés, melyet a görögök adtak – phoinikioi/föníciaiak – sem országot jelöl, hanem a népre vonatkozik, jelentése: „sötétesbarna bőrűek”. Egységes föníciai történelemről sem beszélhetünk, inkább csak az egyes városok történetéről. Ezek közül a legfontosabbak északról dél felé haladva: **Ugarit**, **Büblosz**, **Berut**, **Szidon**, **Türosz**. A hosszú föníciai történelem során hol egyik, hol másik szerezte meg átmenetileg a vezető szerepet a térségben, de tartós egység nem alakult ki. A földrajzilag zárt helyzetnek azonban voltak rendkívüli előnyei is. Ez a terület volt az ókori Kelet egyik legfontosabb kereskedelmi csomópontja; Szíria, Mezopotámia és Egyiptom árui találkoztak itt. A városok a távolsági kereskedelem átrakóhelyeinek és raktárainak szerepét is betöltötték. A tengeri szállítás jóval biztonságosabb volt, mint a Jordán-völgy útjai, s nagyobb tömegű áru – pl. cédrus – mozgatását tette lehetővé.

Hajózás és kereskedelem

Az i. e. 7. századig a föníciai hajósok voltak a Földközi-tenger urai, de vezető szerepük fenntartásához a hajózás folyamatos fejlesztésére volt szükség. Már az i.e. I. évezredre kifejlesztettek két hajótípust: a kereskedelmi célokat szolgáló ún. „kerek hajót”, mely evezőkkel volt felszerelve, és az ún. „hosszú hajót”, mely vitorlákkal is rendelkező hadihajó volt. Hajókkal nemcsak a városok királyai, hanem a kerekedő arisztokrácia is rendelkezett, tehát a kereskedelem nem volt állami monopólium. Éppen ezért a kereskedők a város vezetésébe is beleszólhattak, az uralkodó mellett tanácsot alkotva, a király a tanács és a hivatalnokai segítségével kormányzott. A városok zsoldosokat is tartottak, ezek egy része a hajókon szolgált, s ha kellett, akár erőszakkal is érvényt szerzett megbízói érdekeinek. **Az első évezredre már kereskedelmi bázisok hálózták be a Földközi-tenger medencéjét.** Ezek nagyságukat tekintve inkább csak alacsony lélekszámú telepek voltak, de biztosították az állandó föníciai jelenlétet, s ellenőrizték az idegenek elől féltékenyen titkolt kereskedelmi utakat. Ilyen telepek jöttek létre ellenőrizték az idegenek elől féltékenyen titkolt kereskedelmi utakat. Ilyen telepek jöttek létre ben – a hagyomány szerint Dido királynő vezetésével – türoszi hajósok **Karthágót** (Újváros). A város nemsokára a Földközi-tenger nyugati medencéjének vezető hatalmává, kereskedelmi telepből virágzó nagyvárossá vált.

A legfontosabb telepek azonban **Ciprus** és **Kréta** szigetén voltak. Ciprus volt az ókor talán legnagyobb réz-exportőre, így a réz- és bronzkorban ellenőrzése rendkívüli hatalmat és gazdagságot jelentett. A „minószi Kréta”

pedig az i. e. 15. századig a kézműipari termékeknek, valamint a **bornak**, **olajnak** és **gyapjúnak** hihetetlen tömegét állította elő, s a föníciai kereskedők is igyekeztek ezek szállításának hasznából kivenni a részüket. A sziget nagyon sokáig kereskedelmi vetélytársnak is számított, ám az i. e. 15. században jelentősége csökkent, majd a tengeri népek elpusztították. A föníciaiak azonban nemcsak más területek áruit szállították, nekik is voltak messzeföldön híres termékeik, olyanok mint például a **bíbor**, az **üveg**, a **cédrus** és a **papírusztekercsek**. A bíborfestéket a bíborcsigából állították elő, ám ennek módja szigorú titok volt. A papirusz ugyan Egyiptomból érkezett, de Büblosz városa olyan jelentőségre tett szert ennek továbbító kereskedelmében, hogy neve azonossá vált a papirusztekercs nevével: innen ered a biblia, bibliotéka stb. szavunk. Föníciaiak találták fel az üveget, de ők állították elő a legjobb minőségű bronzot is. Királyi exportcikknek számított a Libanon-hegységben kitermelt cédrus, a sumer-kor uralkodóitól a fáraókon át Babilon királyaiig évszázadokon át vetélkedtek érte. (Hiram türoszi uralkodó is szállított Salamonnak!)
Fönícia kereskedelme előtt újabb távlatok nyíltak meg a tengeri népek vándorlásával. Ugarit kivételével a városok átvészelték a pusztítást, a nagy birodalmak pedig összeroppantak. A vezető szerep **Türosz** kezébe került, főleg azután, hogy a filiszteusok feldúlták legnagyobb vetélytársát, Szidont. Türoszi hajók járták a tengereket egészen Héraklész oszlopaiig (Gibraltár). Látványos tengeri vállalkozásokat is indítottak a Fekete-tenger déli partvidékére. **Hiram** (i. e. 969-936) türoszi király Salamonnal szövetségben expedíciót küldött a legendás „Ofir”-ba, mely valószínűleg a kelet-afrikai partvidék (Fekete-Afrika) gazdag területeinek valamelyike lehetett. Erről a Biblia is megemlékezik: „És elküldé Hirám az ő szolgáit hajókon, akik jó hajósok és a tengeren jártasak valának, a Salamon szolgáival. És egészen Ofirig menének és hozának onnét négyszázhúsz tálentum [egy tálentum = 26 kilogram!] aranyat és vivék azt Salamon királynak.” A két állam közti kapcsolat nemcsak egy alkalomra korlátozódott: Salamon egyik felesége föníciai volt, s az onnan származó Baal-kultusz az i. e. 8. századig igen népszerű Izraelben.
A gazdagság, amit Fönícia felhalmozott, a kikötővárosok fontos szerepe a kereskedelemben az i. e. 8. században felkeltette Asszíria érdeklődését, s a birodalom uralkodói arra törekedtek, hogy adófizetőikké tegyék a városokat. Türosz megkímélése 150 tálentum aranyába került a város királyának, s a későbbiekben az asszír király még azt is kikötötte, hogy

Türosz ura követet is csak az asszír megbízott jelenlétében fogadhat. S miután a város mégis megtagadta az adófizetést, Assur-ban-apli i. e. 668-ban ostrom alá vette, de a szigetre épült, jól védhető várost nem sikerült bevennie.
védhető várost nem sikerült bevennie.
ben megszállta a várost. A babiloni fennhatóság nem tartott sokáig, néhány évtized múlva perzsa hódítók érkeztek, s Türoszt birodalmuk egyik tartományának részévé tették. A perzsa hódítással Fönícia jelentősége nem minden tekintetben csökkent: a föníciai hajósok fontos szerepet játszottak a perzsa flottában, viszont a kereskedelmi pozícióikat már nem sikerült visszaszerezniük. A görög hajósok végképp kiszorították őket a Földközi-tenger keleti medencéjének kereskedelméből. Nyugaton Karthágó jóvoltából még több száz évig jelentős hatást gyakoroltak: Hanno tengernagy vezetésével eljutottak a Guineai-öbölbe, Himilko nevű vezetőjük irányításával elérték a ködös „ón-szigeteket” (Brit-szigetek).
Ha hihetünk Hérodotosznak, föníciaiak voltak azok, akik i. e. 595 táján először körülhajózták Afrikát. Az útra a megbízást II. Nekó fáraó adta. Ezek az eredmények azonban évszázadokig rejtve maradtak, nem úgy, mint e nép legfontosabb találmánya; a **22 mássalhangzójelből álló betűírás**, melyet az első évezredben átvettek Kánaán lakói is, ezután pedig rohamos gyorsasággal terjedt el Kis-Ázsiában, majd a görögség körében.

Kelet az i. e. 10-5. században Asszíria

Földrajzi-gazdasági környezet

Assur már sumer és akkád feliratokból is ismert ősrégi kereskedőváros északon, a **Tigris folyó** jobb partján. Nevét **Assur isten**től nyerte, aki Samas napisten helyi alakja, a város főistene volt. A térség, ahol a város elterült, Mezopotámia – a hordalékkal feltöltött, termékeny déli rész mellett – második fontos tájegysége. A Tigrisbe torkolló két Záb folyó völgyeiben az évi csapadék biztosítja az öntözéssel egyenlő mennyiségű vizet, így a gabona termésátlagai elérték, esetenként meg is haladhatták Sumer átlagait. A déli területekkel ellentétben itt bőségesen akad legelő a juh- és kecskenyájak, majd az i. e. 10. századtól kezdődően a ménesek számára. (A közelben lévő Mitanni és Urartu híres lótenyésztő államnak számított.) A közeli hegyvidék gazdag jól megmunkálható kőben, s akkor még gazdag volt épületfának alkalmas erdőségekben is.

Hiába termékeny azonban a város tágabb földrajzi környezete, a falakon kívül a közvetlen környék köves talajú, művelésre nehezen fogható. A város lakóinak tehát létfontosságú volt az élelmiszer-ellátás biztosítása, s ez csak úgy volt megoldható, ha a távolabbi vidékeket is ellenőrzésük alá vonták.

E földrajzi környezetnek azonban igen jelentős hátrányai is voltak: a terület teljesen nyitott nyugatról, s az ott élő nomádok így könnyen megrohanhatták és megsarcolhatták a várost és környékét. A település más irányokból is könnyen elérhető volt, s ha függetlenségét meg akarta őrizni, akkor környezetét „országgá" kellett szerveznie.

Az ország megszervezése

Ezt a feladatot az amurrú eredetű királyok kezdték az i. e. 19. században. Ez az Óasszír Birodalom kora. Az idegen királyokat azonban az asszírok elűzték, ám ezután közel négyszáz esztendőre eltűnt a város a Kelet történelméből.

A történészek „sötét kor"-nak nevezik ezt az időszakot.

A nagy államalakulatok felbomlottak: Hammurápi Babilonját feldúlták a hettiták, hükszószok törtek Egyiptomra, a nomád népek elözönlötték Mezopotámiát. Források alig adnak hírt e kor eseményeiről, annyi azonban bizonyos, hogy Asszíria hurrita megszállás alá került. Amikor azonban a hettiták megdöntötték Mitanni uralmát, az asszír királyok elérkezettnek látták az időt országuk függetlenségének kivívására.

Assur-uballit (i. e. 1365-1330) – akinek a neve annyit tesz: „Assur isten életre keltett" – kereskedőországból katonaállammá változtatta Asszíriát. Felszabadította az Assur környéki városokat, s megalapozta az asszír nagyhatalmat. Ez a Közép-asszír Birodalom kora. A király tisztában volt vele, hogy az ország ereje attól függ, mekkora hadsereget tud fenntartani, a hadsereg ereje pedig a fegyverek, az élelmiszer mennyiségétől, s a rendelkezésre álló katonák számától.

A hadsereg és a társadalom

Asszíria történelme ezután már elválaszthatatlan a hadsereg történetétől. Mivel az országnak nem voltak természetes határai, egy-egy sikeres hadjárat után területe többszörösére növekedhetett, viszont a frissen szerzett területek az első adandó alkalommal elszakadtak az „anyaországtól". A birodalmat csak évenkénti rendszeres hadjáratokkal lehetett fenntartani, ám ezekhez a korábbi idők hadseregei sem létszámukat, sem fegyverzetüket tekintve nem voltak megfelelőek. A korábbi sumer és babiloni hadseregek

néhány száz, esetleg ezer főnyi, kiváltságokkal rendelkező, folyamatosan fegyverben tartott zsoldosból állottak, s ez az erő nagyobb hadjáratokra aligha volt elegendő. Asszíria számára a megoldást a sajátságos asszír társadalom adta. E társadalom legfontosabb rétege a földesúrtól földet bérlő és azt saját munkaeszközökkel művelő parasztság. Az **esős földművelés** ugyanis jóval nagyobb területek megművelését tette szükségessé, hisz a termelés mértékének növelése csak a megművelt területek növelésével volt lehetséges. Tehát Asszíriára az extenzív gazdálkodás volt jellemző. (Ez azt jelenti, hogy a termés mennyiségének növeléséhez a megművelt terület nagyságát kellett növelni.) Az említett paraszti réteg könnyebben volt mozgósítható, mint mondjuk a sumer háztartás tagjai. Az asszír királyok az i. e. 13. századtól egyre gyakrabban éltek azzal a lehetőséggel, hogy **általános mozgósítást** rendeljenek el. (Egy i. e. 845-ből származó adat szerint 120 000 katonát gyűjtött össze egyikük!) A seregben a vezető szerepet a nagybirtokos arisztokrácia játszotta, hisz ők rendelkeztek a fő fegyvernemmel, a harci kocsikkal.

Az asszír seregek évről évre megismétlődő hadjáratokban próbálták a kereskedelmi útvonalakat ellenőrzésük alá vonni, s az országnak szükséges nyersanyagokat beszerezni. (Ha ez nem sikerült, a folyamatos kereskedelem megakadt.) Elsődleges zsákmánynak a réz számított, mint a fegyverek legfontosabb alapanyaga. **Ekkor alakult ki az a gyakorlat, mely szerint Asszíria szükségleteit a környező, nyersanyagokban bővelkedő területek kizsákmányolásával szerezte be.** Az ország nemsokára olyan hatalommá vált, amellyel a Kelet uralkodóinak számolniuk kellett. Assur-uballit még Ehnaton fáraóval is levelezett, kihíva ezzel Mitanni haragját: „Ha a kedvező jó viszonyt akarod, küldjél sok aranyat, hiszen ez a Te házad! Amit kívánsz, küldjél ide és elveheted. Mi távoli országok vagyunk, járjanak így a mi követeink.” Assur-uballit egyik utóda, I. Tukulti-ninurta alatt Asszíria már a hettita állammal és Babilonnal is összecsapott. Az i. e. 13.századra kirajzolódtak azok a frontok, amelyeken a birodalomnak meg kellett küzdenie ellenfeleivel.

A hódítások mechanizmusa

A „tengeri népek” vándorlása Asszíria előtt új lehetőségeket nyitott meg, hisz a Kelet legjelentősebb hatalmai összeomlottak, s az ország környezetében apró államocskák tömege keletkezett. Asszíria túlélte a nagy népmozgást, ám területe egyetlen tartományra – Assurra – szűkült. Mint láthattuk, az országban a termelés fokozása csak új földek művelés alá

vételével, tehát extenzív úton volt lehetséges. Ehhez azonban nem volt elegendő új földeket szerezni, növelni kellett a munkaerőt is. A nyersanyagszükségletet ki lehetett volna elégíteni a kereskedelem útján is – a korábbi hadjáratok éppen ezeknek az útvonalaknak a biztosítását célozták –, csakhogy Asszíriának nem voltak olyan termékei, melyek megfelelő cserealapot képezhettek volna. A térség két legfontosabb termékére – az **ólomra** és **gyapjúra** – az i. e. 12. századtól kezdve erősen csökkent a kereslet, s a fenyegető válságot csak hódításokkal, a termékek erőszakos beszerzésével lehetett elkerülni.

I. Tukulti-apil-esarra (i. e. 1115-1077)

Az ő uralkodása alatt kerül sor az egyik legjelentősebb katonai reformra. Felemelte a harci szekerek számát, mozgékonyabbá tette a hadsereget. Vezető réteggé emelkedett a katonai arisztokrácia, mely már nem vette figyelembe a kereskedők érdekeit. Különösen fontos szerepet játszott a legfőbb udvari katonai méltóság, a tartanu (nagyvezír – a hadsereg király utáni főparancsnoka). A birodalom legfontosabb hivatalnokai és katonái esküvel biztosították uralkodójukat hűségükről, s arról, hogy követik hódító politikáját. A király, aki egyben Assur isten főpapja volt, személyesítette meg az isten akaratát, de sosem volt olyan despotikus uralkodó, mint Egyiptom fáraói. Hivatalnokaival tisztelettel bánt, városai lakóinak előjogokat adott. A királyt minden évben újra koronázták, s az ünnepséget „Assur a király!” felkiáltások kísérték. Az országnak jólétet hoztak a folyamatos hadjáratok, s éppen ezért alig tudunk arról, hogy a nép elégedetlenkedett volna ezek s a hivatalnokok túlkapásai miatt.

Tukulti-apil-esarra legfontosabb felismerése az volt, hogy az ország határait nem érdemes távoli vidékekre kiterjeszteni. A „peremterületeket” nem megszállással, hanem rendszeres évi hadjáratokkal kell ellenőrizni. A hadjáratokból származó zsákmány Asszíriába áramlott, így ezek tulajdonképpen gazdasági vállalkozásoknak számítottak. Állatok ezreit hajtották Assur felé, arany és egyéb nemesfémek tömege áramlott az országba. A király 28 hadjáratban fosztotta ki az Asszíria körüli vidéket, még az itteni **lakosságot is áttelepítette**, hogy munkaerővel lássa el országát. Ezzel olyan gyakorlatot indított el, mely több száz évig meghatározta a Kelet uralkodóinak politikáját. Asszíria környéke pusztasággá változott...

A város azonban felvirágzott: „Ekéket állítottam munkába Assur egész országában és több gabonát termesztettem, mint atyáim. Az uralmam alá

hajtott országokban ló-, szarvasmarha- és szamárcsordákat gyűjtöttem össze zsákmányként. Assur országának földjéhez földeket csatoltam, népéhez népeket...”

A felirat elárulja, hogy Asszíria lemondott a kereskedelem és gazdaságfejlesztés hagyományos módjairól, s elindult az élősködő állammá válás útján. A későbbiekben százezrével telepítették át a legyőzött népeket, s egyre nagyobb mértékben zsákmányolták ki a nyersanyagokban gazdag vidékeket. Ez tudatos birodalomépítő politikára vall, az áttelepítés célja nem a büntetés volt, hanem a birodalom lakóinak „asszírizálása”. Assur városában monumentális építkezések kezdődtek, s látványos fejlődésnek indult az asszír kultúra, mely nem egyedit alkotott, hanem korának fejlett kultúráit ötvözte egységes egésszé.

A Közép-Asszír Birodalom bukása

Ám a hódításra berendezkedett ország nem tudott ellenállni a katonailag igen nehezen legyőzhető nomád népeknek. Az ellenük vezetett hadjáratok nem jártak zsákmánnyal, s a városok ostromához szokott asszír seregek nem bírtak a gyorsan mozgó, előlük kitérő ellenséggel.

Az i. e. 11. században megjelenő arámiak elzárták a hagyományos kereskedelmi útvonalakat, s letelepedtek az asszírok által megszállt területeken. Most igazolódott, hogy mennyire veszélyes az eddig folytatott asszír politika: az erőszak által összetartott „birodalom” életképtelenné vált a rendszeres zsákmány nélkül. „Eltűntek a nyílt térség lakói... Megszűntek az utak, az ösvényeken járók tekervényes utakon jártak” – szól a Biblia az utolsó jelentős mezopotámiai népmozgásról. Asszíria egy évszázadra újra eltűnt az ókori Kelet történetéből.

Az újasszír nagyhatalom

Az i. e. 10. században Asszíria úrrá lett belső feszültségein – a királyok biztosították az élelmiszer-termelést, megállították az elnéptelenedést, visszahozták, „összegyűjtötték” a lakosságot, csatornákat ásattak – s ennek hatására lehetőség nyílt újabb katonai reformokra is. Ezek ismét nagyhatalommá tették Asszíriát. Ez az Újasszír Birodalom kora.

II. Assur-nasir-apli (i. e. 883-859) hajtotta végre az asszír történelem legnagyobb katonai reformját: több ezer modern harci szekeret állított csatarendbe, megszervezte a lovasságot, műszaki alakulatokat hozott létre, ostromgépeket szerkesztetett, s a várostromokat tudományos szintre emelte. Új fővárost építtetett a Tigris-parton, Nimrúdot. Uralkodása alatt hihetetlen mennyiségű zsákmány került az országba: állatok (főleg ló, juh és öszvér)

és fémek (tömbökben arany, ezüst, s egyre nagyobb arányban vas). Természetesen nem hiányozhattak a luxuscikkek sem: az alabástrom, drágakő, kenőcs és az elefántcsont.
Az asszír hatalom három irányban próbált terjeszkedni. Az első az országtól északra fekvő hegyvidék és az ezen túl fekvő Urartu. Itt vívta Asszíria történetének legnehezebb harcait. A második délen Babilon, melyet az asszír királyok többször meghódítottak, néha el is pusztították, de hosszabb ideig megtartani sohasem tudtak. Inkább a babiloni kultúra hatott Asszíriára, mint az asszír fegyverek Babilonra. A harmadik irány az arámi fejedelemségeken át nyugatnak, a „Felső-tenger” (Földközi-tenger) felé vezetett. E területeken le kellett győzni Izraelt, Júdát, Damaszkuszt és Föníciát. Az erre fekvő városok vonzották leginkább a zsákmányra éhes asszír hadakat.
Az i. e. 9. században tűntek fel a keleti határok mentén a méd és perzsa törzsek, de ekkor még sikerült őket az asszír hadseregbe kényszeríteni.
E század legnagyobb ütközetét is nyugaton, **Qarqar** városánál vívták, az egyiptomiaknak oly rossz emlékű Oromész partján i. e. 853-ban. 12 „király” alkotott koalíciót (mint annak idején III. Thotmesz ellen), mintegy 60 000 harcost állítottak csatasorba, akiket 4000 harci szekér s mintegy 2000 főnyi lovasság is segített az asszírok elleni küzdelemben. A várt győzelem azonban elmaradt, s ha végleges sikert nem is értek el, az asszírok győztesen hagyták el a csatateret. Ezt követően közel 100 000 embert telepítettek át az anyaországba, s ezzel megindult e területek rohamos elnéptelenedése. A meghódított földek állami tulajdonba kerültek, egy részüket pedig katonák kapták meg. A földművelést többnyire áttelepített telkes parasztok végezték, akiknek a jogi helyzete jelentősen kedvezőbb volt, mint a rabszolgáké.

Az utolsó reformok

Az i. e. 8. század hajnalán azonban váratlanul megtorpant az asszír hódítás lendülete. Elegendő volt egy-két kisebb zsákmányt hozó év, és a hadsereg máris fellázadt. Egy ilyen lázadás ültette trónra az utolsó nagy reformert, **III. Tukulti-apil-esarrát** (i. e. 745-727), aki felismerte, hogy csak zsákmányra építeni egy birodalom életét nem lehet. Elődeinél is nagyobb mértékű áttelepítésekkel – kb. 300 000 fő – sikerült jelentős területeket megművelhetővé tenni, s az élelmiszer-ellátást biztosítani. Az állandó jövedelmek érdekében egységesen megadóztatta birodalmát, még az eddig kiváltságokkal rendelkező asszír városokat is. Asszíriát katonai körzetekre

osztotta, utakat építtetett, hogy a hadsereg könnyebben mozoghasson. Zsákmány helyett állandó adókat vetett ki, amihez újjá kellett szerveznie Asszíria és a tőle függésben lévő államok viszonyát.
A birodalom centrális szerkezetűvé vált: központja Asszíria volt, körülötte kifosztott, Asszíriához csatolt területek feküdtek. Ezeket olyan államok vették körül, melyeknek trónjára az asszírokat kiszolgáló uralkodókat ültettek. Végül a távolabbi, katonailag aligha tartható országok következtek, melyek élén meghagyták a helyi vezetőket, de szerződéseket kötöttek velük, melyek alárendelt szerepre kényszerítették őket. Asszíria tehát berendezkedett a Kelet intézményesített kifosztására, s az i. e. 8. századra valóban élősködő állammá vált.
Most már nem évenkénti zsákmányszerző hadjáratokra indultak az asszír seregek, hanem az engedetlenkedő „szövetségesek" és a meghódított „lázadók" megbüntetésére. E feladatra állandóan bevethető hadseregre volt szükség, így rendszeressé tették a mozgósítást, emellett besorozták a hadifoglyokat is. Hatalmas, jól kiképzett, győzhetetlennek tűnő, kegyetlen erő jött létre, mely céljai érdekében akár saját királyát is kész volt feláldozni.
Egyelőre azonban sikert sikerre halmoztak az asszír hadak: megszállták Szíriát és Palesztina egy részét, északon legyőzték Urartu lovas seregeit, s a század végére Egyiptom határaira értek. Olyan nagyságú birodalom jött létre, melynek különböző népcsoportjait már rendkívül nehéz volt összetartani. Minden trónváltozáskor lázadások törtek ki, hisz a hadsereg különböző érdekű csoportjai azért küzdöttek, hogy saját jelöltjüket ültessék a trónra. Az újonnan királlyá választott jelöltnek a hadsereget újabb és újabb hódító hadjáratokra kellett vezetnie, ám egy idő után elfogytak a biztos zsákmányt ígérő területek. A birodalom elérte teljesítőképességének végső határait. Az utolsó királyok folyamatos, minden erőt igénybe vevő küzdelmet vívtak külső és belső ellenfeleikkel.
Szín-ahhé-ériba király (i. e. 704-681) hosszú, véres harcok után elfoglalta és földig rombolta i. e. 689-ben **Babilont**. A hadjáratról szóló leírás fennmaradt, s az utókor még ma is döbbenten áll előtte: „Az ellenség katonáit nyíllal és nyílvesszővel árasztván el, összes holttesteiket szitává lyuggattam... Nyakukat, mint birkáét levágtam. Drága életüket, mint cérnát elnyestem. A tüzes paripák, a lovaglásomhoz befogottak, vérük árjában gázoltak, mint folyóban. Vitézeik hullája, mint a fű, megtöltötte a mezőt..."

Az efféle leírások az utolsó évszázadban egyre gyakrabban örökítik meg az asszír királyok dicső tetteit. De ezek nemcsak a győzelmeket hirdetik, hanem azt is jelzik, hogy az asszír hadsereg csak vérrel és vassal, féktelen terrorral tudott úrrá lenni a lázadások felett.
Íme, néhány tipikus részlet:
„Aiamu... a csata folyamán élve kezembe került. Ninuában, uralmam városában lenyúztam a bőrét...”
„A megmaradt lakosságot... lemészároltattam. Szétdarabolt
húsukat a kutyákkal etettem fel...”
„Katonáit leszúrtam, 4 x 3600-at: akik életben maradtak közülük,
megvakíttattam...”
Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy a velük együttműködőket, az idejében meghódolókat az asszírok kímélték, sőt városaikat meg is védték a nomád támadásoktól. Általában e városok azok, melyek az utolsó pillanatokig hűségesek maradtak Asszíriához.

A nagyhatalom fénykora

Assur-ah-iddina

Szín-ahhé-eriba büntető hadjáratai eredményesek voltak, így utóda, Assur-ah-iddina (i. e. 680-669) ismét távoli vidékekre vezethette seregeit. A „Mindenség királya” apjánál enyhébb módszerekkel kormányozott. Elhatározta, hogy újra felépítteti a Kelet kereskedelmében nélkülözhetetlen Babilont: „A mezítleneket felöltöztettem ruháikba, majd a bábili útra irányítottam a lábukat. A várost lakni, házat építeni, ültetvényeket plántálni, csatornákat ásni – erre serkentettem a szívüket...”
Leghíresebb hadjáratait **Egyiptom** ellen indította, s a hanyatló birodalom már nem tudott ellenállni a hódítóknak. i. e. 671-ben Memphisz csupán kétnapi ostrom után esett el, majd az asszír hadak végigszáguldottak az országon, kifosztották Thébát, s megszállták AlsóEgyiptomot. Az ország élére asszír helytartót neveztek ki, de éppen ő volt az, aki később (i. e. 655-ben) felkelt az asszír uralom ellen.
Nyilvánvalóvá vált, hogy az ilyen távoli területeket katonai erővel már nem lehet tartani. Maga a király is egy Egyiptom elleni hadjáratban halt meg. Az utódlás szerencsére gond nélkül zajlott, Assur-ah-iddina ugyanis úgy rendelkezett, hogy halála után Asszíria trónját fiatalabb – kedvenc – fia, Assur-ban-apli, Babilonét pedig ennek idősebb testvére, Samas-sum-ukin foglalja el, tehát megosztotta birodalmát.

Assur-ban-apli

Ez a megoldás sem hozott tartós nyugalmat, Assur-ban-apli (i. e. 668-629?) ellen saját bátyja lázadt fel. Babilon ura hosszú szervező munkával hatalmas szövetségi rendszert hozott létre Assur-ban-apli ellen.
A minden eddiginél nagyobb lázadás i. e. 651-ben tört ki. Asszíria még egyszer utoljára összeszedte erejét, seregei i. e. 650-ben ostrom alá vették Babilont. Assur-ban-apli kiáltványban fordult a lázadó városhoz: „Hírneveteket, amely előttem és az országok előtt egészen folt nélküli, ne gyalázzátok meg! Az isten előtt ne sodorjátok bűnbe magatokat!” Eredménytelenül. Kétévi ostrom után a kiéhezett város elesett, Samas-sum-ukin öngyilkos lett, szövetségesei hosszú ellenállás után megadták magukat. Az eddig még meg nem hódolt országok követei ajándékokkal próbálták elnyerni Asszíria kegyét.
A birodalom az utolsó békekorszak beköszöntét ünnepelte. Asszíria hatalmának tetőpontjához érkezett. Az uralkodó aprólékos gonddal szépítette fővárosát, **Ninivét**. Itt hozta létre az ókori Kelet legnagyobb **„könyvtárát”**. Ékírásos agyagtáblák százaira jegyeztette fel az irodalom eddigi legfontosabb alkotásait a sumer eposzoktól kezdve az asszír királyok évkönyveiig. Assur-ban-apli uralkodói erényei közül a legfontosabbak egyikének tartotta a bölcsességet, s a művészetek – különösen az irodalom – támogatását. A király ugyanis, mint erről egyik felirata ékes bizonyságot ad, írni-olvasni tudó és szerető férfi volt: „Assur-ban-apli, a mindenség királya... az írnokság legkiválóbbja, bár az előttem járt királyok közül senki ezt a művészetet nem sajátította el: Nabu bölcsességét, az ékjelek vésését, amennyi csak van, az agyagtáblákra leírtam, besoroltam, ellenőriztem, hogy láthassam és olvashassam, a palotámban helyeztem el.”

A bukás

A kilenc véres hadjárattal megteremtett béke azonban nem lehetett hosszú. I. e. 640 után az asszír birodalom egysége megbomlott: a hadsereg és a tartományok lázadásai megrázták a hatalmas birodalmat. A túlzott sikerekért most kellett fizetni. Az utolsó uralkodók kétségbeesetten próbálták menteni a menthetőt, de a bomlást már nem lehetett feltartóztatni. Először Babilon szakadt el, majd sorra követték a többiek. A hadsereg egysége is eltűnt: méd és perzsa törzsek harcosai és babiloni katonák nyomultak a birodalom központi területei felé. i. e. 614-ben elfoglalták Assurt, két esztendővel később Ninivét. Az asszír hadsereg néhány egysége még évekig folytatta a harcot, egyik parancsnokuk királlyá kiáltatta ki

magát, s felvette az Assur-uballit nevet, de Assur isten már nem támaszthatta fel a birodalmat.
II. Nekó fáraó felismerte, hogy Asszíria bukása bizonytalan helyzetet teremthet a térségben, s e bizonytalanságtól való félelmében segítséget küldött az asszíroknak. Az egyiptomiak ugyan beavatkoztak Asszíria oldalán, de felmentő seregüket i. e. 605-ben a **karkemisi csatában** a babilóniaiak megsemmisítették. Joggal írhatta a győztes babiloni uralkodó: „... én, a gyenge, az erőtlen (Assur) lábát eltávolítottam, az igáját széttördeltem...”
Az egykor oly nagyra hivatott birodalom eltűnt, az asszír nép szétszóródott, s emléküket ma már csak egy név őrzi, Szíriáé,...No meg a Biblia, hisz a próféták sokszor ostorozták Ninivét, az „elpuhult”, gazdagságában tobzódó asszír fővárost. S ebből azt is sejthetjük, hogy bizony Asszíria vonzotta is a szegényebb népeket. A próféta szavaiba a bírálat mellett jó adag irigység is vegyül:
„Ringyó sokféle romlottsága
szépséges szépség varázserő van benne romlottsága megszédítette a népeket...”
(Jeremiás)

Az Újbabiloni Birodalom és a méd állam a kettős hatalmi rendszer kialakulása

Bevezetés
„Hol van az oroszlánok tanyája...?
Szunnyadoznak pásztoraid, Asszíria királya, feküsznek vitézlő hőseid, néped a hegyeken széledez, és nincsen, a ki összegyűjtse...”
(Náhum próféta könyve 18.)
Mikor a napok óta tartó sűrű füstfellegek eloszlottak, a homályból egy hajdani világváros romjai bontakoztak ki. Szerteszét lerombolt épületek, s pernye mindenütt. No meg a zsivajgó katonák fosztogató csoportjai. A város **Assur** volt. Az időpont: i. e. 614. A katonáknak nem volt ismeretlen a terep, hisz sokáig harcoltak Asszíria oldalán. A keleti, komor hegyvidékek lakói ők: a **médek**. A város alatt egy másik, királya vezetésével érkező hadsereg körvonalai tűntek fel: **babiloniaiak**. Assur ostromáról ugyan

elkéstek, de a győztesek dicsőségében mégis osztoztak, hisz már évek óta bőségesen kivették részüket az asszírok elleni harcból.
A város mellett a két uralkodó – a méd és a babiloniai – szövetséget kötött egymással, s e szövetséggel Asszíria sorsa megpecsételődött. Assur ostromáról részletes leírás nem maradt fenn, de a korabeli hadijelentésekből valószínűsíthetjük, hogy valahogy így történhetett. Alig egy évtized után az utolsó asszír sereg is megsemmisült, s az egykor oly hatalmas birodalom romjain megosztoztak a szövetségesek. Néhány évi próbálkozás után Egyiptomnak le kellett mondania arról, hogy Mezopotámiában visszaszerezze befolyását, így Keleten visszaállt a hagyományos egyensúly. Két, nagyjából egyenlő erejű hatalom állt egymással szövetségben, s biztosította a térség békéjét, a békés fejlődés lehetőségét. A kérdés csupán az volt, mikor keletkezik egy olyan erő, egy harmadik, mely képes arra, hogy ezt az egyensúlyt felborítsa...
Babilon Hammurápi után
Újra Babilon? Hammurápi után ezer esztendővel újra „világhatalom”. Vajon miért? Hogyan vált azzá? Mi történt ebben a több mint húsz nemzedéknyi időben?
Ismerős a történet? Babilon az ókori Kelet államainak tipikus útját járta be. Hammurápi állama, melyet inkább a fegyverek, mint a jól ismert törvények tartottak össze, áldozatul esett a hódító nomádoknak. Először a Kis-Ázsia hegyeiből váratlanul leereszkedő hettiták sarcolták meg a gyanútlan várost, aztán jöttek a többiek...
A következő háromszáz esztendőről forrás alig maradt fenn. Az ókori Kelet történetében gyakori, hogy az állam egységének megszűntével eltűnik az írásbeliség, s a városok történetére homály borul. Ez persze fordítva is igaz, a források számának hirtelen csökkenése egy adott korban a válság egyik legbiztosabb jele. A történészek az i.e. 1600 és az i.e.1200 közötti időszakot Babilon és térsége „sötét korának” nevezik.
A „sötét kor”
Amit biztosan tudunk: Az Iráni-hegyvidék északi részéről származó nomád **kassúk** fokozatosan, inkább betelepedéssel, mint rohammal „szállták meg” Babilont, s a közülük származó királyok majd négyszáz évig uralkodtak a városban. Babilon nemsokára ismét hódított, de most nem katonáival, hanem kereskedőivel, akik bejárták Mezopotámiát, hogy szövetekkel, lazúrkővel, rézzel és főleg lóval kereskedjenek. Ebben a korban közismert volt, hogy a kassúk a térség kiváló lótenyésztői. A város kereskedői

nemcsak a két folyó közét járták, hanem ezeken túlra is elmerészkedtek. Jó kapcsolatokat alakítottak ki Föníciával, Szíriával, de még a távoli Egyiptommal is. Ekkor vált a város Kelet első számú kereskedővárosává. A babiloni királyok még azt is megengedték maguknak, hogy az egyiptomi Újbirodalom fáraóit „testvérüknek” szólítsák. Különösen jó viszonyban volt a város Ehnaton fáraóval.
A rövid virágzás után azonban ismét a hosszúra nyúlt hanyatlás következett be. A „tengeri népek” vándorlása szétzilálta az addigi jól bevált kereskedelmi utak rendszerét. Az i. e. 12. században rohamosan szegényedő várost megszállták a keletre fekvő **Elám** hadai. Győzelmi jelvényként magukkal hurcolták Hammurápi híres törvényoszlopát. A megroppant Babilon hamarosan könnyű zsákmányává vált az Arábiából északra vándorló **arámiak**nak. Fél évezredig ők lettek a terület meghatározó ereje. A korábban kassúk által lakott területeken települtek le, ezért a babiloniak a „kacsú” szó torzult alakjával **„káld”**-nak nevezték őket. Az arámiak hamarosan átvették Mezopotámia kereskedelmének irányítását, az arámi nyelv kiszorította a korábban általánosan használt nyelveket, például az akkádot, s a diplomácia és a kultúra legfontosabb eszközévé vált.
A „káld” Babilon
A káldok Babilon környékének főleg a déli, mocsaras területeit szállták meg. Az i. e. 9. században a korábban értéktelennek tartott területek váratlanul rendkívüli fontosságra tettek szert. A hódító Asszíria ugyanis állandóan fenyegette az északi kereskedelmi útvonalakat. A kereskedők ezért inkább a déli, veszélytelenebb területeket járták áruikkal, mint a veszélyes Szíriát. Ez gazdagította az itt élő káldokat, de még inkább elszegényítette az asszírok fenyegette nagyvárosokat. E városok választás előtt álltak: vagy harcba szállnak az asszírokkal, kockáztatva a teljes pusztulást, viszont elnyerve a káld segítséget; vagy meghódolnak Asszíriának. Ez utóbbi esetben megtarthatták viszonylagos önállóságukat, elsősorban a gazdaságban. Mezopotámia nagyvárosai inkább ezt a lehetőséget választották, a korlátozott szabadságot, de az anyagilag biztos jövőt. (E városok azok, melyek az utolsó pillanatig hűek Asszíriához!) Babilonban azonban valóságos polgárháború alakult ki a káldok és az asszírok hívei közt. Az i. e. 8. században a káld előkelőknek – akiket Asszíria legmakacsabb ellenfelei, az elámiak is segítettek – sikerült Babilon trónjára kerülniük. Asszíria ezt nehezen tűrte, beavatkozott Babilon ügyeibe. Ezután az erőviszonyoknak megfelelően hol asszír, hol káld király

került hatalomra, míg **Szín-ahhé-ériba** asszír király meg nem elégelte a dolgot.
I. e. 689-ben ostrom alá vette, majd lerombolta a várost, végül elárasztotta az Eufrátesz vizével: „... a tomboló özön, a szilaj dagály, a vízözön hasonmása, kilépvén medréből, a várost, a lakóhelyeket víz alá merítette, és pusztasággá tette...”
A további történetet már ismerjük: Assur-ah-iddina újra felépíttette, fiát királyává tette, ennek ellenére a város fellázadt. Ezért Assur-ban-apli újra elpusztította. Ám a város ismét felépült, hisz Mezopotámia gazdasága nem nélkülözhette. A hanyatló Asszír Birodalom már nem volt képes szorosan ellenőrizni, és mikor az utolsó babiloni asszír helytartó is meghalt, a káldok ismét visszatértek. **Nabu-apla-uszur** (i. e. 626-605) káld király megtámadta az asszír helyőrségeket, s hosszú, nehéz harcok után felszabadította Mezopotámiát. A küzdelem majd húsz esztendeig tartott, míg i. e. 605-ben Assur-uballit asszír király utolsó hadserege meg nem semmisült. A méd szövetségben vívott háború eredményeként Babilon megszerezte DélMezopotámiát, Szíriát és Föníciát. Persze ugyanúgy hódítással, mint asszír elődje.
I. e. 605-ben **Karkemis** mellett a babiloni trónörökös, **Nabu-kudurri-uszur** legyőzte az Asszíria segítségére – igaz késve – érkező egyiptomi sereget, s ezzel Babilon a Kelet első számú hátalmává vált. Megszületett az alig hetven esztendeig fennálló Újbabiloni Birodalom.
Az Újbabiloni Birodalom
Nabu-kudurri-uszur (i. e. 605-562) trónraléptét a virágzás és a béke korszakaként hirdette meg: „Az országot igazgattam, a lakosságot boldoggá tettem... Ezüstöt, aranyat, drágaköveket, bármilyen fajtájú értéket, drágaságot, csillogó bőséget, a hegyek termékét, a tengerek kincsét hihetetlen tömegben... ajándékként hozattam eléjük városomba, Babilonba.” Nabu-kudurriuszur elhatározta, hogy városát a világ fővárosává teszi. Feliarataiban minden alakalommal szól építkezéseiről, melyek szinte kizárólag a város megerősítésére vonatkoznak: „...Hatalmas fallal vétettem körül Babilon keleti oldalát... árkot ástam... a tenger hullámáradatához hasonló vízárral vettem körül a várost...”
A király hatalmas erőfeszítéssel próbált az „egekkel versenyre kelő” emlékeket hagyni maga után. A jól szervezett, de a kívülálló számára mégis kaotikusnak tűnő városról nem véletlenül kapta nevét a „bábeli zűrzavar”. Ide áramlott az ókori Kelet szinte minden terméke. Virágzott a kézműipar

és az ettől akkor még nehezen elválasztható művészet. A gazdaság fejlődését az ókor első bankjai kölcsöneikkel segítették. A palota és a templom már nem a Sumerben megszokott elosztó szerepét látta el. A földek döntő részét bérlők művelték meg, akik érdekeltebbek voltak ugyan a termelésben, mint az oikosz tagjai, de már nem volt meg az a „nagy szervezet", amely az elszegényedéstől megvédhette volna őket. A lakosság egyre nagyobb mértékben költözött a jólétet kínáló városokba. Az ókori Kelet városiasodása itt, Mezopotámia középső részén érte el a csúcspontját.

Az „istenek kapuja"

A **Babili** (Babilon) szó jelentése: az **„Istenek kapuja"**. Óriási város volt, területe majdnem 1200 hektár. Többszázezer lakosának biztonságát hatalmas falrendszer óvta, melyről a nagy történetíró, Hérodotosz, így ír: „A falak tetején egymással szemben emeletes épületeket húztak fel, közöttük pedig egy négyesfogatnak is elegendő utat hagytak. A falakon körben száz torony áll, amelyek, akárcsak az ajtók és küszöbök, bronzból készültek."

Hérodotosz gyakori túlzásai ellenére ezen „erődrendszer" létezésében nem kell kételkednünk, az ásatások kiderítették, igaza volt. Az Asszíriával ellentétben itt mázas téglából készült épületek ugyan hamar összeomlottak, de romjaikban is lenyűgözőek. A város tégláit hosszú évszázadok alatt különböző építkezésekhez hordták szét.

Babilon egyik legfontosabb pontján állt a hatlépcsős, majd száz méter magas toronytemplom, Marduk isten szentélye. A város falaitól a zikkurratig a több mint harminc méter széles „felvonulási út" vezetett. A külsővárost a belsővárossal a máig is csodaszámba menő Istar kapu kötötte össze. Az Eufrátesz két partja közt 120 méter hosszú állandó híd húzódott. A város látványosságának számított még az a függőkert, melyet Nabukudurri-uszur méd felesége, Szemiramisz gyönyörködtetésére építtetett.

Babilon uralkodói királyi nevükbe **Nabunak, a bölcsesség istenének** a nevét vették fel, jelezve, hogy programjuk a békés fejlődés, a tudományok és a művészetek felvirágoztatása. Ám a „békekorszak" csak Mezopotámia nagyvárosaira vonatkozott. Nabu-kudurri-uszurnak ugyanúgy szembe kellett néznie a nyersanyagellátás és a kereskedelmi utak ellenőrzésének problémájával, mint asszír elődeinek. Ezért számos hadjáratot vezetett, hogy Babilon fennhatóságát kiterjessze. Egyiptom ellen ugyan nem ért el sikert, de **kétszer is elfoglalta Jeruzsálemet** (i. e. 597, 586), megszállta

Szíriát, majd 13 évi ostrom után Türoszt. Ezzel megszerezte az észak-déli kereskedelem feletti ellenőrzést. Babilon a térség kereskedelmének központjává, a „világ köldökévé” vált.

A birodalom bukása

Néhány évtizednyi virágzás után azonban váratlanul baljós jelek zavarták meg a jólétet

Néhány évtizednyi virágzás után azonban váratlanul baljós jelek zavarták meg a jólétet ben lerohanták a **perzsák**. A perzsák királya, **Kürosz**, e korban szokatlan módon, nem telepítette át ellenségeit, mint az „asszír hagyományt” folytató babiloniaiak.

A két országot egyesítette, ezzel Babilon szomszédságában hatalmas katonai erőt képviselő, látványosan terjeszkedő birodalom jött létre.

Ez idő tájt foglalta el rövid küzdelem után a trónt **Nabu-na’id** (i. e. 556-539) Babilonban. Felismerte, hogy a médek bukása csak átmeneti előnyökhöz juttatta államát, ezért megpróbált felkészülni a perzsa támadásra. Figyelmét azok felé a területek felé fordította, amelyek a perzsaellenes küzdelem bázisai lehettek. Ilyen volt a fémben és lovakban gazdag Szíria és egyéb nyugati és déli térségek. A király udvarával felkerekedett, s tíz esztendőn keresztül végiglátogatta birodalmának ezen területeit. Addig helyette fia, Bel-sarri-uszur (a Bibliában Belsaccar – Baltazár) uralkodott a városban. Nabu-na’id nyugat fontosságát jelezte azzal is, hogy e vidékek holdistenének, Színnek a kultuszát támogatta. Ezzel kihívta maga ellen a babiloni Marduk-papság haragját. A király célja talán éppen az volt, hogy az eddig háttérbe szorított Nyugat- és Dél-Mezopotámiát egyetlen gazdasági egységgé szervezze, mely képes a hadsereget eltartani. Ez óhatatlanul Babilon – ha nem is szándékos – háttérbe szorítását jelentette. Magában a városban a király nem elsősorban építkezéseket, hanem ásatásokat folytatott, s meg is találta az akkád kor emlékeit. Utazásai, ásatásai, fiával való közös uralkodása miatt kortársai „bolond királynak” tartották.

Babilon és a perzsák versenyében Irán került előnyösebb helyzetbe. Területén nagy bőségben találhatók fémek, s Média bukásával a perzsákhoz kerültek a legkiválóbb lovakat nevelő vidékek. Az ennek következtében kitűnően felfegyverzett, hatalmas perzsa hadak i. e. 539-ben támadtak Babilonra. Nabu-na’id visszatért városába, de helyzete hamar reménytelenné vált. A várostól nem messze vívott ütközetben a babiloni hadsereg összeomlott. **I. e. 539.** október 12-én **Kürosz** katonái harc nélkül,

a Marduk-papság ünneplése közben vonultak be Babilonba. Hérodotosz úgy meséli, a város akkora volt, hogy egyes részeinek lakói csak három nappal később értesültek a perzsák bevonulásáról.

A perzsák

„Én vagyok Kyros, a mindenség királya, a nagy király,
a hatalmas király, Sumer és Akkád királya, a négy világtáj királya...”
Kürosz (i. e. 559-530) teljes joggal nevezhette magát a „négy világtáj királyá”-nak. Uralkodásának 30 esztendeje alatt Perzsiát a történelem pereméről a történelem középpontjába helyezte. Olyan birodalmat hozott létre, melyre addig a világ történetében nem volt példa. Fél évszázad alatt a birodalom határai a Boszporusztól az Indusig terjedtek ki. Különböző civilizációs fokon élő népek százait egyesítette, ez azonban csupán kétszáz esztendeig tartott, tehát csak részben mondható sikeresnek. De vajon mi a sikerek és mi a bukás titka?

A birodalom megteremtése

Hérodotosz görög történetíró a perzsák sikereit azzal magyarázta, hogy „...minden más népnél hamarabb veszik át az idegen szokásokat.” Birodalmukat rendkívül gyorsan építették fel. Viszonylag későn, csak az i. e. I. évezred elején érkeztek nomád törzseik a Kaukázus tájairól.

A **perzsák** és a **médek** több hullámban árasztották el Baktria hegyvidékeit és az Iránifelföldet. A népesség magas lélekszáma miatt lehetőség nyílott arra, hogy magukba olvasszák az ott talált őslakosságot. Az évezred kezdetén jelentek meg első városaik, s ekkorra szerveződött meg a jellegzetes perzsa társadalom. Az „ország” ekkor még seregnyi kisebbnagyobb fejedelemséget jelentett. Ezek élén fejedelem állott, akit katonai kíséret vett körül. A legszámosabb csoportot nem a háztartások tagjai vagy a Keleten általános kézműves- és kereskedőréteg alkotta, hanem a viszonylag szabad parasztság. Eszközeik közt egyre nagyobb számban jelentek meg a vasszerszámok, melyek növelték a termelés hatékonyságát, de a vas forradalmasította a hadviselést is. Az ekkor szerveződő perzsa lovasseregeket még az asszírok is mintának tekintették.

Az i. e. 8. századi írott forrásokban találkozunk először a perzsák és a velük rokon médek nevével. A délkeleti irányba továbbvándorló perzsa törzsek ugyanis ekkor települtek be „Parsumas országba” (Irán középső része), melyről nevüket nyerték, s ekkor kerültek az asszír birodalom hatókörébe.

Az i. e. 8-7. században folyamatos támadásokat indítottak az asszír királyok ezek felé a területek felé, hogy nyersanyagaikat – vas, réz, lazúrkő – megszerezzék. Elám meghódítása után a perzsáknak és a médeknek nem maradt más lehetőségük, mint meghódolni a hatalma csúcsára érkező Asszíriának. Ekkoriban, az i. e. 7. század elején szervezte királysággá a perzsa törzseket **Akhaimenész, a legendás dinasztiaalapító**. Az asszír hatalom gyengülésével a médek kerültek előnyösebb helyzetbe. Legnagyobb királyuk, **Küaxarész** részt vett az Asszír Birodalom megsemmisítésében, majd az Újbabiloni Birodalommal osztozkodtak a térségen (i. e. 612-605).
Az elkövetkező fél évszázad a méd nagyhatalom kora volt. A perzsák formálisan a médek alattvalói lettek, gyakorlatilag azonban függetlenek voltak. I. e. 559-ben került trónra az Akhaimenida dinasztia talán legnagyobb alakja, „Nagy Kürosz”.

Kürosz (i. e. 559-530)

Legfontosabb céljának a perzsa nagyhatalom megteremtését s a méd birodalom megdöntését tekintette. Babilon kezdeti támogatásával több hadjáratot vezetett újonnan szervezett seregével **Média** ellen. I. e. 555-ben döntő győzelmet aratott, ám sikerét nem követte az ebben a korban szokásos pusztítás. A legyőzött méd királynak megkegyelmezett, még hivatalnokai is megtarthatták tisztségeiket. (Korábban az asszírok létfontosságúnak tartották a vezető elit likvidálását győztes hadjárataik után!) A médek meghódítását a kortársak sem értékelték úgy, hogy **Média** megsemmisült volna. Olyannyira nem, hogy a megszülető új birodalmat sokáig – különösen a görögök – Médiának nevezték.
A médek legyőzésével megnyílt az út Kis-Ázsia és a korábbi szövetséges, Babilon felé. Kürosz elsőként Kis-Ázsia „nagyhatalma”, a tengeri népekkel együtt érkező lüdök ellen fordult. A legendás gazdagságáról ismert **Kroiszosz (Krőzus)** lüd király nem várta meg a perzsa támadást, hanem i. e. 549-ben maga indított hadjáratot Kürosz ellen. Az eseményekről Hérodotosz a következőt meséli: A lüd király a hadjárat kimenetelét illetően jóslatot kért a delphoi görög jósdától. Ajándékokkal érkező követei kérdésükre a következő választ kapták: „Ha megtámadod Perzsiát, egy nagy birodalmat fogsz tönkretenni.” A király örült a jóslatnak, s megindította hadait. Három év múlva azonban országát elfoglalta Kürosz. Kroiszosz Szardeiszben, fővárosában máglyára ült, hogy inkább megégesse magát, mintsem ellenfele kezébe jusson. Ám egy hirtelen jött zápor eloltotta a

tüzet, így a király mégis fogságba került. Kürosz ismét kegyes volt, Kroiszoszt is és országát is megkímélte. Ezután a lüd király felháborodottan kért a jósdától magyarázatot. „A jóslat helyes volt, valóban egy nagy birodalmat tettél tönkre, a tiédet” – válaszolta a jósda. A perzsa hódítók Európa határaihoz értek.

I. e. 539-ben Kürosz utolsó nagy ellenfele ellen fordult, megtámadta **Nabuna'id Babilonját**. A hadjárat rövid és sikeres volt. A babiloni hadsereg Szippar városánál megsemmisült, így a perzsa vezér harc nélkül vonulhatott be Babilonba: „... Úgy áldják örömmel, mint az urat, aki hatalmával a halottakat életre keltette... mindenkit megőrzött, tisztelettel tekintenek a nevére.”

„Az összes embert összegyűjtöttem, lakóhelyükre visszatelepítettem.”

Ki gondolná, hogy ez a szöveg a város elfoglalására vonatkozik? Emlékezzünk csak arra, miként szólnak korábban az asszír királyok győzelmeikről! Bizony nemcsak a hangvételben van a különbség. A perzsa hódítás valóban lényeges jegyekben tért el elődeiétől.

Kürosz a meghódított városból hazaengedte a zsidóságot, véget vetett a „babiloni fogságnak”, és engedélyezte a zsidóság új templomának felépítését Jeruzsálemben. A templom kincseit is visszaadta. A király (de utódai is) figyelemmel kísérték a zsidóság sorsát, valószínűleg azért, mert Jahve kultuszát közelállónak érezték a perzsa vallási hagyományokhoz. Kürosz hódító politikájához hozzátartozott a helyi istenek kultuszainak támogatása, s ezzel a helyi lakosság szimpátiájának megnyerése.

A meghódított országokban mindig az ottani királyok utódának tekintette magát, s az ő hagyományaikat követve igyekezett kormányozni. Nem akarta újjászervezni a megszerzett területeket, mint asszír elődei. Hagyta, hadd éljék saját életüket. Birodalmát olyan egységgé kívánta formálni, melynek népei „önként” tartanak össze. Nem véletlenül nevezték a perzsák „atyának”, a görögök „törvényhozónak”, a zsidók pedig egyenesen „felkentnek”.

Kambüszész (i. e. 529-522)

Kürosz fia örökölte apja tehetségét, de a birodalom-szervezést más úton folytatta. Igazi önkényúr módjára uralkodott. A hadseregre támaszkodva irányította a meghódított tartományokat. **I. e. 525-ben vezette legnagyobb hadjáratát Egyiptom ellen.** Rövidesen Alsóés Felső-Egyiptom egyaránt a kezére került. További hadjáratai során eljutott Észak-Afrika görög

városaiig. A perzsák tehát Kis-Ázsia mellett itt is kapcsolatba kerültek a görögökkel.
A király távollétében a birodalom keleti felében lázadás tört ki Gaumata, a „méd mágus" vezetésével. Kambüszész ugyanis uralkodása kezdetén meggyilkoltatta a saját testvérét, Bardiját. A mágus Bardijának adva ki magát a perzsa trónra ült, maga mellé állítva a Kambüszész uralmával elégedetleneket. Kambüszész azonban a lázadás kezdetén meghalt, valószínűleg öngyilkos lett. Úgy tűnt, hogy Kürosz fiatal állama összeomlik, ám a hadsereg és vezetői megmentették. I. e. 522-ben a vezetők egyike máig ismeretlen körülmények között megszerezte a hatalmat. Ő volt Dareiosz, a legismertebb perzsa uralkodó.
Dareiosz (i. e. 522-486)
Két esztendő alatt 19 győzelmes ütközetet vívott ellenfeleivel a birodalom minden táján. Kilenc, önmagát királynak kikiáltó fejedelmet győzött le. A mágust elfogatta és kivégeztette, de ez a sors várt a többi lázadóra is. A hadjáratokban kitűnt tízezer legkiválóbb harcosból szervezte meg hadseregének elit csapatát, a **Halhatatlanokat**, akik a királyok mindig megbízható testőrségét alkották. (Azért kapták ezt a nevet, mert a létszámuk mindig változatlan volt, ugyanis ha egyikük meghalt, a helyére rögtön új testőr került.)
A perzsa birodalom virágkorát Dareiosz alatt élte. Úgy tűnt, hogy nem akad a Keleten méltó ellenfele. Dareiosz nyugodtan véshette a sírjára: „A barátaim barátja voltam. Mindent meg tudtam tenni, képes voltam megtenni."
A birodalomnak csupán egyetlen, jelentéktelennek tűnő ellenfelet nem sikerült térdre kényszerítenie, Hellászt. Ez később végzetessé vált a számára.
A lázadásokból Dareiosznak le kellett vonnia a tanulságot: a birodalmat szigorú normák szerint kell igazgatni, különböző népeit mind több szállal összekapcsolni, az együvé tartozás érzését alakítva ki bennük. Törvényeket kell hozni, meghatározva a mindenkire érvényes jogokat és kötelességeket, „hogy a hatalmas ne fossza ki a szegényt".
Az újonnan szerzett tartománnyal, Indiával együtt (csak az Indus folyóig tartó részről van szó) a birodalmat **20 kormányzóságra, satrapiára osztotta**, melyek élén a király által kinevezett perzsa helytartó, a satrapa állt. Melléjük tőlük **független katonai parancsnokokat** is kinevezett a király. A satrapákat hivatalnokok hada segítette. Hogy esetleges

lázadásuknak elejét vehesse, a fővárosból, **Perszepoliszból („a perzsák városa")** kiküldött megbízottakkal folyamatosan ellenőriztette őket. Ezeket a „király fülei"-nek nevezték. A birodalom másik fővárosából, Szúszából a Kis-Ázsia partvidékén fekvő Epheszoszba **2700 km hosszú utat építtetett**, hogy a hagyományos észak-déli összeköttetés mellett a kelet-nyugatit is biztosítsa. Az úton postaszolgálatot is szerveztek. Dareiosz, hogy a gazdaság fejlődését segítse, lüd mintára **arany- és ezüstpénzt veretett**. Az aranypénz – az ő nevéről **dareikosznak** hívták – elsődleges szerepe azonban nem ez lett, hanem az adózás ésszerűsítése. Erről ismét részletesen szól Hérodotosz. Az adók döntő részét nemesfémben kellett a tartományoknak fizetni, emellett el kellett látniuk – főleg Mezopotámiának – a hadsereget élelemmel és lovakkal. Az évi jövedelmet Hérodotosz 15 000 talentum, azaz kb. 400 tonna aranyra és ezüstre teszi (egy talentum 26,2 kg). A rengeteg nemesfém azonban ritkán került vissza a gazdaságba. Egyszerűen felhalmozták Perszepolisz kincstárában. Nagy Sándor, amikor elfoglalta Perszepoliszt, állítólag 3100 tonna aranyat és ezüstöt talált itt.

A gazdaság

A pénz kismértékű felhasználása ellenére is virágzott a birodalom gazdasága. Maga Dareiosz erőteljesen propagálta új növényfajták termesztését. Uralma alatt terjedt el a rizs, a lucerna, különféle gyümölcsfák és építkezésre alkalmas fafajok termesztése. Számottevően fejlődött a bányászat és a fémfeldolgozás. A kereskedelemben a kézműipari termékek és a használati cikkek vették át a luxusáruk helyét. Az emelkedő árak ellenére is ezek egyre több ember számára váltak elérhetővé. Az uralkodók közmunkákkal igyekeztek munkalehetőséget biztosítani. Szabályozták az árak és a bérek jelentős részét, így próbálták elejét venni a lakosság elszegényedésének. Ezzel elérték, hogy az átlag perzsa alattvaló életszínvonala magasabb volt, mint görög kortársáé.

A perzsa birodalom egyetlen gazdasági egységbe kapcsolta az ókori Keletet, virágzott a király által is pártolt távolsági kereskedelem. Jelentős befolyásra tettek szert a babiloni bankházak. Már nemcsak kölcsönökkel foglalkoztak, hanem bekapcsolódtak a kézműiparba és a mezőgazdaságba is. Az állam azonban – a királyok jóindulatú támogatását leszámítva – nemigen avatkozott be a gazdaságba, s éppen ezért nem is tudta a gazdasági folyamatokat szabályozni. Ez a későbbiekben aláásta a birodalom egységét.

Kultúra és vallás

A perzsák a hódításaik során megismert népek kultúrájának elemeit ötvözték össze. Birodalmuk írásbeliségének alapjává az arámi nyelv vált, ugyanis nem volt elég perzsa írnok. Az írásbeliséget a fejlettebb területekről kellett átvenni. Ugyanígy igaz ez a képzőművészetre és az építészetre is. Monumentális, rendkívüli szakmai tudásról árulkodó palotaegyütteseket hoztak létre, de maga Dareiosz említi egy feliratán, hogy „... A kőfaragó mesterek iónok és szardeisziek voltak. Az aranyat megmunkáló fémművesek médek és egyiptomiak voltak...”. Szúszában és Perszepoliszban hatalmas építkezések zajlottak: asszírok, médek, egyiptomiak babiloniak dolgoztak itt, mindegyikük saját tradícióit követve. A birodalomban rendkívül magas szintre jutott a fegyverek, a lószerszámok és a mindennapi használati tárgyak készítése, de fejlettségüket ezek is a perzsa kultúra befogadó jellegének köszönhették.

Vallásuk központjában Ahuramazda kultusza állt. Emellett sok korábbi, az indiai mitológiával rokon istenalakot tiszteltek: pl. Mithra, Varuna, Indra. A klasszikus perzsa vallást **Zarathustra**, egy legenda életű pap alapította az Akhaimenida-dinasztia uralmának kezdetén, az i. e. 7. század végén. **E vallás alapja a jó és a rossz örök ellentéte, ezt tekinti a világ mozgatóerejének.** Az embernek azonban van lehetősége a kettő közötti választásra. A legfőbb jó megtestesítője Ahuramazda, ő az egyetlen istenalak, akit ábrázolni szoktak. A rossz megtestesítője Angramainju (később a zsidó mitológia sátánalakjává válik). Az ilyen kettősségen alapuló vallást nevezzük **vallási dualizmusnak**, ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyen vallás hívei csupán két istent tiszteltek.

A világ története e szerint a vallás szerint a két erő periodikusan visszatérő küzdelméből áll, melyben részt vesznek ezen a kettőn kívül más istenalakok is, pl. **Mithra (Mithrasz)**, az igazság majd a nap istene (a római korban egész Európában ismertté és népszerűvé vált), Váju, a viharisten vagy Anáhita, a termékenység istennője. A perzsa vallásra hatottak Kelet más nagy vallásai is.

Kína

Bevezetés

Mondhat-e valami többet a kínai civilizációról, mint az, hogy az egyetlen emberi építmény, amely a világűrből is látható, a Kínai Nagy Fal?
A korai civilizáció rendkívüli fejlettségéről tanúskodik a bronzművesség, a kínai selyem és porcelán, a papír és a könyvnyomtatás feltalálása. A kínai költészet festői ecsetvonásokkal írott szavait ma is csodálattal vizsgálgatjuk.
A mai Kína hatalmas ország. Területe majdnem akkora, mint egész Európáé, s e roppant területen a történelem folyamán kialakult kultúra a ma élő emberiség csaknem egyötödének kultúrája.
Kína tehát a világtörténelem egyik legősibb civilizációja és legősibb állama, amely korunkban is igen nagy szerepet játszik. Történetét mégis sokkal kevésbé ismeri a közvélemény, mint valamely kisebb európai államét. A kínai szokások is távoliak a mi világunktól, az ősi hagyományokban gyökerező kínai kultúra pedig általában csak értetlenségre talál Európában. Kína megértéséhez mindenekelőtt történelmének megértése szükséges. Ismerkedjünk meg egy kicsit részletesebben ennek a távoli, ismeretlen világnak a történetével, kultúrájával.

Általános jellemzők

Az elnevezés
Az állam elnevezése az i. e. 3. századból ered, ebben az időszakban történt ugyanis, hogy Jing Cseng, a **Csin-dinasztia** vezetője felvette a császári címet (Si Huang Ti: Első Császár). Ezáltal ő lett a Mennyei Birodalom megalapítója, s nem véletlenül éppen a Csin-dinasztia nevéből származik az európai nyelvekben a Kína elnevezés.
Maguk a kínaiak leggyakrabban az éppen uralkodó dinasztia nevével jelölték országukat (Sang, Csou, Csin, Han). A régi időktől használatos a Csung kuo (középső állam) vagy a Csung hua (középső virágzó) elnevezés is. Ez a mai Kínai Népköztársaság nevében is szerepel: Csunghua Zsenmin Kunghokuo.
A terület elzártsága
Bár a kínaiak találták fel a lőport, a porcelánt (angolul a porcelán – china – kínai) és az iránytűt, mégsem mondhatjuk róluk, hogy megajándékozták velük a világot vagy akár csak Európát.
A mi szempontunkból Kína a világ végén van. A területet Eurázsia végtelen füves pusztái választják el Európától, s a világ legmagasabb hegylánca Indiától, tehát Kína elszigeteltsége látszólag teljes. Ez a rendkívül nagy

távolság és **erős elszigeteltség** mindvégig az egyik legfontosabb tényezője az ország fejlődésének. A kínaiak mindig egy teljesen önálló világ, valamiféle „kis emberiség" képviselőinek érezték magukat, s mivel kapcsolataik távoliak és csaknem észrevétlenek voltak, minden vívmányukat kizárólag saját erejüknek tulajdonították.

Kína elzártságát **elsősorban a földrajzi viszonyok eredményezik**. Az országtól északra roppant kiterjedésű, rendkívül száraz, túlnyomórészt sík vidék húzódik, s ez a síkság beleolvad a mongóliai sivatagba, mely 1300 km széles. Ezen a területen csak lovas sereg volt képes átkelni, az is csak tavaszi időszakban, amikor megvoltak a feltételek egy hosszú hadjárathoz. Emellett biztonsági okokból a támadások elkerülésére az i. e. 3. században elkezdték építeni a Kínai Nagy Falat. Kelet felől a viharos Csendes-óceán határolja, délen – a Jangce folyó völgyétől délre eső területen – valódi szubtropikus dzsungel terül el, ahol ellenséges, primitív népek, a fejvadászok éltek.

Kína nyugati határvidékét a Himalája – a világ legmagasabb hegysége – és a Tibetifennsík alkotja. Az itteni szorosokat, folyóvölgyeket az év nagy részében hó torlaszolja el, vagy a félelmetes szakadékok alkotnak szinte leküzdhetetlen akadályt.

Ilyenformán Kína barbár és ellenséges szomszédaitól körülvéve is önálló, külön világ lett. Ráadásul a nomád betörések veszélye az idők folyamán egyre csökkent, mivel a kínaiak száma egyre nőtt, a nomád népeké pedig többé-kevésbé változatlan maradt, s így a köztük levő létszámkülönbség mind jelentősebbé vált.

A terület elszigeteltsége **egyik oldalról pozitív volt**, hiszen lehetővé tette – hasonlóan pl. Egyiptomhoz – egy hatalmas birodalom kialakulását, sőt Kínát tekinthetjük a világ legrégibb folyamatosan működő államának. Az elzártság **negatívuma azonban az**, hogy a kapcsolatok hiánya egyben a fejlődés kerékkötőjévé is vált. Ráadásul a kezdeti időszakban nagyon hasznos egység következtében nem alakulhatott ki az egyes területek önállósága, sokfélesége, kulturális különbözősége. Pedig ez a három dolog – a változatosság, nyitottság és a kultúrák közötti versengés – az, ami a mi Európánkat annyira fejlődőképessé tette. Ezért ebből a szempontból a kínai történelem az európai fejlődés egyik leglátványosabb ellenpéldája is lehet.

Földrajzi jellemzők

Kína **két nagy földrajzi egységből áll**. Az északi terület a Sárga-folyó völgyében mérsékelt éghajlatú, hideg telekkel. A folyó (kínai neve **Huang-**

ho) 4000 km hosszan kanyarog, s fő jellemzője, hogy rendkívül szeszélyes, folyamatosan változtatja medrét, hatalmas területeket önt el. A déli rész éghajlata a Kék-folyó völgyében (**Jangce**) fokozatosan szubtrópusivá válik. A két területen eltérő mezőgazdasági kultúrák alakultak ki. Észak fő terményei a búza és a köles, délé pedig a rizs. A déli rész fejlődése hosszú ideig általánosan elmaradt az északi területhez képest.
A jelentős folyóhálózat minden nagyobb folyója az ország keleti részét öntözi. A folyóvölgyek – mint legtermékenyebb részek – Kína legsűrűbben lakott vidékei voltak, a lakosság nagy többsége ide zsúfolódott össze. A Huang-ho középső és alsó folyása mentén alakult ki a legrégibb kínai civilizáció. A folyó völgyében az éghajlat elég rideg. Nyáron rekkenő hőség, télen csikorgó fagy, a tél végi hideg homokviharok még ennél is kellemetlenebbek. A folyók egész télre befagynak, hogy azután a felmelegedéskor azonnal rohanó áradattá változzanak. A Huang-ho nem hajózható biztonságosan, számtalan mellékfolyója szeszélyesen kanyarog a lapos síkságon.
Az áradások minden évben változtatták a Sárga-folyó medrét, ezért hatalmas területeket öntött el. A mélyebben fekvő területek megteltek vízzel, eliszaposodtak. Kezdetben a mocsaras vidékeknek csak a szegélyét hasznosították legelőként, vagy eperfákkal ültették be selyemhernyó tenyésztéséhez, a későbbi időkben azonban rendkívül termékeny területté vált.
A gátak építése, a mocsarak lecsapolása, a vizek elvezetése olyan ősi munkáknak számítottak, hogy emlékük a legendákban, úgy maradt meg, hogy ezek a távoli hősök és bölcsek találmányai (lásd mondai kor).

Történeti források

Sze-ma Csien történetíró Történelmi feljegyzések című munkája az i. e. 1. századból a legfőbb forrás a kínai civilizáció korai történetéhez. A mű felöleli Kína egész történelmét a legtávolabbi legendás koroktól a szerző saját koráig. Ez a munka szolgált mintául az összes későbbi dinasztia történetének megírásához is. Felépítése különbözik a nyugati történetírók műveitől. Az első, krónikaszerű részben Sze-ma Csien felsorolja a császárok tetteit és döntéseit lehetőleg napról napra. Száraz, adatszerű, nem bocsátkozik magyarázatokba, nem alkot véleményt. A mű második része életrajzokat tartalmaz. A kor minden jelentős személyisége szerepel itt – az uralkodókat kivéve –, teljesen függetlenül az érdemektől. Csak az érdekesség az egyetlen szempont. A szerző itt már értékel, véleményt

mond, mindezt gördülékeny stílusban, tele érdekes történetekkel Mindezek mellett a műben találhatók származási táblázatok a császári házról, a hercegi családokról, és sok önálló tanulmány is szerepel benne a legkülönbözőbb témákról: az adórendszertől a jövendőmondókig.
A későbbi kínai történetírók fő jellemzője, hogy **szilárdan hisznek a dinasztikus ciklusokban**. Ez annyit jelent, hogy történelmüket dinasztiák alapján osztják fel időrendben. Minden ciklusban először erős, szilárd a dinasztia, majd a különcködés – mértékvesztés – miatt lassan halad a polgárháború felé. A ciklus befejeződése a rövid életű utóddinasztiák sora. A probléma ezzel az elgondolással csupán az, hogy csak a késői Han-dinasztia – i. sz. 1-2. század – idejére igaz, de a korábbiakra nem. A ciklikus szemlélet a kínaiaknak rendkívül megfelelt, mégpedig a világról alkotott nézeteik miatt. Szerintük ugyanis a történelemben éppen úgy körforgás van, mint mindenütt a világmindenségben. (Erről a témáról azonban bővebben a kínai vallási elképzeléseknél lesz szó.)
A kínai írás
Az első kínai írásos feljegyzések nem agyagtáblákra íródtak, mint a sumereknél Mezopotámiában, és nem is kőoszlopokra vésték őket, mint Egyiptomban. A legősibb feliratokat szarvasok és szarvasmarhák lapockacsontjára vagy teknősbékák hasi páncéljára karcolták. A szövegek jóslás céljából készültek. Írásban tették fel kérdéseiket a legfontosabb ügyekben: milyen idő és termés várható, hány állatot vagy embert áldozzanak a katonai győzelem érdekében, hol építsék fel az új fővárost stb. Ezután izzó rézrudat szorítottak a **jóscsonthoz**, s az így keletkező repedésekből olvasták ki a választ. Ezek a legősibb emlékek az i. e. II. évezred elejéről származnak.
Az első képszerű írásjelek eléggé különös, több vonalkából álló rajzok voltak. Állítólagos feltalálójukról – Cang Csie, császári hivatalnokról – úgy tartja a monda, hogy madarak lába nyomából alkotta őket. A kínaiak írása a sumer ékíráshoz vagy az egyiptomi hieroglifákhoz hasonló írás, de míg azok **írásjelei** a szavak hangalakját adták vissza, addig a **kínaiaknál a fogalmat magát jelentették**. A Sang-korszak írásjeleiből mára több mint kétezret megfejtettek, s ez a nagyszámú jel a kultúra fejlettségét bizonyítja. A jóscsontok mellett az i. e. 15. századtól bronzedényfeliratok, a későbbi időszakokból pedig bambuszlapocskákra írt szövegek maradtak ránk.
A kínai nyelv nem ismer mást, csak egyszótagos szavakat. Mivel a jelek száma nem végtelen, éneklő hanglejtéssel tesznek különbséget ugyanannak

a szónak többféle jelentése között. A „ma” szó például jelenthet édesanyát, szidást, lovat, lent, attól függ, hogyan ejtik. Írásban a jeleket összekapcsolják egymással az érthetőség érdekében. Amennyiben le akarják például írni a vak szót (Ku), értelmező jelként hozzáfűzik a szem jelét is, mert a KU dobot is jelent. Ezek a jelek az olvasó számára egységes szójelekké olvadnak össze, melyek mindig ugyanazt jelentik, és az olvasónak eszébe sem jut elemeire bontani őket.
A többnyire kéttagú jelek megtanulása hosszadalmas és fáradságos munka, hiszen kb. 44 ezer lehetőség van. Manapság, aki legalább 1500 jelet ismer, az már nem tekinthető analfabétának, 4000 jel pedig már komoly tudást jelent.
A kínaiak szépérzéke mindig igen fejlett volt, ezért igyekeztek annyira **dekoratívvá tenni írásukat**, amennyire csak lehetséges. Már a legrégibb idők óta minden írásjegy egy képzeletbeli négyszögű felületet foglal el. A négyzetek egyformák, akár néhány, akár sok vonásból áll az írásjegy.
A kínaiak írása a legősibb feliratoktól napjainkig alig-alig változott. A folytonosság egyik következménye, hogy a kínai tudósoknak nem okoz sokkal nagyobb nehézséget elolvasniuk több mint háromezer évvel ezelőtt írt jóscsontokat, mint az európai tudósoknak mondjuk a gót írást.

A mondai kor

Erről a történelmi időszakról csak ellenőrizhetetlen **mondák** szólnak. A probléma főleg az, hogy a kínai történetírók nem tettek különbséget a hagyományok által őrzött legendák és a hiteles beszámolók között. A „bölcs uralkodók” idején létezett aranykor olyan időszakká vált, melyet egészen a 20. századig nem vontak kétségbe.
A kínai hagyomány szerint a legkorábbi időszak a **hősök és bölcsek kora**. A hősöknek mindenféle nehézségeket kellett legyőzniük, melyekkel legtöbbször szörnyek alakjában találkoztak. A leghíresebb hős a Sárga Császár (Huang-ti) volt, aki az égből azért jött le, hogy a Földön rendet teremtsen, s egy kígyótestű, bikafejű szörnnyel kellett megküzdenie. Jü hérosz (hős) vágta át a hegyeket, hogy a folyókat elvezesse, Kunt hérosz pedig gátak közé próbálta terelni a Huang-ho folyót. A bölcsek megtanították az embereket a földek termővé tételére, az eke készítésére, a fazekasságra stb.
Ezekből a mondai személyekből a kínai történetírók már az ókorban

igyekeztek valóságos személyeket formálni, s a legendákat egymás mellé sorakoztatva próbálták megalkotni az emberiség kezdeteinek történetét. A már korábban említett Jüt tekintették az utolsó bölcsnek, és az ő fia alapította az első dinasztiát (Hszia-dinasztia), mely már örökletes királyság volt, vagyis ekkortól apáról fiúra szállt a hatalom. A korábbi időkben a bölcsek ugyanis utódaikat nem fiaik, hanem az arra legérdemesebb, legméltóbb emberek közül választották ki. Ez azért meglepő része a hagyománynak, mert Kína későbbi történetében az elsőszülött fiú utódlása szilárd és megváltoztathatatlan szabály volt.
A **Hszia-dinasztia** uralkodói sem többek puszta neveknél, hiszen létezésüket történeti bizonyítékok egyelőre nem támasztják alá. A hagyományok szerint a kezdetben bölcs fejedelmek elvesztették mértéktartásukat. Az utolsó közülük, Kie, szörnyű zsarnok volt, akit felesége minden kicsapongásra rávett. Legnagyobb gyönyörűségük abban tellett, hogy egy borral teli tavon csónakáztak meztelen férfiaktól és nőktől körülvéve, akik ott ettek és ittak a részegségig. Trónjától egyik fő embere, **Sang hercege** fosztotta meg és megalapította a Sang-Jindinasztiát (Jin a herceg főminisztere volt). Mindez az i. e. 1500 körüli időben történhetett, s ezzel megkezdődött Kína valódi történeti kora.

A Sang-dinasztina kora (i. e. 15. század – i. e. 1028)

Gazdaság és társadalom

Gazdaság

A **földművelés** a Sang-korban már fejlettebb volt, mint az előző szakaszban. Számos kínai kutató szerint már öntözéses gazdálkodás folyt, s ezt a véleményt a csontfeliratok is alátámasztják. A feliratokon sok olyan hieroglifát találunk, melyek az öntözés fogalmát fejezik ki. A földművelésben már réz- és bronzszerszámokat használtak, az eke elé ökröt fogtak. A kínai hagyományok szerint a távoli időkben az ún. páros szántás volt szokásban (két ember szántott együtt), mert így eredményesebb volt a talaj fellazítása.
Az **állattenyésztés** fejlettségét a szellemeknek feláldozott nagyszámú állat bizonyítja. Különösen ünnepélyes alkalmakkor százával vágták le az áldozatra kiszemelt állatokat. Egy feliraton például száz juh és háromszáz

birka feláldozásáról olvashatunk. A csontfeliratok elefántok és rénszarvasok megszelídítéséről is szólnak, sőt az írásjelek többsége még azt is jelzi, hogy a szóban forgó állat szelídített vagy vad volt. Az elefántokat nemcsak teherhordásra, hanem harci állatként is használták.
A **kézművesség** fejlődéséről a főváros (Anjang) ásatásai tudósítanak. A palotákat és házakat fából építették, így csak az alapozásuk maradt ránk. A leletekből bronzöntő műhelyek, fazekaskoronggal készített edények kerültek elő. A selyemkészítést a selyemszövést kifejező írásjelek igazolják. A korszak emberei annyira tisztelték a selyemlepke hernyóját, hogy szellemének még áldozatot is bemutattak.
A gazdaság fejlődésével együtt természetesen a **kereskedelem** is egyre intenzívebbé vált. Nemcsak a szomszédos törzsekkel kereskedhettek, hanem a leletek tanúsága szerint még a távoli Szibériában élőkkel is kapcsolatban álltak. Az akkori „pénz" a kauri nevű nemeskagyló volt. A kagylókat átfúrták és fonalra fűzték, mert így sokkal kényelmesebb volt a kezelésük.
A társadalom
A társadalom élén álló arisztokráciát a szokásos két csoportra bonthatjuk: **világi és papi előkelőkről** beszélhetünk. A világi csoport elsősorban a király fiaiból és rokonságából, továbbá ezek híveiből tevődött össze. A katonai kormányzókat „pa"-nak hívták, a kisebb katonai vezetőket pedig „hou"-nak. A „ci" kifejezés a hercegek jelölésére szolgált és később helynevekkel együtt is előfordult. Szung ci például annyit jelentett, hogy Szung terület hercege. A papi arisztokráciát a papok, jósok és varázslók alkották, akiknek azonban minden bizonnyal politikai szerepük is lehetett.
A lakosság legnagyobb részét a **szabad földművesek** jelentették. Ezek faluközösségekben éltek, elnevezésük az irodalmi emlékektől függően változik. Az Okiratok-könyvében (Su-king) nép (min) vagy kisember (hiaomin) néven szerepelnek. Ők végezték a termelőmunka legnagyobb részét, vagyis a társadalom gazdasági alapját jelentették.
A rabszolgáknak nem volt általános elnevezésük. A „nu" írásjel például hátrakötözött kezű, földön térdeplő embert ábrázol, vagyis az első rabszolgák nyilván hadifoglyok lehettek. A rabszolgákat a ház körüli munkáknál alkalmazták, valamint az állatokkal kapcsolatos tevékenységeknél. Ők gondozták az állatokat, vadászatok alkalmával ők voltak a hajtók, ők segédkeztek az áldozati állatok leölésénél.

A politikai berendezkedés

Az államszervezet

Az erősen hierarchikus szervezetben a legmagasabb rangot a **wang (király)** viselte. A vallási és a világi ügyeket is ő irányította, bemutatta az összes – meglehetősen nagy számú – áldozatot az istenségeknek és az ősöknek. A fővárosból vezérelte az adminisztrációt. Hatalma elméletben korlátlan volt, a gyakorlatban azonban állandóan korlátozta a hia-sang (kicsik és nagyok) tanácsa. Amennyiben az uralkodó és tanácsosai között nézeteltérés volt, a jóscsontok segítségével az ősökre bízták a döntést, és ha a jóslat adta felelet megegyezett a királyi szándékkal, a wang nem törődött többé a tanács ellenkezésével. Elvileg tehát a **jóslatok által a meghalt és megistenült ősök kormányoztak**. A király csak megbízottjuk és képviselőjük volt, tanácskoznia kellett velük és alá kellett vetnie magát véleményüknek minden fontos ügyben.

A kínaiak már a Sang-korban szabályos államszervezetet hoztak létre. A főminiszter (king-si) volt az ügyek intézésének legfőbb vezetője. Sokra becsülték őt, az alapító ős főminiszterének (Ji Jin) még a dinasztia utolsó idejében is áldozatokat mutattak be. A főhivatalnokok népes csoportja a főminiszter alatt szolgált. A nagy szolgálattevő a királyi rendeleteket továbbította és a szertartások etikettjét irányította. A főírnok az írnokok feje volt, ő őrizte a szertartáskönyveket, ő vezette a királyi archívumot. Ez utóbbiban helyezték el az írnokok által bambusztáblára lejegyzett királyi rendeletek másolatait. A kincstárnok a gazdasági ügyeket irányította. A főhivatalnokok után rengeteg hivatalnok, tisztviselő és irodavezető következett, róluk azonban csak homályos ismereteink vannak.

A királyi palotának is megvolt a saját személyzete, a sok szolgálattevő szinte külön társadalmi osztályt alkotott. Családostul szegődtek a király vagy valamelyik főúr személyéhez, és nemcsak tisztviselőként, hanem katonaként is alkalmazták őket. Érdekes tisztség volt a sepregető szolgálattevő, aki úgy látszik, amolyan házmesterféle lehetett. Ő felügyelt az udvarok tisztán tartására és a kapuk őrizetére. A palotában szolgáltak még apródok is, akik a királyné és a hercegnő körül tevékenykedtek.

A földművelést rendkívül szigorú részletekben megszervezték. A földek felügyelői állapítottak meg a vetés idejétől az aratásig mindent. A termés betakarítása rendkívül fontos dolog volt, hiszen ettől függött az egész közösség léte. Még a királyoknak is állandó gondja volt a termelés helyzete, a jóscsontok sokasága van tele erre vonatkozó jóslatkérésekkel.

A hadsereg lovasokból, hadiszekerekből és gyalogosokból állt. A szekereket csak nemesi származásúak hajthatták, a gyalogosokat pedig parasztokból toborozták. A katonák fegyverzete a következőkből állt: bronzkard, nyilat vagy golyót lövő íj, csatabárd, számszeríj és enyhén homorú pengéjű alabárd. A legutóbbi valószínűleg a fő fegyver lehetett, mert írásjegye a kor jóformán minden katonai kifejezésében benne van. Védő fegyverük a bőrpajzs volt. A hadsereget háromezres egységekbe szervezték, a lovasokat századokba. Amikor a hadjáratból hazatértek, a foglyokat megölték. Olykor valamennyit azonnal, egyszerre („a nyolcadik napon megbüntettek alabárddal 2656 embert"), olykor külön-külön az ősöknek áldozták fel őket. A patriarchális rabszolgaság szintjén a hadifoglyok csak gondot jelentettek.

A dinasztia története

A jóslócsontoknak köszönhető, hogy a kor politikai történetéről valami halvány fogalmunk lehet. A Sang-dinasztia a csodás születésű Szie-től származtatta magát. A hagyomány szerint Szie anyja, mikor egyszer nővérével a mezőn sétált, lenyelte egy fecske röptében elhullajtott tojását. Gyermeket fogant tőle, s ezért származtatják a mondákban a kínaiak a fecskétől magukat. A gyerek későbbi leszármazottja az a Sang herceg, aki elűzte a Hszia-dinasztia utolsó uralkodóját. Mivel főminisztere Ji Jin volt, a későbbi korokban mindkét elnevezés használatossá vált: Sang- vagy Jin-dinasztia.

A dinasztiának harminc uralkodója volt (i. e. 1500-1000 körülig), időrendjük azonban nem ismeretes. Nagy és tartós birodalmat sikerült létrehozniuk, ez azonban még nagyjából sem jelentette a mai Kína területét. Uralkodásuk alatt állítólag hét ízben változtatták meg fővárosuk helyét.

A korszak közepe táján a birodalom terjeszkedni kezdett, s a meghódított területeken kis fejedelemségek alakultak. A fejedelemségek közül Csou vált a leghatalmasabbá. A nyugati területek összes vezetőjével elismertette elsőbbségét, s ezért az uralkodó a Nyugat Kormányzója címet adományozta fejedelmének; megajándékozta őt egy íjjal, egy csatabárddal és egy alabárddal. A keleti termékeny területek azonban vonzották a nyugat nagyurait, s ezért i. e. 1000 körül a Nyugat Kormányzója, Wu rázúdult katonáival Kelet-Kínára. Az utolsó Sang uralkodó megölte magát, Wu király pedig felosztotta a birtokokat és hatalmas zsákmánnyal hazatért saját birtokára. Az új főváros Hao lett, és ezzel a Sang-dinasztiát új uralkodóház váltotta fel: a Csou-dinasztia.

A Csou-dinasztina kora i. e. 1028-i. e. 221

A dinasztia története

Korszakok

A Csou-dinasztia uralkodásának időszakát három részre bonthatjuk:
Nyugati Csou-szakasz i. e. 1028-771
Keleti Csou-szakasz i. e. 771-481
Harcoló királyságok-szakasz i. e. 481-221
Ebben a fejezetben csak az első két szakaszról lesz szó.

A dinasztia hatalomra kerülése

Wu királyt – a dinasztia alapítóját – általában úgy jelenítik meg, mint aki teljes és végleges győzelmet aratott a Sangok felett. A hagyomány azonban azt is elárulja, Wu annak érdekében, hogy a Sang királyi ház se a világon, se a túlvilágon ki ne haljon, megengedte bizonyos területek megtartását nekik. (Az „áldozatok bemutatása ne szakadjon meg”, vagyis az ősök szellemei ne pusztuljanak el.) Ezek az indokok valószínűleg inkább azt jelenthették, hogy a Csou-dinasztia nem tudta meghódítani azonnal az egész területet.
Emellett sok kutatónál felmerül a kérdés, nem idegen betolakodók voltak-e a Csouk. Erre a mai napig sem tudunk egyértelmű választ adni, tehát a dinasztia származása még tisztázatlan. Ha igaz idegen mivoltuk, akkor ők az első olyan nép, mely a kínai civilizációval kapcsolatba került, és hiába lépett fel hódítólag, mégis beleolvadt.

A Nyugati Csou-szakasz

A dinasztia az erős államhatalmat mintegy másfél évszázadig tudta fenntartani, ez idő alatt azonban folyamatos küzdelmet kellett vívniuk a belső nagyurakkal és a külső nomád törzsekkel.
Már Li Vang (i. e. 9. század) uralkodása idején a függő területek kormányzói nem teljesítették kötelező látogatásukat az uralkodónál. Sze-ma Csien történetíró a következő szavakkal beszéli el a gondokat: „A király önkényesen uralkodott és elmerült a tivornyákban. Az állam emberei szidták őt... A király feldühödött és megparancsolta a varázslónak, hogy kutassa fel szidalmazóit. A feljelentett embereket kivégeztette... Az állam emberei még beszélgetni sem mertek egymással.” I. e. 841-ben a király alkalmatlansága és rossz kormányzása államcsínyhez vezetett. Miután megfosztották hatalmától, néhány évig régens (az uralkodó helyett ideiglenesen kormányzó személy) uralkodott az országban. Az időpont arról

is nevezetes, hogy ekkortól kezdődnek a megbízható, pontosan dátumozott írásos feljegyzések is Kína történetéről.
Néhány évtized múlva a nomád zsung törzsek elfoglalták az addigi fővárost (Hao) és az uralkodót kelet felé kényszerítették. Ping Wang i. e. 771-ben keletre tette át székhelyét, az **új főváros Lojang lett**, s a kínai hagyományok szerint ekkortól számítható a keleti Csouk uralkodása.

A Keleti Csou-szakasz

A későbbi történetírók szerint ez az időszak a királyi hatalom állandó hanyatlásának kora. Senki sem engedelmeskedett többé az uralkodónak, akit mindemellett nagy tisztelettel öveztek, mert ő törvényesítette a harcokban kialakult területi változásokat. A korszakban lényegében nem volt egységes állam. Az ország néhány önálló és félig önálló kis államra szakadt szét, melyek elkeseredett harcot vívtak egymással, és az erősebbek bekebelezték a gyengébbeket.
A küzdelmek i. e. 696-tól egy új kormányzati rendszert eredményeztek. A katonai kormányzók (pa) vették át a vezetést, akiket (későbbi görög kifejezéssel) hégemónoknak nevezzük. A területen kialakult öt nagy fejedelemség kormányzói felváltva gyakorolták a hatalmat. A legutolsó hegemón i. e. 481-ben elbukott, s ez annyit jelentett, hogy az addig is csak névleges hatalmú Csou-birodalom széthullott és megkezdődött a harcoló királyságok kora.

A Nyugati Csou-állam berendezkedése

A királyi udvartartás

A Csou-királyok udvarát hatalmas pompa és fényűzés jellemezte. Az uralkodó sok eseményen megjelent, s ilyenkor emelvényen foglalt helyet, arcát dél felé fordította, karját jádéval díszített zsámolyon nyugtatta. Balján állt főminisztere, jobbján a főírnok. A kihallgatáson fogadott személy belépvén azonnal leborult, s felállás után sem közeledhetett az uralkodóhoz. Ha az uralkodó szólt, parancsát a főminiszter adta tovább az illetőnek, szó szerint megismételve azokat, az írnok pedig rögtön feljegyezte a mondottakat. A parancs elhangzása után a kihallgatáson résztvevő földig hajolt, és hátrálva távozott.
A királynak és udvartartásának legfőbb szórakozása a vadászat volt. Felgyújtották a bozótosokat, s ezután vagy lesből lőttek a felvert vadakra (tigris, vadkan, farkas) vagy hadiszekéren vették üldözőbe őket. Érdekesség, hogy a vadászat a király feladatai közé tartozott, hiszen a korai időkben annyi vad volt, hogy közveszélyt jelentettek. A vadászatok,

ünnepek hatalmas dőzsölésekkel végződtek, melyeken a lerészegedés, táncolás szinte kötelező volt. Mentségükre szolgáljon, hogy ezek az orgiák – az udvar belső életét ismerve – pillanatnyi szabadulást jelentettek az örökös félelemtől, mely a cselszövések miatt állandóan megkeserítette az udvaroncok életét.

A központi hivatalnokrendszer

A **főminiszteri** tisztség továbbra is megmaradt, és gyenge kezű uralkodók esetében tulajdonképpen ő irányította az ügyeket. A hivatalért óriási harc folyt, s az i. e. 9. századtól egyes családoknak sikerült öröklődővé tenni a címet.

A következő lépcsőfokot három miniszter jelentette, akik országos hatáskörrel rendelkeztek, és három vénnek is nevezték őket. Az első közülük a „sokaság igazgatója”, vagyis a **földművelés minisztere** volt. Ő irányította a mezei munkákat, kijelölte a vetésterületeket, megszervezte az aratást, sőt még a piaci árak megállapítása, az árusítóhelyek kijelölése is tőle függött. A parasztok mindennapi életébe is beleszólhatott (például házasságkötés, igazságszolgáltatás stb.). A második miniszter, „a lovak igazgatója” a **hadügyeket** irányította. Ő soroztatta be és gyakorlatoztatta a parasztokat, ő vezette az évszakonkénti nagy vadászatokat is. Minden katonasággal kapcsolatos dolog alája tartozott még békeidőben is. Győzelmei után diadalmenet élén tért vissza a fővárosba, bal kezében fuvolával, jobbjában csatabárddal. A harmadik a **közmunkák igazgatója** volt, aki „a földek határait rögzítette”. Ellentétben az előző kettővel, nem az emberekkel foglalkozott, hanem csak a szántóföldek, gátak, utak, hegyek stb. tartoztak hozzá.

A harmadik lépcsőfokot három kisebb rangú főhivatalnok jelentette. A főintendáns az udvartartást, a király magánügyeit intézte. A vallási ügyek kormányzója mindennel foglalkozott, aminek köze volt a király vagy főként az ősök kultuszához. A „bűnösök igazgatója” az igazságszolgáltatás és büntetésvégrehajtás felelőse volt. Az ókori Kínában a büntetések súlyossági sorrendje a következő: halál, kiherélés (nőknél elzárás a palotában), láblevágás, orrlevágás, az arc fekete tetoválással történő megbélyegzése. Mindezeket meg lehetett váltani különböző számú rézrudakkal (100-1000-ig), ami a réz korabeli értékét is szemlélteti. Ezeket a főhivatalokat hivatalnokok sokasága segítette, s a szervezet koronként változott. Az **igazgatási feladatokon kívül** a hivatalnokok **igazságüggyel** is foglalkoztak, sőt háború esetén **katonai vezetők** lettek.

A katonaság

A katonai szervezet a következőképpen épült fel: minden családnak egy embert kellett katonának állítania, ezekből szerveztek öt fős rajokat, majd öt rajból egy szakaszt, négy szakaszból egy századot, melyet minden falunak ki kellett állítania. A zászlóaljat öt század alkotta, öt zászlóalj egy ezredet jelentett (2500 ember), öt ezred pedig egy hadsereget (12 500 ember). A királynak volt egyedül joga hat hadsereget felállítania, a legnagyobb uraknak is csak három lehetett.

A hadsereg **alapegysége a hadiszekér** volt, mely három nemest (úr, kocsis, lándzsás) szállított, s ezt négy oldalról egy-egy szakasz védelmezte.

A hadjáratokban, csatákban a stratégiának nyomait sem fedezhetjük fel. Az ellenséges seregek addig nyomultak egyenesen előre, míg össze nem találkoztak, akkor pedig egymásnak estek. A hadiszekereken harcoló vezérek nem maradtak embereik mellett, hanem egymással vívtak párharcokat. A fővezérek a csata folyamán már semmi módon nem tudtak hatni katonáikra, szerepük csak arra korlátozódott, hogy szakadatlanul verték a dobokat, előnyomulásra buzdítva embereiket. A harc addig tartott, míg valamelyik sereg meg nem hátrált, vagy le nem szállt az éjszaka.

Gazdasági ügyek, adózás

A közigazgatás gyenge pontja a pénzügy volt. A gyakorlatban jól használható csereeszköz hiányában az adókat természetben (gabonában, textilben, tüzelőfában) szedték. A kauri kagyló mint „pénz” létezett, de nem vált általánossá, inkább rézrudakat használtak. Csak az i. e. 5. század vége felé öntöttek pénzeket különböző formákban (lyukas, kerek, kard és kapa alakú), még akkor is túlnyomórészt felirat nélkül. A legfontosabb adó a parasztokra kivetett tized volt, melyet az adószedők ősszel, aratás után szedtek be. Emellett a házak és telkek után is kellett fizetni.

A pénz hiánya mellett a másik fő gond az volt, hogy a királyi kincstárba az adókból csak nagyon kevés folyt be. A közlekedési nehézségek és a természetben való fizetés miatt a király kénytelen volt beleegyezni abba, hogy a helyi adókat ott helyben használják fel, s a fővárosba csak a maradékot továbbítsák. Természetesen a helyi hatóságok a maradék csökkentésére törekedtek.

A tartományok

Az uralkodók, hogy rendet teremtsenek a több száz kis fejedelemség között, a birodalmat **kilenc tartományra** osztották. A tartományok élén kormányzók álltak, akiket a király nevezett ki a helyi fejedelmekből. A

kormányzó feladata volt a fejedelmek adóinak összegyűjtése. Ezek főként az egyes vidékek különleges termékeiből álltak, melyekre az állami szertartásoknál szükség volt. Az adózás megtagadása a lázadás jele volt, s általában büntető hadjáratot eredményezett.

A kormányzók egyik legfontosabb kötelessége a hűségnyilvánítás volt, mely azt jelentette, hogy három-hat évenként el kellett látogatniuk a királyi udvarba. A látogatásoknál nem tudhatták, hogy a nyakukon viszik-e haza fejüket.

A társadalom jellemzői

A kínai társadalom ebben az időszakban két nagy osztályra bomlott. A paraszti köznép közösségekben élt, melyekben az egyének, családok szinte felolvadtak, nem számítottak. A nemesek (patríciusok) osztálya ezzel ellentétben az egyéniséget domborította ki, az egyéneknek volt nemzetségnevük, számon tartották őseiket. A köznéppel ellentétben lehettek birtokaik, vállalhattak hivatali tisztségeket.

A köznép

A parasztok faluközösségekben éltek. Nyolc család művelte együtt az úr által, szabályos időközökben kiosztott földet. Minden család megkapott egy területet, s a kilencedik rész közös megművelésével adóztak. A parasztok tehát közösen művelték a földet, mely nem volt az övék. Fölöslegüket piacra vitték, melyből minden városban volt legalább egy.

A piacon négyszögben felállított elárusítóhelyeken a hasonló árut kínálók csoportosultak. A termékek minőségét szigorúan meghatározták, és felügyelők őrködtek, hogy csalás ne fordulhasson elő. A parasztok csupán a piacon találkozhattak a nagyvilággal, a városok tehát nem csupán a termékek cseréjére szolgálhattak, hanem a hírek, vélemények is itt cseréltek gazdát. A vásárnapok három részre osztódtak: reggel a nagykereskedők, délután a parasztok, este a kiskereskedők árusíthattak.

A parasztok életét, mind a közéletet, mind magánéletüket, a hivatalnokok irányították. Külön hivatalnokok adták ki a parancsokat minden évben, hogy mit vessenek, mikor arassanak, mikor hagyhatják el a téli házukat és mehetnek dolgozni a földekre. A parasztok számára az év két részre bomlott. A tél közeledtével kapták a parancsot, hogy térjenek vissza a földekről a falvakba: „Jön a fagy, erős nagyon; a népnek nincs ereje, hogy elviselje; térjen mindenki házába vissza.” Minden kunyhónak volt egy kis eperfás kertje, disznóóla, tyúkketrece és kb. 400 m^2 telke. A következő tavaszig innen ki sem jöttek. Ez volt a házimunkák ideje, különösen az

asszonyi munkáké, szövésé, ruhavarrásé. Télen tehát, az elzártság időszakában minden család a maga házában élt.

Nyáron a parasztok teljesen elhagyták falvaikat: „a harmadik hónap napjaiban fogjuk kapáinkat, a negyedik hónap napjaiban kimegyünk a faluból feleségeinkkel és gyerekeinkkel, kik enni hoznak nekünk a földekre”. Tavasz kezdetén ünnepélyesen „kivitték a tüzet” a tanyabeli házból, és a szabadban épített új kunyhóikban új tüzet gyújtottak. A téli periódus elzártságával szemben nyáron egymás hegyén-hátán éltek kunyhóikban, ekkor tehát a család szinte teljesen elveszett a nagy közösségben.

A patríciusok (előkelők, nemesek)

A patríciusra az volt a jellemző – szemben a köznéppel –, hogy számon tartotta őseit és egy nemzetséghez tartozott. A nemzetség fiúágon egy közös őstől származó nemeseket jelentett. A férjhez menő lányok beléptek férjük nemzetségébe. Egy nemzetségen belül szigorúan tilos volt minden szexuális kapcsolat, sem a törvényes házasság, sem az ágyassági viszony nem volt lehetséges.

A nemzetség őse mindig isten vagy hős volt, tehát valami legendás alak. Az ős nem volt mindig ember formájú, például a Sze nemzetség ősei közül az első egy hal volt, sőt a Jingeké egy beszélő madár, aki kiválóan értett a lovak hajtásához.

A nemzetségnek csak vallási jelentősége volt, a patrícius világ alapegysége a család. A család fejének az egész ház engedelmességgel tartozott. Születésükkor a gyerekeket ő fogadta be vagy taszította ki a családból, ő engedélyezte a házasságokat, a családtagok fölött ítélkezési joga volt, az állami igazságszolgáltatás ebbe nem szólt bele. A kapcsolatok az elvándorlással sem szakadtak meg. A fiatal fiúk, még ha idegen földön telepedtek is meg, három nemzedéken át kötelesek voltak jelenteni a szülőházában maradt családfőnek pályafutásuk legfontosabb eseményeit, hivatalukat, házasságukat.

A házasság elsősorban vallási aktus volt. A hitvestársak, akik egész életükben együtt szolgálták az őseiket, haláluk után is elválaszthatatlanok maradtak. A patrícius csak egyszer házasodhatott, de ez nem jelentett egynejűséget (monogámia), mert egyszerre több nőt vett feleségül. Egy volt közülük a főfeleség, akivel a férj az ősöknek bemutatandó szertartásokat végezte, a többiek másodfeleségek voltak. Az esküvői szertartás után három

hónappal „mutatta be” a férj feleségét őseinek, s eddig a ceremóniáig nem tekintették az asszonyt igazi családtagnak, akár el is lehetett küldeni.
A gyerekek születésekor is voltak jelképes szertartások. Fiú esetében egy eperfa íjat akasztottak ki a ház kapujának bal oldalára, ha lány született, egy kendőt a jobb oldalára. Az első három napon a gyereket magára hagyták egy bezárt szobában, ahová még etetni sem léphetett be senki. A fiút az ágyra tették, a lányt a földre, s a kezükbe adták jövendő foglalkozásuk jelvényét. A fiúknak egy jade jogart (a hivatalviselést jelképezte), a lányoknak egy cserépkorsót (a házimunkát jelképezte). Ezután, ha életképességüknek sírással tanújelét adták, a család feje eldöntötte, hogy befogadja vagy kitéteti őket.
A felnőtt patrícius legfontosabb előjoga a földbirtokláshoz való jog volt. Ez jelenthetett magántulajdont, de kaphatta a földet csupán használatra is. Az elszegényedett patríciusok egy másik úr szolgálatába szegődtek. Az úr ellátta, védelmezte őket, melynek fejében szolgáltak és engedelmeskedtek neki. Követték őt a harcba, sőt olykor a halálba is, öngyilkosságot követve el sírján. A legsúlyosabb kötelességek egyike volt a vérbosszú, amit akár halottakon is alkalmaztak.
Az uralkodó is adományozhatott birtokokat. A források szerint 71 volt az ajándékba adott tartományok száma, de közülük 55 a királyi család birtokában maradt. Ez a rendszer tulajdonképpen a hagyományos kínai családra hasonlított, melyben a király volt a család feje. A tartományok fejedelmei a kapott területeket kisebb egységekben továbbadhatták alattvalóiknak. A kezdeti rendszer, miszerint a birodalom egész területe a wang tulajdona, s a neki hűséges embereknek csak az adóztatási jogot adja, az i. e. 6. században megváltozott. A földbirtokok magántulajdonná váltak.
A király
A király az egész világ uralkodója volt: „Az ég alatt nincsen föld, amely ne a királyé lenne, sehol a föld partja közt nincsen senki, ki ne a király alattvalója lenne.” Az uralkodó nem csupán első volt a fejedelmek között, hanem mindenekelőtt megszentelt személy. Az „Ég Fia” kifejezés annyit jelentett, hogy a királyok a Magasságos Úrtól származnak, tehát nem csupán az embereket kell kormányozniuk, hanem segíteniük kell a világ természeti rendjének fenntartásában is. Az első időszakokban még érvényesültek a korábbi szigorú kötöttségek. Korábban a király annyira szent volt, hogy nem lakhatott alattvalói közt, külön palotát kellett építeni neki a város mellett. Életét is aprólékosan szabályozták. Tavasszal az épület

keleti pavilonjában kellett laknia, zöld ruhát kellett hordania, búzát és birkahúst ennie. Nyáron a déli pavilonban lakott, vörösbe öltözött, babot és csirkét evett. Ősszel a nyugati részen élt, fehér ruhát öltött, kendermagot és kutyahúst fogyasztott. Télen az északi pavilonba költözött át, fekete ruhát hordott, tápláléka kölesből és disznóhúsból állt. Vadászat vagy hadjárat alkalmával szekerei és lovai is alkalmazkodtak az évszak színeihez.

Ahogy a kötelező szertartások szerepe folyamatosan csökkent, olyan mértékben gyengült a királyi hatalom is. A keleti Csou uralkodókat lassan minden politikai hatalmuktól megfosztották, s a wang most már tényleg csupán vallási szerepet töltött be.

Kultúra az első dinasztiák korában

Tudomány

A korszakon belül a Csou-birodalom időszakát ismerjük a legjobban. A forrásanyagok közül három könyvet kell megemlítenünk. A legrégibb a **Dalok könyve** (Si king), melynek háromszáz dala és költeménye félig népi, félig udvari eredetű. Ezek a dalok pótolják a történetírást és az epikus költészetet, mivel feltárul bennük a korai civilizáció egész világa. A kor filozófiai nézeteit, tudományos ismereteit a **Változások könyve** (Ji king) és az **Okmányok könyve** (Su king) tartalmazza.

A Su kingben ránk maradt hagyományok szerint már a régmúlt időkben is négy évszakra osztották az évet. A Sang-korban már ismerték a holdnaptárt, a szökőév 13, a rendes év 12 holdhónapból állt. A hónapok 30 és 29 naposak voltak, s először három tíznapos, a Csou-korban négy darab hétnapos egységre bontották őket. A régi kínaiak már jól ismerték a csillagképek elhelyezkedését is.

A művészet

A legkorábbi korszak emlékeit az 1910-es években fedezték fel **Jangsao** város közelében. A jangsaoi kultúra emberei szép, nagyméretű festett agyagedényeket készítettek. A külső felületeken geometrikus és csigavonalas díszítést alkalmaztak, állat vagy ember ábrázolásának nincsen nyoma. A leletek között van egy különleges darab, három üreges lábon áll és a lábak közös szájnyílásba torkollnak. Az edényben – melyhez hasonló Kínában a mai napig használatos – egyszerre három különböző folyékony ételt tudtak főzni.

A Sang-kor leletei már nagyobb változatosságot mutatnak. A bronzedényeket nagy formagazdagság és mesteri megmunkálás jellemzi. Az edényeket leginkább bika, bárány, madár, tücsök, sárkány rajzával díszítették, tehát már megjelentek az állatábrázolások. A mindennapos használat mellett az edények szertartások céljára készültek és sokukon már feliratot is találhatunk.

A Csou-birodalom idején jelentős változások már nem történtek a képzőművészetben. A tárgyak díszítésében még gyakoribbak az állatalakok, sőt az i. e. 6. században már ember és állat harcát ábrázoló jelenetekkel is találkozhatunk.

A kínai zeneművészet (dal és tánc) is nagyon régi. Már a Sang-kor feliratiból is kiderül, hogy a szertartásokat tánc kísérte. A régi kínaiak sok hangszert ismertek: dobot, dudát, pengetős és húros hangszereket, bambuszból és agyagból készült fúvós hangszereket, bronzharangot stb. A Keleti Csou-időszakban már zenei értekezések is megjelentek.

A vallás

Az ősi kínai vallás igazából mindig közösségi ügy volt, nem pedig egyéni. Ahhoz, hogy valaki szertartásokat végezhessen, egy közösség fejének kellett lennie. Bármilyen kicsiny volt is ez a közösség (akár egy család), a vezető a szertartásokat nem a maga hasznára végezte, hanem az alá tartozók javáért. A király az egész birodalomért, a fejedelmek országrészükért stb. Mindenki tudta, hogy a sok-sok isten közül melyikhez lehet és kell fordulnia.

A kínaiak egész sereg istennel és istennővel népesítették be a világot. A néphit valószínűleg az isteneket az átlagosnál hatalmasabb embereknek tartotta, akiknek tudása korlátozott és nem mindenhatóak. Akárcsak a görögöknél, könnyen megsértődtek, bosszúállóak voltak.

Az istenek elnevezéseiből néhány felsorolás is jelzi, mennyi mindennek volt istene: Nap Anyja, Szelek Kormányzója, Mennydörgés Mesterei, Köles Herceg, Első Szakácsnő, Lovak Őse. Emellett létezett egy sereg démon és gonosz szellem (sziklák démonai, visszhang szellemei, járványok démonai).

Az istenvilág fölé magasodott a hivatalos vallás három nagy alakja. A Magasságos Úr (Sang-ti) az ég ura, a holtak királya és a földi dolgok legfőbb irányítója egyszerre. Feladatainak ellátásában több segítője volt, ezek közül öten emelkedtek ki a kínai mitológiából, s belőlük lettek az öt elem istenségei (lásd univerzizmusnál). A Föld Fejedelme (Hou-tu) és az őt segítő helyi földistenek mindig meghatározott feladathoz kötődtek, és akárcsak a földön, szigorú hierarchikus rendbe szerveződtek. A hagyományok szerint a földistenek eredetileg fák voltak, s a fák fajtája vidékenként változott. A három legrégibb dinasztiának is voltak szent fái: a Hsziafenyő, Sang-tuja, Csou-gesztenye. A földistenek őrködtek az adott terület boldogsága felett, ezért mindenről tudniuk kellett. Nekik jelentették a birtokadományokat, pereket, vadászatokat. Egyetlenegy tett szert közülük az ókorban igazi egyéniségre, ő volt a Folyam Kormányzója, vagyis a Huang-ho istene. Ő a legrettegettebb istenek közé tartozott, évente fiatal lányt „adtak hozzá”, és a folyamon történő átkeléskor sem mulasztotta el senki, hogy egy jade gyűrűt ne áldozzon neki.

A harmadik kiemelkedő istenalak a királyok őse volt, de nemcsak az uralkodónak, hanem minden patríciuscsaládnak megvoltak a maga védelmezői. A régi kínaiak ugyanis úgy hitték, hogy az embernek több lelke van, melyek életében együtt élnek, de a halála után szétválnak. A po lélek mindig a testben marad, a hun lélek néha elkószál (álom), de csak rövid időre, mert különben jön a halál. A po a halál után is a test mellett marad, és a neki felajánlott áldozatokból táplálkozik. Ha az áldozatok elmaradnak, akkor kiéhezetté válik, visszatér az élők közé, s hazajáró lélek lesz belőle. A hun lélek halál után felszáll az égbe, ahol mindenki megtarthatja földi rangját. A halottak túlvilági jóléte érdekében, hogy a halott folytathassa földi életmódját, eltemették vele személyes tárgyait, sőt esetleg asszonyait, szolgáit, lovait is.
A kínai vallási elképzeléseket univerzizmusnak nevezzük. A kínaiak szerint az ég, a föld és az ember az egységes mindenség (univerzum) három alkotórésze. Ezek kölcsönhatásban állnak egymással, és mindenre kiterjedő törvény szabályozza működésüket.
„A legbensőségesebb összefüggés van fent az ég és lent az emberek között, és aki ezt teljes egészében felismeri, az az igazi bölcs" – találhatjuk a Su king egyik legrégibb részében, s talán ez foglalhatja össze legrövidebben a kínaiak szemléletének alapját.
A világmindenség jelenségei (elemek, légköri hatások, bolygók, égtájak stb.) szoros kapcsolatban állnak az emberi élettel. „Az ember egyesíti magában az ég és a föld szellemi erőit, kiegyenlítődnek benne a fény és az árny... Ezért az ember az ég és a föld szíve, és az öt változó állapot csírája."
Az öt változó állapot a kínaiak szerint azonos az elemekkel, melyekre minden földi dolog visszavezethető.
Szemléletükben ezért párhuzamokat, megfeleléseket (analógiákat) állítottak fel. Következzen néhány példa:
elemek
érzékek
színek
ízek
szagok
erények
teremtmények indulatok
föld
tapintás sárga

édes
illatos
hűség
csupasz vágy
víz tűz
hallás látás
fekete vörös sós keserű poshadt égett
bölcsesség szemérem páncélos tollas félelem öröm fa
szaglás
zöld
savanyú büdös
szeretet pikkelyes harag
fém
ízlelés
fehér
csípős
avas
igazságosság szőrös
aggodalom

Az öt elem összefüggéseit, kölcsönös kapcsolatait kutatták, és sorrendjükre is különböző elképzelések születtek. Az egyik például a pusztító elv alapján rendezett: a föld felszívja a vizet, a víz eloltja a tüzet, a tűz megolvasztja a fémet, a fém elvágja a fát, a fa felszántja a földet. Látható tehát, hogy a világmindenség egy állandóan változó mechanizmus.

Szemléletük másik eleme a fény és az árnyék. Fényen és sötétségen a kínaiak két őselemet értettek. **A jang a pozitív erő, a férfi, az aktív, a teremtő. A jin a negatív erő, a nő, a passzív, a befogadó.** Fontos megjegyeznünk, hogy a kettő egymás párja, tehát nem ellentétesek, hanem kiegészítik egymást. Együttműködésük hozza létre a világmindenség valamennyi jelenségét. Például az évszakok változásakor a jang ereje nyáron van a tetőponton, ősszel meghátrál a jin előtt, majd tavasszal ismét kezdi visszanyerni erejét. A kettő egymásba fonódását, együttműködését a következő ábra szemlélteti, melynek fekete fele a jangot, fehér fele a jint jelképezi.

India

Bevezetés

Miért egzotikus, titokzatos az európai ember számára India?
Az ókori világ népei, az indiai civilizáció kortársai az akkori ismeretekhez képest jól ismerték, egyáltalán nem tartották egzotikus országnak Indiát. A Római Birodalom még közvetlen kereskedelmet tartott fenn a távoli Kelettel, számukra természetes volt, hogy e távoli vidékeken másféle népek, másféle állatok élnek. Róma bukását követően azonban minden megváltozott. A magába zárkózott középkori Európában egy ezredév alatt India a titkok világává, mesés Indiává vált, s akárhogy akarjuk, még ma sem tudunk szabadulni a távoli India „rejtelmes varázsától”. A kincsekkel teli városok, szörnyek, indiai mágusok legendái a mai napig is élnek képzeletünkben.
A 16. századtól, India felfedezésével az egzotikumok csak gyarapodtak. Nyelvükről kiderült, hogy az európai nyelvek rokona (indoeurópai nyelvcsalád), s a 19. század végén sok európai tudós úgy hitte, hogy a civilizáció Indiában született.
Mindezek után nézzük meg egy kicsit alaposabban, mit is rejt számunkra a „csodák országa”, India.

Általános jellemzők

Az elnevezés
India neve az ország északnyugati részén hömpölygő hatalmas folyamtól származik, melyet a régi indiaiak Sindhunak neveztek. A későbbiekben ezt a szót a perzsák Hindunak, majd a görögök Indosznak ejtették, így a területet már az ókori Európában is Indiának nevezték. Maguknak az indiaiaknak nem volt olyan általánosan elfogadott szavuk, mely az egész országot jelölte volna.
Az ország mai elnevezése Bharat Indiai Köztársaság. Honnan ered a név első tagja? Az indiai hagyományok szerint az első dinasztiák a Nap- és a Hold-nemzetségből származtak. Az utóbbi egyik híres leszármazottja volt Bharata király. Nevét különleges dicsőség övezte, tiszteletére már az ókorban egész Észak-Indiát Bharatavarsának (azaz Bharata leszármazottai országának) nevezték. Ezért Bharat az Indiai Köztársaság hivatalos neve ma is.
A terület elzártsága

India neve egyszerre **földrajzi és történelmi fogalom**. Földrajzi, mivel nem egy európai értelemben vett országról van szó, hanem egy egész szubkontinensről. Ezért India olyasféle földrajzi egységnek tekinthető, mint Európa, ahol a sok különböző népnek (a skandinávtól kezdve a spanyolig) valami módon mégis közös történelme van.

A terület **földrajzilag zárt egység**. Az ázsiai kontinenstől tökéletesen elkülönítik természetes határai. Északon a Himalája, a világ legmagasabb hegysége határolja, melynek hatalmas hegyláncain át csupán néhány nehezen járható átjáró vezet a Tibeti-fennsíkra. Nyugaton a Beludzsisztáni-hegyvidék, dombos, hegyes sivatagok és félsivatagok terülnek el. Keleten sűrű, szinte áthatolhatatlan trópusi erdőség nyúlik át több száz kilométer hosszan Kínába, melyet ráadásul harcias törzsek laktak már az ősi időkben is.

India déli, félszigeti része mélyen belenyúlik az Indiai-óceánba. A partok alig tagoltak, a part közelében kevés a sziget, az óceán az év jelentős részében viharos.

Mindezek a tényezők természetesen jócskán megnehezítették a külvilággal való érintkezést. A kapcsolatteremtés csupán az északnyugati Khaiber-hágón keresztül volt lehetséges, itt bonyolódott le a kereskedelem nagy része, és ezen az úton érkeztek a hódító seregek, elsőként az i. e. II. évezred közepén az árja törzsek (lásd később).

Kimaradva a civilizációk közötti érintkezésből – ami az igazi gyors fejlődést jelenti –, India nagyot fejlődött önmagában, de megtorpant az európai fejlődéshez képest. A **viszonylagos elzártság** miatt tehát a hatalmas terület ókori jellegű civilizációja alapjaiban megőrződött addig, míg Európa ismét „meg nem találta” a 16. században.

A terület földrajzi felosztása

Indiát földrajzilag két nagyobb területre oszthatjuk. Észak, vagyis a kontinentális terület, és dél, mely a félszigeti Indiát jelenti. Északról dél felé haladva három nagy egységet különíthetünk el:

Az **északi hegyvidék**, a Himalája déli hegysorával és ennek nyúlványaival.

A **nagy folyók síkvidékei**. Ennek a területnek a nyugati része az Indus és mellékfolyóinak vidéke. Az **Indus** kiváltképpen az őstörténetben játszott fontos szerepet. A Himalája északi hegyei közt eredő folyónak öt mellékfolyója van, ezért ezt a területet másképpen „öt folyó vidékének” (páncs áp), vagyis Pandzsábnak is nevezik. Az Indus terület az i. e. 6. századra a térség fokozatos elsivatagosodása miatt vesztett gazdasági

jelentőségéből, a súlypont egyre inkább keletre tevődött át.
A keleti részt a **Gangesz (Ganga)** és sok bővizű mellékfolyója öntözi. A folyó feltöltött (alluviális) síksága 1600 km hosszú, szélessége 200-500 km. A ma jóformán teljesen fátlan területet az ókorban sűrű erdők borították. A folyó alsó folyása mentén az éghajlat csapadékos, ezért még a vizet annyira kedvelő rizst is lehetett mesterséges öntözés nélkül termeszteni. Ez a terület volt mindig is India gazdasági és politikai központja. A Gangesz is a Himalájából ered, egy barlangban lévő nagy, természetes jégképződményből, melyet ma is Siva isten fallikus jelképeként (férfi nemi szervként) tisztelnek. A folyót a hinduk istennőként imádták, s ma is úgy hiszik, hogy aki megfürdik benne, az „megtisztul".
A harmadik terület a **Dekkán-fennsík**, mely már a félszigeti részhez tartozik. Az északi részén elhelyezkedő Vindhya-hegység szinte elkülöníti a folyóvölgyektől. A terület enyhén lejt kelet felé, ezért India déli részének majdnem minden folyója kelet felé folyik. A folyók vízbősége ingadozó, sok rajtuk a zuhatagos rész, ezért szállításra és mesterséges öntözésre kevésbé alkalmasak. Mivel a terület középső része aszályos, földművelés csak a part menti részeken folyik.

Éghajlati viszonyok

India termékenységét elsősorban a délnyugati monszunnak köszönheti, amely júniustól kezdve mintegy három hónapig tart. A területen az év más időszakában nem esik az eső, s ezért az emberek hatalmas megkönnyebbüléssel fogadják a száraz hónapok alatt kiégett föld fölé érkező esőfelhőket. Az esőnek köszönhetően a táj szinte egyik napról a másikra barnáról zöldre változik, ezért indiai költemények tömege köszönti a lezúduló esőt, mint a beteljesedett emberi szerelem jelképét. A **víz szent**, hiszen az életet jelenti, de emellett szélsőségek hordozója is. A monszunesők késésekor éhínség és nélkülözés sújtja a vidéket, de hozhat a monszun hatalmas áradásokat is, melyek rombolnak, életeket oltanak ki. A folyók gyakran egyetlen év alatt húsz méterrel is odébb helyezik medrüket, az elöntött területeken azonban ott marad a termékeny folyami hordalék. A víz tehát Indiában valóban életet és halált jelent egyszerre.
Az éghajlat a régészeti leletek szempontjából nagyon hátrányos, ugyanis gyorsan pusztítja az emlékeket. A rendkívüli hőség, pára és a vele járó trópusi növény és állatvilág rengeteg művészeti alkotást semmisített meg az idők folyamán.

Településszerkezet

A városok többsége a nagy folyók mentén épült. Különböző gátakkal akadályozták meg az áradást és mechanikai szerkezetekkel vezették a vizet a várost tápláló földekre.
Az öntözőrendszerek kiépítése nem volt egyszerű feladat, mert még a nagy folyók vízszintje is az évszakoktól függően ingadozik. A Gangesz vízszintje például egyes helyeken az esőzés kezdete előtt mintegy 25 méterrel is alacsonyabb lehet az áradáskor szokásosnál.
A dinasztiák fővárosai a folyóktól távolabb települtek, ezért hatalmas víztározóktól függtek. A tározók építése az uralkodói feladatok közé tartozott, aki pedig áttört egy gátat, az a legszörnyűbb bűntettet követte el.
A városok megléte mellett **India alapvetően mégis a falvak országa**. A kis települések néhány kilométerre fekszenek egymástól, s legtöbbször gyalogösvény köti össze őket. Mindegyik falu saját vízellátást épít ki, mely származhat forrásból, víztározóból vagy tavacskából.

Az indus-völgyi civilizáció (i. e. III. ÉVEZRED – 1500)

Bevezetés
1856-ban India angol gyarmatosítói nagy vállalkozásba fogtak, az Indus folyó mentén 1500 km hosszúságban vasútvonalat kezdtek építeni. A vasúti pálya építése közben hatalmas rommezőket találtak, ahonnan milliószámra hordták el a téglákat a töltés készítéséhez. Az agyagtéglák Harappa város romjaiból származtak.
Az 1921-1922-ben végzett ásatások tárták fel Harappát és a korai India másik nagy városát, Mohendzso-darót. A korábbi elképzelések szerint az árja hódítás előtt (i. e. 1500) csak szegényes kultúrájú népcsoportok éltek Indiában. Ezek a leletek azonban bebizonyították, hogy már i. e. 3000 körül rendkívüli fejlettségű civilizáció létezett az Indus völgyében. Ez a terület fejlettségét tekintve a sumer és az egyiptomi kultúrával versenyezhetett. Mik jellemezték ezt a sokáig elfeledett – sőt megtagadott – civilizációt? Ezt vizsgáljuk meg a következőkben.
A dravidák kérdése
A mai India lakosságának etnikai összetétele nagyon tarka. A félsziget északi és déli népei lényegesen különböznek egymástól, és ez külsejükben is megnyilvánul; a déliek bőrének színe például jóval sötétebb. A délen élők

a dravida nyelvcsaládhoz tartoznak, mely nem áll kapcsolatban semmilyen más nyelvcsaláddal.
Észak-India lakossága az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozik. A kutatók feltevései szerint ők érkeztek később Indiába, és szorították dél felé az addig északon élő dravida népcsoportot, mely korábban kialakította az indus-völgyi civilizációt. A dravidák körüli bizonytalanságot az okozza, hogy a manapság dravida nyelvet beszélőknek nincsenek egyértelmű közös jellegzetességeik, tehát nem mondhatjuk, hogy egy helyről származnak.

A gazdaság jellemzői

Mezőgazdaság

Az Indus völgyének lakossága a fejlett városépítés ellenére túlnyomórészt falusi településeken élt. Az általánosan használt földművelő eszköz a kapa volt, de egyes kutatók szerint már ismerték a faekét is. Ebben az időben kezdték a bivalyt és a zebut igavonásra használni. A gabonafélék közül kétféle búzát és az árpát termesztették, s valószínűleg egyes területeken a rizst is. Mohendzso-daróban találtak egy darab gyapotkelmét is, és ez azt bizonyítja, hogy a világon az indiaiak kezdtek először gyapotot termeszteni.
Jelentős volt az állattenyésztés is. A bivalyt és a zebut, mint igavonót már említettük, és az ásatások során bőven találtak juh, sertés és kecskecsontokat is. Ekkor már háziállat volt a macska, a kutya, sőt baromfit is tartottak. Az ásatások legfelső rétegeiben találtak ugyan lócsontokat, de sok kutató megkérdőjelezi megszelídítésüket, mert háziállatként való használatukra nincs bizonyíték. Nem alaptalan a feltevés, hogy az indiaiak már ekkor is értettek az elefánt szelídítéséhez, melyet elsősorban szállításra használtak.

Ipar

A réz és a bronz volt az ősi Indiában leggyakrabban használt két fém, de teljesen nem tudták kiszorítani a követ. Gabonaőrlők, fegyverek, súlymértékek, edények még mindig készültek kőből is.
Ebben az időszakban már jól ismerték a **fémek olvasztását, öntését, kovácsolását**. Az ásatások bebizonyították, hogy a Harappa-kultúra lakói használták az ólmot, tudtak különféle tárgyakat készíteni aranyból és ezüstből, s a forrasztás technikájával is tisztában voltak. Az ékszerleletek arról vallanak, hogy a mesterek kitűnően értettek a nemesfémek, drágakövek megmunkálásához. A vas használatának nincs nyoma ebből az időszakból, a fém csak a Harappa-kultúra bukása után jelent meg a térségben.

A fémművesség mellett más leletek egyéb kézműves munkák magas fokú fejlettségéről adnak hírt. A fazekasmesterek már használták a fazekaskorongot, a tárgyak legtöbbjét jól kiégették, és gazdagon díszítették. Előszeretettel alkalmaztak geometrikus és növényi motívumokat. Égetett agyagból készültek rokkák, edények, sőt gyermekjátékok is. A gyapot termesztésének ismerete magas szintű fonást, szövést tett lehetővé.

A kereskedelem

A harappai civilizáció kül- és belkereskedelmének a városok voltak a központjai. Szárazföldi és vízi kereskedelmet folytattak India egyéb területeivel, sőt távolabbi országokkal is. Mindezt azok a tárgyak bizonyítják, amelyek anyaga azon a vidéken nem fordult elő (kősúlyok, fémtárgyak, tengeri kagylók stb.). Az ásatások során találtak egy kétkerekes szekérmodellt – amelyet játéknak készíthettek –, s valószínűleg ilyen eszközökkel bonyolíthatták a szárazföldi teherszállítást.

A távolsági kereskedelem legfontosabb célpontja Mezopotámia területe volt. Indiai pecsételők, gyöngyök, kagylók kerültek elő Mezopotámia városaiból, továbbá a folyóközben használt pecsételők az Indus völgyében, joggal következtethetünk tehát szoros kereskedelmi kapcsolatokra. A lendületes tengeri kereskedelmet bizonyítják a pecsételőkön és kerámiákon fennmaradt hajóábrázolások és az ásatások során feltárt hatalmas hajódokkok, kőhorgonyok. A hajózást minden bizonnyal az tette lehetővé, hogy a hajósok ki tudták használni a monszunt, mely nyaranta a sumereket segítette Indiába, télen pedig fordítva. Egyes kutatók szerint a két nép azért találhatott éppen egymásra, mert már korábban is kapcsolatban álltak, vagyis közös eredetük egyaránt a mai Dél-Irán és Afganisztán előhegységeibe nyúlik vissza.

A nagyvárosok

A hatalmas városok létezése, a városi tervezés és építészet szigorú rendszere a civilizáció magas fokú fejlettségéről tanúskodik. A hatalmas falakkal körülvett városok néha több száz hektárnyi területet foglaltak el. Közülük is a legnagyobbak **Harappa** és **Mohendzso-daro** voltak. Az utóbbi lakosságszámára vonatkozóan 35 000-100 000-ig vannak becslések.

Az egyenes és elég széles főutakat (Mohendzso-daróban például tíz méter) rendezett sorokban álló házak szegélyezték. Az utak derékszögben keresztezték egymást. A különböző nagyságú lakóházak között többemeleteseket is találtak, melyre a lépcsőkből következtetnek. A házakon nem volt díszítés, sem utcai ablak, a világosságot és a levegőt a

falak felső részébe vágott keskeny nyílásokon keresztül kapták. Minden házhoz gazdasági helyiségek és udvar tartozott, ez utóbbiban volt a konyha a tűzhelyekkel. A legfontosabb építőanyag az égetett tégla volt, de vályogot is használtak. A tetők építéséhez fát és döngölt agyagot alkalmaztak.

Nagy figyelmet fordítottak a városokban a **vízvezetékrendszerre és a csatornázásra**. Minden házban volt mosdóhelyiség, külön kút, s emellett az utcákon is építettek közkutakat. Az egész várost átfogó csatornarendszert az ókori Kelet valamennyi ismert rendszere közül a legtökéletesebbnek tekinthetjük. Voltak főcsatornák, bekötőcsatornák és esővizet elvezető lefolyók. A csatornákat égetett téglákból építették, és kőlapokkal fedték le. Az utcákon a szennyvíz összegyűjtésére szolgáló speciális derítők voltak, melyeket rendszeresen tisztítottak. Mohendzso-daróban épségben maradt közfürdőt is találtak, tökéletes megépítése arra vall, hogy építőinek nagy tapasztalatuk volt az ilyen létesítmények kivitelezésében.

Az ásatások alapján úgy tűnik, hogy a **városokat egységes elvek alapján tervezték**. A nagyvárosok egyrészt a citadellából (fellegvár) álltak, mely nyilvánvalóan a közigazgatásihatalmi központ volt. A **fellegvárat** vastag falak és hatalmas bástyák erődítették. Általában a város legmagasabb pontján épültek, aminek oka az áradásokkal szembeni védekezés volt. Itt helyezkedtek el a középületek és a hatalmas központi gabonatárolók. A nagyvárosok másik része az ún. **alsóváros** volt, ahol a lakónegyedek épültek. Az építkezések során igyekeztek, hogy ez a rész a citadellával minél kevésbé érintkezzen. Csak kevés kaput építettek, de voltak városok, ahol várszánc választotta szét a részeket.

A kultúra

A dravidák írása

A kultúra magas fejlettségi fokát bizonyítja a képzőművészet és a kézművesség magas színvonala. A finom művészi munka jó példái az **amulett-pecsétek** (zsírkőből, elefántcsontból, rézből), melyekből kb. kétezer darabot találtak. Ezek többségén sajátos hieroglif jelek vannak. A feliratok sok tudós érdeklődését felkeltették, de megfejtésük eddig még nem sikerült. Az írás valószínűleg széles körben elterjedt volt, s ránk azért csak a pecsételők maradtak, mert a pálmalevél, fakéreg, bőr nem állta az idők és az éghajlat próbáját. Érdekesség, hogy a leletek között fennmaradt egy agyagból készült tintatartó is.

Az írásban előforduló jelek száma 400 körül van, a kutatók szerint egy részük hangokat jelöl, mások képeket. Az Indus-völgyiek jobbról balra

írtak. A számok jelölésére kis vonalkákat használtak. A súlyokon és kagylótöredékeken található mértékbeosztások alapján arra lehet következtetni, hogy a súly alapegysége 0,86 gramm, a hosszúság alapegysége 6,7 milliméter volt. Már akkor is a tízes számrendszert használták, ez kerül majd át arabok közvetítésével Európába!
Az írás és a kultúra fejlettségéből megállapíthatjuk, hogy az Indus-völgyi civilizáció semmiben sem maradt el a korabeli Mezopotámia és Egyiptom civilizációjától.

A vallás

A dravidák vallási nézeteiről nagyon keveset tudunk. A régészeti anyag nyújt némi felvilágosítást, ugyanis a városokban találtak olyan épületeket, melyeket a kutatók templomoknak tartanak. Ezekkel álltak kapcsolatban a rituális fürdőmedencék is.
A tudósok többségének az a véleménye, hogy van bizonyos kapcsolat ezen időszak vallási hiedelmei és a későbbi hinduizmus között. A férfi istenség gyakran előforduló képében például a ma is tisztelt Siva isten elődjét látják. A pecsételők egyike háromarcú istenséget ábrázol, ki jógapózban ül alacsony zsámolyán. Mindkét oldalán vadállatok helyezkednek el, vagyis Sivát az állatok védőjeként és uraként ábrázolja. A későbbi hinduizmus vallási képzetei szerint is az istenek valamely állattal állnak kapcsolatban, Sivát mindig bika, feleségét tigris kíséri. Valószínűleg a rituális fürdés, akár a hinduizmusban, már akkor is a vallás lényeges elemét alkotta, sőt néhány kutató szerint megvolt már a halottégetés szertartása is.

A hanyatlás és bukás

I. e. 2000 körül a civilizáció folyamatos hanyatlásnak indult, és i. e. 1500-ra el is tűnt. Erről a folyamatról a mai napig eltérő a kutatók véleménye. Hosszú időn keresztül az a nézet volt a legtámogatottabb, hogy az indus-völgyiek bukását az árja törzsek betörése okozta az évezred közepén. A legújabb kutatások azonban egyértelművé tették, hogy a városok többsége pusztulásának elsősorban belső okai voltak, s a külső hódítás legfeljebb feltette az i-re a pontot.
Az egyik elmélet szerint a folyamatos árvizek miatt a lakosság egyszerűen más vidékekre települt. Ennek ellentéte a másik elképzelés, miszerint az Indus torkolatának megváltozása súlyos szárazságot okozott, és ez annyira meggyengítette a városokat, hogy a hódítók könnyű prédájává váltak. Egy harmadik nézet szerint a külső barbár törzsek befogadásának áldozatává vált a civilizáció. Mohendzso-daróban a késői századokban az építkezések

teljesen tervszerűtlenné váltak, a vízvezeték-hálózat tönkrement, sok hatalmas középület összeomlott, s helyettük már csak kisebbeket építettek. Harappában gyengébb lett a kerámiakészítés technikája, romlott a festés minősége.
A kérdés tehát további kutatásokat igényel, de az egyértelmű, hogy a civilizáció letűnésének elsősorban belső okai voltak. Az i. e. 1500 körül megjelenő árják már csak betetőzték a folyamatot. Minderről a következő fejezetben lesz szó.

A gangesz-völgyi civilizáció (árják) i. e. 1500-500

Az árja kérdés
Hosszú éveken keresztül folytak a viták az árja kérdés körül. Választ keresnek még ma is arra, hogy az árja törzsek pontosan mikor, honnan és milyen úton érkeztek Indiába. Sok kutató úgy vélekedett korábban, hogy a magasan fejlett árják hódították meg az elmaradott őslakosságot, megteremtve a fejlett társadalmat. Természetesen az indus-völgyi civilizáció felfedezése óta sok tudós megváltoztatta a véleményét.
Az árják abból a hatalmas népcsoportból származnak, amely a déli orosz sztyeppéket és **Belső-Ázsiát népesítette be**. Ezek a népek nyugati és keleti irányban terjeszkedtek. Sokféle nyelven beszéltek, ezekből lettek az indoeurópai nyelvek. A keletre vándorlók saját elnevezésükként használták az árja szót, ahol pedig korábban éltek, az árják országa nevet kapta.
Az árja szó eredeti jelentése „idegen, külföldi” volt, későbbi jelentésmódosulással lett „előkelő származású”. Az árja szó Indiában még napjainkban is tiszteletadó, udvarias megszólításnak számít.
Az árják hozták be Indiába a lovat – eleinte nem lovaglásra használták, hanem párosával harci kocsik elé fogták – és a levél formájú bronzkardot. Mindez i. e. 1500 táján történhetett, mikor már az előző civilizáció szinte teljesen lehanyatlott. Kezdetben az öt folyó vidékén (Pandzsáb) telepedtek meg, s innen vándoroltak lassanként lefelé a Gangesz völgyébe.
A gazdaság jellemzői
Az árják legfontosabb tevékenysége a földművelés és állattenyésztés volt. Az előbbi előretörését segítette a vashasználat elterjedése. A faekét és kapát lassan felváltotta a vaspapucsos eke, amely lehetővé tette a kövesebb talajok megművelését is. A korabeli forrásokból tudjuk, hogy speciális

csatornákat is építettek, vízemelő kereket használtak, mely a mesterséges öntözés elterjedtségére utal.
Az állattenyésztés jelentősége nem maradt el a földművelésé mögött, sőt eleinte talán túl is szárnyalta. A lakosság főleg szarvasmarhát és lovat tenyésztett. A korai szövegek is gyakran említik, hogy a gazdaságok legfontosabb állata a szarvasmarha. A himnuszaikban arra kérik isteneiket, hogy lássák el tehénnel az embereket. Az akkori időben a szarvasmarhák elhajtása volt a törzsek közötti háborúk, nézeteltérések legfőbb oka. A „meg nem ölendő” (aghnja) szót gyakran használták a tehén jelölésére, ez pedig arról árulkodik, hogy az állat bizonyos mértékben szent volt. Indiában ma is különleges tisztelet övezi a teheneket.
A kézművesipar is fejlődött és szakosodott. A források egyre több foglalkozást említenek; ácsokat, fazekasokat, kovácsokat, ékszerkészítőket stb. A legtiszteletreméltóbb foglalkozás az ácsé és a kovácsé volt, mert ők készítették a földművelés eszközeit, a fegyvereket, és ők építették a házakat. Kezdetben cserekereskedelem volt, az értékmérő szerepét a szarvasmarha töltötte be.
Az árja törzsek kis, erődített területeken éltek. A gazdasági élet központjai a falvak voltak, a lakosság többsége itt lakott. Olyan fejlett és **hatalmas központok**, mint az indus-völgyiek idejében, **nem voltak**, s a korábbi fejlettebb civilizáció nem is befolyásolta építészetüket. A városok (pura) kis, fából és agyagból vagy kőből készült épületekből álltak, és földsánccal vették körül őket. Az ilyen erődítmények nem voltak túl erősek, nem véletlen tehát, hogy a himnuszokban gyakran esik szó ilyen purák bevételéről, lerombolásáról.

A társadalom tagozódása

A kaszt fogalma

Már az ókori görög történetírók figyelmét sem kerülte el India társadalmi tagozódása. Lényegét már az i. sz. 2. században a görög Arrianosz így írta le: „Egyetlen osztály tagjai sem házasodhatnak más osztályból, például a földművesek a kézművesek közül és viszont. Senkinek sem szabad továbbá egy időben két foglalkozást űznie, és foglalkozását nem szabad másra felcserélnie: pásztorból nem lehet földművelő és kézművesből nem lehet pásztor.”
A korai árja társadalom négy nagy örökletes társadalmi rétegre oszlott, ezeket varnának, „színeknek” nevezték. A kaszt szót a portugálok terjesztették el a 16. században. Az ő nyelvükön a szó „minőséget, fajt”

jelent, és ez terjedt el az európai nyelvekben. A négy fő kaszton kívül még számtalan apróbb is található az indiai társadalomban. A kasztok nem az árják benyomulása után keletkeztek, a hármas társadalmi tagozódást már az „őshazából” hozták.

A négy kaszt

A **papok (brahmanok)** alkották az első kasztot. Feladatuk volt, hogy ismerjék és énekeljék a himnuszokat, továbbá végrehajtsák a szertartásokat. A szent szövegeket könyv nélkül tudták, így egészen a késői időkig nem is írták le azokat. Rendkívül szigorú szabályok határozták meg életmódjukat, például húsevés tilalma, szexuális tilalmak.

A **harcosok (ksatriják)** alkották a következő kasztot. Feladatuk a társadalmi rend védelme volt. Közülük kerültek ki a királyok is. Mivel a harcosoknak fizikai erejük megőrzése és gyarapítása kötelességük volt, rájuk nem vonatkoztak olyan szigorú előírások, mint a papságra.

A **dolgozók (vaisják)** jelentették a harmadik csoportot. Ők foglalkoztak a földműveléssel, állattenyésztéssel, kereskedelemmel és iparral.

Ezt a három felső kasztot a **„kétszer születettek”**-nek is nevezik. A név magyarázata az, hogy az ezekbe tartozók születésük után egy különleges beavatási szertartáson vettek részt, melynek eredményeképpen úgyszólván „másodszor is megszülettek”.

A negyedik kasztot a **szolgák (sudrák)** alkották. Ők szolgáltak a „kétszer születetteknek”, és ők végezték az alantasabb munkákat.

A négy kaszt után következett a legyőzött, **nem árja népesség (páriák: érinthetetlenek)**. „Orr nélkülieknek” is nevezték őket, mert az árják büszkék voltak magas orrnyergükre, hosszú orrukra, sőt világosabb bőrszínükre is. Utóbbi még manapság is fontos tulajdonságként szerepel a házassági hirdetésekben.

A politikai berendezkedés

Az állam kialakulása

A törzsek vérségi kapcsolatainak átalakulása területi kapcsolattá több évszázados folyamat volt. Nagyon érdekesek azok az óind legendák, melyek a királyi hatalom kialakulásáról szólnak. Egyikük szerint kezdetben nem volt király, minden ember egyenlő volt, és szigorúan betartotta az erkölcsi törvényeket. Ezután sokan elmerültek az élvezetekben, megbontották a rendet, és ekkor a főisten (Brahma) létrehozta a királyi hatalmat, megalkotta a „büntetés tudományát”. Egy másik legenda szerint az emberek maguk választották a királyt, hogy megvédelmezze őket.

Mindkét történet azért fontos számunkra, mert jól mutatja a király feladatait; a rend fenntartását és a védelem biztosítását.
A **királyt (rádzsa)** kezdetben a népgyűlés választotta. Ez a gyűlés szép fokozatosan átalakult a királyhoz közel álló előkelők gyűlésévé. Az idők folyamán a választás gyakorlatát felváltotta az öröklődés elve, vagyis a hatalom apáról fiúra szállt. A királyi hatalom erősödésével megjelentek az állandó állami tisztségek. A népet adóztatni kezdték, az eddigi önkéntes ajándékok átváltoztak szigorúan rögzített adóvá. A katonai kíséretből állandó hadsereg lett. Az uralkodó és a hivatásos katonák harci szekereken harcoltak, a szabad harcosok alkották a gyalogságot.

A korszak politikatörténete

Az árja uralom első évezrede (i. e. 1500-500-ig terjedő időszak) két részre bontható. Az első öt évszázadot **védikus kornak** nevezik, mivel a törzsi szervezetben élő árják életéről a Védák tanúskodnak (lásd kultúra). A második öt évszázad pedig az **epikus kor**. Ebben az időben alakult ki az állam, s ezekről az eseményekről a nagy indiai eposzok adnak hírt.
Mind a védikus, mind az epikus irodalom sok dinasztiát és államot említ a Gangesz völgyéből, de ezek történeti valódisága sok esetben vitatott, mert régészeti adatok nem támasztják alá meglétüket. A korai dinasztiák a Nap- és a Hold-nemzetség isteneitől eredtek. A későbbi fejlődésben döntő fordulat a Kauravák és Pandavák csatája, melyet az i. e. 11-9. század körül vívhattak (lásd Mahabharata eposzt később). Az ásatásokból ítélve ebben az időszakban a politikai súlypont keletebbre tevődött át. Új, eddig jelentéktelenebb államok vették át a vezetést, mint például Kósala, Kási, Vidéka, Magadha. Ez utóbbi emelkedett az i. e. 5. században a többi fölé, és uralkodói a Maurja-dinasztiából létrehozták az első egységes birodalmat. Minderről azonban csak a későbbi fejezetekben lesz szó.

A korszak kultúrája

A szanszkrit nyelvről

A szanszkrit, mely sohasem volt beszélt nyelv, biztosította az indiai kultúra belső egységét és erejét. (A szó maga is azt jelenti, hogy „összeszerkesztett”.) A szanszkrit a világ legősibb változatlanul fennmaradt nyelve, mert a papság vallási kötelességének tartotta a szent szövegek változatlan megőrzését. A Védák minden szava szentként tisztelt, sőt

túlságosan is szentként ahhoz, hogy leírják. A brahmanok ezért könyv nélkül megtanulták és élőszóval adták át nemzedékről nemzedékre.
Minden pap tehát hatalmas mennyiségű szent szöveget őrzött emlékezetében, s a társadalom ezért tekinthetett úgy rájuk, mint mindenfajta tudás hordozóira. A közösség eltartotta őket, ezáltal még több ismeret elsajátítására volt lehetőségük. Fejlesztették a logika és matematika tudományát, a csillagászatot, s nekik köszönhető, hogy az indiai irodalomból és tudományból sokkal több maradt fenn, mint bármely más civilizáció örökségéből. Indiában még ma is vannak hatalmas, teljes egészében feltáratlan kézirattárak.
A szanszkrit nyelvnek több változata volt az egyszerűbbtől a rendkívül bonyolultig. A nyelv klasszikus formáját a Mahábhárata és a Rámájana eposzok rögzítették az i. e. 5. században. Ezt a szanszkritot sajátították el és művelték az írástudók India-szerte, miközben a különböző nyelveken beszélők már nem is értették meg egymás nyelvét. A közös írott nyelv által érintkeztek egymással India minden részén a művelt emberek.

A Védák

India legrégibb irodalmi emlékei a **Védák**. A véda szó „tudást”, „szent ismeretet” jelent. A klasszikus vallási szövegek mellett a védákhoz sorolnak sok vallásos tartalmú irodalmi emléket is. Ide tartoznak a himnuszgyűjtemények, a magyarázat-gyűjtemények, a remeték könyvei és a vallási-filozófiai értekezések (**upanisadok**). A védikus vallás a későbbi időkben is jelentős hatást gyakorolt az indiai kultúrára, de a határokat nem lépte át, mint a buddhizmus.
A védák között a legrégebbi mű a **Rigvéda**, mely i. e. 2000 körül keletkezett. Az 1028 himnuszból álló gyűjtemény az istenek megidézésére szolgált az áldozati szertartásokon. A himnuszok negyedét Indra istennek szentelték. Őt az árják hozták magukkal Indiába, ahol az egyik legnépszerűbb isten lett. Ő volt a vihar istene, aki villámaival könnyedén elpusztíthatott minden ellenséget.
Az istenek tiszteletére rendkívül sok áldozatot mutattak be. A kezdeti időszakokban nem voltak épített szentélyek, épületeket csak a későbbi időkben emeltek.

Az eposzok

A Védák mellett az indiai irodalom legfontosabb két emléke a **Mahábhárata** és a **Rámájana**. Mindkét eposz először szájhagyomány útján terjedt, s csak az i. sz. 1. században jegyezték le őket. Az eposzok az

ókori India valóságos enciklopédiái: a társadalomról, a kulturális életről, a mindennapok szokásairól sok érdekes adatot tartalmaznak. Talán nincs olyan mű, melynek népszerűsége Indiában vetekedne az övékkel.

Különleges érdeklődés fogadta Európában is a fordításokat, például Beethoven is lelkesedett értük. Mindkét eposz hatalmas terjedelmű műalkotás. A Mahábhárata csaknem százezer kétsorosból áll, a Rámájanát pedig 24 ezer kétsoros alkotja.

A Mahábhárata

A mű címe annyit jelent, hogy Bharata ivadékainak háborúja. Bharata a Hold-nemzetség királya volt a legendás időkben. Az ő utódainak két törzse volt, a Pandava és a Kaurava. Az eposz alaptörténete a két törzs közötti viszálykodást mutatja be. A Kauravák különféle fondorlatokkal el akarták pusztítani a Pandavákat, de minden igyekezetük hiábavalónak bizonyult, s kénytelenek voltak átengedni a birodalom egy részét unokatestvéreiknek. A Kauravák azonban ebbe nem nyugodtak bele, és kockajátékra hívták ki a Pandavákat, ami az akkori időkben párviadalt jelentett. A Pandavák a játékban elveszítették mindenüket, s ezért kénytelenek voltak 13 évre száműzetésbe vonulni. Visszatérésük után azonban a Kauravák nem voltak hajlandók visszaadni területeiket, ezért háború robbant ki közöttük. A harcban az eposz szerint egyik vagy másik fél szövetségeseként a világ minden népe részt vett. A Kuru mezején lezajlott ütközetben a Pandavák győzedelmeskedtek, de a párját ritkító vérontás egész Indiát megrázkódtatta.

Az eposzban a cselekmény fő vonala mellett számos epizód is található, melyek a mű háromnegyed részét alkotják. Ezek gyakran semmilyen kapcsolatban sincsenek az alaptörténettel, ilyen például a vízözönről szóló legenda.

A Rámájana

A mű címe annyit jelent, hogy Ráma útja, története. Dasaratha a Nap-nemzetség királya volt a legendás időkben. Négy fia közül a legidősebb, Ráma herceg mindenben felülmúlta fivéreit, ezért őt jelölte utódául. A Hold-nemzetség hercegének, Bharatának anyja azonban intrikákat szőtt ellene, ezért kénytelen volt száműzetésbe menni. Felesége is követte, akit azonban az erdőben egy gonosz démon elrabolt, és Lanka (a mai Srí Lanka) szigetére vitt. Az eposz Ráma királyfi Lanka elleni hadjáratáról szól.

Az árják vallása: a brahmanizmus vagy hinduizmus

Az elnevezés eredete

A brahmanizmus szó a papok kasztjának nevéből, a hinduizmus pedig földrajzi fogalomból ered. Mivel a perzsa nyelvben fő folyójukat Hindusnak nevezték, az i. e. 4. századtól az ebben a térségben élőket hindusoknak hívták. Manapság a két szó ugyanazt jelenti.

A vallás általános jellemzői

A hinduizmus a legsokoldalúbb vallás, amelyet a jelenkor ismer. Nem egy bizonyos személy alapította, hanem az évszázadok folyamán mintegy önmagától jött létre. A folyamatos fejlődés miatt a hinduk szívesen nevezik vallásukat „örök vallás”-nak. A hinduizmust őserdőhöz szokták hasonlítani, melynek vadul burjánzó sűrűjén különböző személyek igyekeztek időnként ösvények vágásával úrrá lenni. Ilyenek voltak például Ráma, Krisna, Sankara stb. A kereszténység és az iszlám pedig inkább kerthez hasonlítható, melyet egy ember tervszerűen hozott létre, és az utódok továbbfejlesztettek, részben alakítottak.

Abból a sajátosságból, hogy a hinduizmus nem létrehozott, hanem egyszerűen „lett” vallás, erednek a jellemzői. Nincsenek határozott alaptanai (dogmái). Nem követeli meg híveitől, hogy egy istenben higgyenek. Nincsenek az életmódra vonatkozó általános előírásai. Nem fejt ki hittérítő tevékenységet, sajátosan indiai jelenségnek tartja magát.

Elképzelései a világról

A hinduk nézete szerint a világegyetem rendezett egész, melyen a minden felett álló világtörvény uralkodik (dharma). A rend az élőlények szempontjából azt jelenti, hogy származás, képességek, kötelességek szerint erősen különböznek egymástól (pl. oroszlán – szarvasmarha). Az élővilágnak megfelelően az emberiséget is számtalan kisebb rendre (kasztra) osztották fel.

Mivel a kasztrendszert isteni eredetű intézménynek tartották, ennek megfelelően a négy fő kaszt a Purusának (őslénynek) testrészeiből alakult ki. A papok a szájából, a harcosok a karjából, a dolgozók a lábszárából, a szolgák a lábfejéből keletkeztek.

A lélekvándorlásról

A hinduizmus szerint minden ember élete és sorsa azoknak a jó és rossz cselekedeteinek szükségszerű következménye, amelyeket korábbi életeiben véghez vitt. Aki földi életében illő életmódot folytat, az a három első kaszt tagjaként születik újjá, aki méltatlanul élt, az kutyaként, sertésként stb. A hinduk a világ sokszínűségét is azzal magyarázzák, hogy két ember tettei

sosem lehetnek azonosak, tehát az újjászületéskor is számtalan formát ölthetnek.
Az istenhármasság kialakulása
A hinduizmus sokistenhitének (politeizmus) kezdeti rendezetlensége után i. e. 1000 körül az alacsonyabb rangú istenek fölé istenhármasság emelkedett.
Brahma volt a világ teremtője, a lelkek vándorlásának irányítója. A világ keletkezésében döntő szerepet játszott, de nem saját tetszése szerint teremtette a semmiből, mint például a keresztények Istene. A mai hinduk többsége ezért a világ építőmesterének tartja, aki a már létező világ alkotórészeit elrendezte.
Visnu a világ és az egymást követő világok körforgásának fenntartója. Bár a Védákban még kevéssé előkelő helyet foglalt el, a későbbiekben sok hindu őt tartja a legfőbbnek valamennyi isten közül. Amikor az emberiséget veszély fenyegeti, azonnal megjelenik. Ilyenkor alakja lehet ember (pl. Ráma, Krisna) vagy állat (pl. hal, teknősbéka, oroszlán stb.). Rama királyfiról már beszéltünk, szóljunk néhány szót Krisnáról is. Ő is királyi családból származott. Nagybátyjának azt jósolták, hogy Krisna fogja megölni, ezért megparancsolta, hogy országában pusztítsanak el minden fiúgyereket. Krisna megmenekült, pásztorok között nőtt fel. Később megölte nagybátyját, és ő lett az uralkodó. A legenda szerint 16 ezer nővel 180 ezer fiút nemzett. Hőstettei, szerelmi kalandjai, bölcs mondásai az indiai költészet máig is legkedveltebb témái közé tartoznak.
A harmadik főisten, **Siva**, a megsemmisítő és újrateremtő erő megszemélyesítője. Akárcsak Visnut, őt is számos hindu tekinti a legfőbb istennek, úgyhogy szinte két vallási párt áll egymással szemben.
A három főisten egységet alkot: a teremtés, fenntartás és pusztítás irányítja a világ **körforgását**.

Görögország és Itália az i. e. 6. századig

Az antik kultúra földrajzi színtere

Az ókori görögök és rómaiak kultúrája a Földközi-tenger térségében, a **Mediterráneumban** bontakozott ki. A Földközi-tenger medencéjéhez tartozik **Európa déli része, Kis- és Elő-Ázsia, Észak-Afrika és a szigetvilág**. A medence keleti részén elsősorban a görög, a nyugati részén a

latin kultúra hatása érvényesült. A kezdetek szempontjából kiemelkedő jelentősége van Európa két nagy félszigetének: a **Balkánnak és az Appenninifélszigetnek**.
Az a terület, amelyen az i. e. II. évezredtől a görög nép – a hellének – élete folyt, három nagy földrajzi egységre tagolódik. A görög anyaország, a szűkebb értelemben vett **Hellász**, a Balkán-félsziget déli része. Szorosan kapcsolódik ehhez Kis-Ázsia nyugati partvidéke és az Égei-tenger szigetei. Ezen a három területen kívül találunk görögök lakta településeket a Földközi-tenger egész partvidékén és a Fekete-tenger mentén is.
A görög anyaország területét hegységek borítják. A magas hegyláncok közé zárt kisebbnagyobb völgyekben, medencékben, fennsíkokon alakulhattak ki emberi települések. A közlekedést szűk hágók, szorosok biztosították. Ezen a vidéken nem találunk nagy folyóvölgyeket, mint az ókori Kelet államaiban, a föld termékenysége is kisebb, a talaj jórészt sziklás. A kisebb folyók mellékén, a déli fekvésű domboldalakon leginkább a **szőlő** és az **olajfa** termett, gabonát külföldről kellett behozni. A mediterrán éghajlaton az ősz és a tél szeles és esős, a nyár száraz és forró. Az állatvilág az ókorban jóval gazdagabb volt, az erdőkben megélt a medve, a farkas, a róka, a zerge, a szarvas és az őz mellett az oroszlán, a sakál és a bölény is.
A mezőgazdaság szempontjából hasonló volt a helyzet a görögség által lakott többi területen is. Az anyaország, a szigetek és Kis-Ázsia partvidéke egyaránt erősen tagolt, kikötésre kiválóan alkalmas. A tenger közelsége korán megtanította a helléneket a **hajózás** tudományára. A térség legfontosabb ásványkincsei a vasérc, a réz, az ezüst és a márvány.
Az Appennini-félsziget – Itália – területe ehhez képest a hasonlóságok mellett jelentős különbségeket is mutat. Mindössze egyötöde alföld, vagyis 200 méternél nem magasabb terület, ennek is a legnagyobb részét a Pó völgye jelenti. A félszigeten végighúzódó Appenninek láncai között azonban széles, termékeny völgyeket, fennsíkokat találunk. A közlekedés itt sokkal egyszerűbb, mint a Balkánon, az **Appenninek gerince könnyen járható**. A hegység nyugat felé lépcsőzetesen ereszkedik a tengerig, kelet felé viszont meredek partvonalat alkot. Ezért kikötésre alkalmas helyeket a nyugati partvidéken találunk. A Tirrén-tengerbe ömlő folyók közül a **Tevere (Tiberis)** és az **Arno** az ókorban hajózható vízi útként szolgált. A termékeny vulkáni talaj és az évi csapadékmennyiség a területet mezőgazdasági művelésre kiválóan alkalmassá tette. A legkorábbi lakosság elsősorban földművelésből – **gabona-, szőlő- és gyümölcstermesztésből**,

illetve **pásztorkodásból** élt. A terület ásványi kincsekben szegény, az ókorban a legjelentősebb az **Elba** szigetén bányászott vasérc, valamint a márvány volt. A fontosabb nyersanyagokból a félsziget behozatalra szorult.
Itáliát az **Alpok** hatalmas hegyvonulata választja el Közép-Európától, ám a félsziget soha nem szigetelődött el teljesen a földrész többi részétől. Az Alpokon átvezető hágókat a legrégibb időktől ismerték, s a téli időszakot leszámítva használták is.
Itália és Hellász földrajzi jellegében a legfontosabb különbség az **átjárhatóság, a közlekedés lehetősége** tekintetében volt. Ennek tulajdonítható elsősorban, hogy a görög területen önálló kisebb politikai egységek sora jött létre. Itália viszont egy város – Róma – fennhatósága alá került a történelem folyamán. Emellett Hellász közelebb volt az ókori Kelethez, közvetlenül érintkezett ennek kultúrájával. Itália pedig az egész Mediterráneum középpontjában fekszik, amelynek később rendkívüli jelentősége lesz.
A két félsziget a neolitikum idejétől kezdve lakott volt. A fémet használó kultúrák az i. e. III. évezred folyamán jelentek meg a Balkánon, Itáliában valamivel később, az i. e. II. évezred elején. Ebben a fejezetben a két félsziget történetét az i. e. 6. század végéig követjük nyomon.

A krétai és a mükénéi civilizáció (i. e. 3000-1150)

Az **i. e. 3000 körüli** időkben a túlnépesedett **Anatóliából** (a mai Törökország területéről) az Égei-tenger térségébe érkező népek terjesztették el a fémhasználatot. Ennek hatására bontakozott ki a **bronzkori** kultúra **Kréta szigetén, a Kükládokon** (a görög szárazföld és KisÁzsia közötti szigeteken) és a Balkán déli részén. A két utóbbi terület az i. e. III. évezred végén ellenséges támadás következtében elpusztult, Krétán azonban tovább fejlődött, és a **III. évezred** folyamán elérte fénykorát a mondabeli **Minósz királyról elnevezett kultúra**. A Balkánfélszigetre **i. e. 2200 és 1900** között folyamatosan érkeztek bevándorlók Anatóliából, **írásuk** tanúsága szerint ők már görögök voltak. A krétaihoz sok vonásában hasonlító civilizációjukat legnagyobb és legismertebb központjukról, **Mükénéről** nevezték el. Kréta szigetét az **i. e. 15.** század közepétől sorozatos csapások érték: földrengés, szökőár pusztított, majd i. e. 1400 körül a **mükénéi akhájok** hódították meg a területet. A mükénéi civilizációt pedig a kétszáz évvel később érkező görög törzsek, a dórok rombolták le.

A minószi Kréta

„Van bizonyos Krété, sziget ez, közepében a borszín tengernek, szép dús partját a habok körülöntik, rajta kilencven város, azokban számtalan ember.... És Knósszosz nagy vára, kilenc évig hol a legfőbb Zeusszal társalgó Minósz gyakorolta uralmát.”

Homérosz (Devecseri Gábor ford.)

Kréta a Földközi-tenger keleti medencéjének a centrumában helyezkedik el. Ez a fekvés a bronzkor kezdetétől rendkívüli kulturális szerepet biztosított a szigetnek: összegyűjtötte és szétsugározta a térségből érkező hatásokat. Ilyenformán a minószi műveltség sokféle forrásból táplálkozott, a régészeti leletek tanúsága szerint kapcsolatban állt Egyiptommal, Anatóliával, Szíriával és Dél-Palesztinával. Egész történelme folyamán menedéket nyújtott az Égeikum menekültjeinek, de nemcsak befogadta a hazátlanokat, hanem kulturális hagyományukat is beolvasztotta saját világába.

A krétai kultúra kronológiáját a knósszoszi ásatásokat vezető Arthur Evans határozta meg. Eszerint:

i. e. 3000-2100 korai minószi kor

i. e. 2100-1580 középső minószi kor

i. e. 1580-1200 késői minószi kor

A korai és a középső minószi kor – a paloták kora

A városi fejlődés már a korai minószi periódusban megkezdődött. Az ebből a korból származó településeken a feltárások során központi tér vagy kövezett udvar mentén sok helyiségből álló épületegyüttesek kerültek elő. A középső minószi kor palotáit ugyanezen elv szerint építették, csak monumentálisabb formában.

A középső minószi kort a **paloták** korának is nevezik. A legkorábbi ilyen építmények az **i. e. 20. században** keletkeztek Knósszoszban, Phaisztoszban és valószínűleg **Malliában**. Sokban hasonlítanak az ókori Keleten feltárt hasonló jellegű épületekhez, eltérést csak a gazdagon tagolt homlokzatok mutatnak, amelyekkel a krétai paloták érintkeztek a külvilággal. Valószínű, hogy építésüknél a helyi hagyományok mellett felhasználták a krétai kereskedők által szerzett tapasztalatokat is. Ezek a kereskedők pedig sokfelé megfordultak, krétai edénycserepeket (Kamaresz-vázák), ezüstedényeket találtak Egyiptomban (todi lelet), Szíriában, Cipruson és az Égeikum közelebbi vidékein. Ugyanakkor a krétai lelőhelyekről számos egyiptomi, szíriai, mezopotámiai eredetű tárgy került elő (pl. babiloni pecséthenger Hammurápi korából).

A minószi Kréta fejlődése az i. e. II. évezred első negyedében töretlen volt. Ennek a fejlődésnek bizonyítéka az ún. **lineáris A írás**, amelyet a palotákban működő hivatalnokok alakítottak ki a korábban használt nehézkes képírásból, a minószi hieroglifákból. (A lineáris név az írásjegyek vonalas jellegére utal.) A kutatók eddig még nem tudták megfejteni sem a minószi hieroglifákat, sem a lineáris A írásjegyeit, sem pedig az ugyancsak Krétán előkerült **„phaisztoszi korong”** képi jeleit.

A virágzó kézművesség legfontosabb bizonyítékai az ún. **Kamaresz-vázák**, amelyek nevüket legnagyobb lelőhelyükről, az Ida-hegység barlangjáról kapták. Ezeket a gyakran tojáshéj vékonyságú agyagedényeket sötét alapon vörössel, sárgával és fehérrel festett növénymintával díszítették.

I. e. 1700 körül, valószínűleg földrengés és tűzvész következtében a paloták elpusztultak. A katasztrófa nyomán kulturális törés azonban nem következett be, az újjáépítés hamarosan megkezdődött. Ekkor készült a knósszoszi „új” palota, egy 19 ezer négyzetméteres építmény, amely emeleti traktusaival, világítóudvaraival, vízvezetékrendszerével, lépcsőházaival és raktáraival máig lenyűgözi a látogatókat. A knósszoszi király hatalmának szimbóluma volt a **labrüsz** – a kettős bárd. Erről kapta nevét a kettős bárdok háza, a labürinthosz, amely a görög mitológiában a szörnyszülött Minótaurosz kiismerhetetlen lakóhelyeként, labirintusaként élt tovább.

A falakat csodálatos falfestményekkel és festett domborművekkel díszítették, amelyeken helyet kapott a természeti környezet állat és növényvilága is.

A késői minószi kor

A késői minószi korszak elején – i. e. 1580 és 1450 között – Knósszosz királyainak hatalma kiterjedt az egész szigetre, s vezetésükkel Kréta tengeri nagyhatalommá vált. Ezt a kedvező külpolitikai körülmények mellett – Egyiptom éppen a hükszószok kiűzésével és a fáraói hatalom újjászervezésével volt elfoglalva – a sziget hajóhada tette lehetővé.

Gazdaság, társadalom, szellemi élet

A krétai gazdaság fejlődése alapozta meg a kulturális fellendülést. Mezőgazdasága – szőlő- és olívaolaj-termesztés, valamint juh- és kecsketenyésztés – ellátta a lakosságot, az ipar számára fontos nyersanyagokat pedig a kereskedők szerezték be külföldön. Mélosz szigetéről hozták az obszidiánt, a rezet, az aranyat, a textilt és az elefántcsontot pedig a ciprusi és a rhodoszi kereskedőktől vásárolták. A

mesterségek közül a fazekasság és a fémművesség volt a legfejlettebb. A sziget gazdagságához jelentős mértékben járult hozzá a közvetítő kereskedelem és a kalózkodás is.
A királyi hatalom támaszai az udvarban élő előkelők – a hivatalnokok és a birtokok intézői voltak. Az államigazgatás megkönnyítésére levéltárakat hoztak létre, ahol nyilvántartották a raktárak készleteit és az adókat. A gazdaság és a politikai élet központja a királyi palota (oikosz) volt. A palota és a vidéki előkelők rezidenciái körül éltek a jómódú kereskedők és az iparosok. Városaikat nem övezték falak, mivel a szigetet külső támadás sosem fenyegette.
Kréta lakóinak szellemi kultúrájára, vallására csak következtetni tudunk, főképpen képzőművészeti alkotásaikból. Számos ábrázolás megörökítette az utazást a Boldogok Szigetére, ahol a halál után folytatódik a földi élet, de immár minden gond és baj nélkül. Az ősidőkből fennmaradt fetisizmus nyomai mellett megjelentek az ember alakú istenábrázolások, közöttük központi helyet foglalt el a Nagy Istennő (matriachális elem), akit gyakran imádkozó tartásban vagy áldásosztás közben örökítettek meg. Totemisztikus eredetű volt a **bikakultusz**, amelynek emlékét számos ábrázolás és a **Minótaurosz**-történet őrzi.

A bukás

A krétai kultúrát – immár végérvényesen – egy újabb természeti katasztrófa rendítette meg. I. e. 1450 körül Théra (Santorin) szigetén vulkánrobbanás történt, amely a történelem legnagyobb ilyen jellegű eseményei közé tartozik. Ez lehetett az alapja az Atlantisz – az elsüllyedt kontinens – legendájának. A robbanást követő hatalmas szökőárhullám villámgyorsan elérte Krétát, és szinte letarolta az északkeleti partvidéket. A sziget belsejét és déli partját hatalmas földrengéssorozat pusztította végig. A természeti csapás után háborúkra került sor, ezt követően Knósszosznak új urai lettek, akik – amint ez a lineáris B írás megfejtése óta nem kétséges – a görög szárazföld akhájai közé tartoztak.

A mükénéi kor

A görög szárazföld bronzkorát a történeti irodalom helladikus kornak nevezi. Ennek az időszaknak a kronológiája a következő:

i. e. 2500 – i. e. 1850 – korahelladikus időszak
i. e. 1850 – i. e. 1600 – középhelladikus időszak
i. e. 1600 – i. e. 1150 – későhelladikus időszak

A későhelladikus kort legismertebb lelőhelyéről **mükénéi kornak** nevezzük.

A kora- és középhelladikus kor

A korahelladikus kor népei a károk, lelegek, pelaszgok voltak. A korszak végén kultúrájukat egy Anatólia felől több hullámban érkező népesség rombolta le. A jövevények a korahelladikus települések romjain új típusú házakat emeltek, új típusú agyagedényeket használtak. Letelepedésüktől számítjuk a görög szárazföld középső bronzkorát – a középhelladikus kort. Ez az esemény rendkívüli jelentőségű a terület történetében. A középhelladikus kultúrából ugyanis törésmentesen fejlődött ki a következő korszak civilizációja, a mükénéi kort nem újabb bevándorló népcsoportok alakították ki. S mivel a mükénéi kor palotáinak levéltáraiból görög nyelvű dokumentumok kerültek elő, bizonyosak lehetünk benne, hogy **a görögség első képviselői, az akhájok** i. e. 2200 és 1900 között érkeztek a területre.

A későhelladikus kor

A középhelladikus kor kultúrája kifejezetten szegényes volt, a 17-16. század fordulóján azonban viharos fejlődés indult meg. Jól látható ez Mükéné temetőjének két sírkerületében. A korábbi „B kerület" aknasírjaihoz képest a **Heinrich Schliemann** által feltárt „A kerület" kincsek meghökkentő tömegét rejtette. A férfiak arcát arany halotti maszk fedte, díszfegyverek, arany és ezüst ivóedények hevertek mellettük. A nőkön aranydiadémok, karperecek, gyűrűk, ruhadíszek voltak. Ahogy Schliemann írta: „Ezek a tetemek a szó szoros értelmében roskadoztak a rájuk aggatott arany és drágakövek súlya alatt." Az Iliászban Homérosz Mükéné neve mellett állandóan az „aranyban gazdag" jelzőt használta, a leletek bizonysága szerint nem érdemtelenül. A meglepő ütemű fejlődés okait még nem sikerült teljes mértékben tisztázni, az azonban bizonyos, hogy komoly hatással volt a területre Kréta, amellyel a mükénéi görögség – az akhájok – i. e. 1450 körülig békés kapcsolatban álltak. Krétai hatásra jelentek meg a Peloponnészoszon az i. e. 15. század folyamán az álkupolás sírok, a tholoszok, köztük a legismertebb „Átreusz kincsesháza". (Átreusz volt Agamemnon apja a hősmondák szerint.) Kréta pusztulása után azonban a fejlődés súlypontja a szárazföldre került át.

Az i. e. 14-13. század a mükénéi paloták kora. A legismertebbek a **Mükénében, Püloszban** és **Tirünszben** feltárt leletek, hasonló épületek álltak azonban az athéni Akropoliszon, a boiótiai Thébaiban, a thesszáliai Iólkoszban, a Spárta melletti Menelaionnál és másutt. A mükénéi típusú

paloták központi épülete a **megaron** volt, amely kétoszlopos tornácból, előszobából és a főhelyiségből állott. Az utóbbi közepén nagy tűzhely volt, amelynek füstje a terem tetőzetén hagyott nyíláson távozott. Itt helyezték el a király trónszékét is. A megaront kisebb-nagyobb helyiségek, folyosók vették körül. Eltérően a krétai paloták tól, az akhájok erődített épületeket emeltek. Ezeket az óriási kövekből emelt védműveket az ókorban nem emberi kéz alkotásának, hanem óriások műveinek tartották.

A mükénéi kultúra virágkorában az akhájok átvették a krétaiak szerepét és helyét. Az Égei-tenger szigetein, Kis-Ázsia nyugati partjain, Cipruson és a szíriai partvidéken, valamint Dél-Itáliában kereskedelmi telepeket hoztak létre. Erejüket és tekintélyüket mutatja az a tény is, hogy az i. e. 14. században felbukkant az „Ahhijava” (ami az akháj megfelelője) név a hettita birodalom levéltáraiban.

Társadalom és gazdaság

A görögök a krétaiaktól átvett írást alkalmassá tették a görög nyelv lejegyzésére, s ezzel kialakították a **lineáris B írást**. Ezt az írást, szemben a lineáris A-val, sikerült megfejteni, így a mükénéi társadalom belső szerkezetéről is képet alkothatunk. A legfontosabb lineáris B írással készült leletanyagot Püloszban találták a régészek.

A püloszi agyagtáblák a palota gazdaságának kb. egy-másfél éves feljegyzéseit tartalmazzák. Az eredetileg égetetlen táblák a palotát elpusztító tűzvészben égtek ki, s éles fényt vetnek a mükénéi típusú monarchiák viszonyaira.

A királyságok élén álló uralkodók (vanax) családjaikban – dinasztiáikban – örökítették hatalmukat. Az ország egész gazdaságát ellenőrizték, a parasztok az ő raktáraikba szolgáltatták be adóikat a megtermelt javakból, gyapjúból, gabonából, olajból, borból. A palota biztosította a nyersanyagot a kézműveseknek, akik szintén a királyi raktárak számára termeltek. A hiányzó nyersanyagok behozatala – importja – ugyancsak a **királyi gazdaság** (oikosz) előjoga volt. A püloszi irattár anyaga alapján a földtulajdonról nem tudunk pontos képet alkotni. Annyi bizonyos, hogy az uralkodó nem volt tulajdonosa az ország egész területének, de hivatalnokai útján közvetve rendelkezett a föld terményeivel. A földek egy része a hivatalnokok, helyi vezetők (baszileuszok), magasabb rangú katonák – pl. a fővezér (a lavagetasz) – tulajdona volt.

A feljegyzésekben kizárólag a területi elv érvényesült, vérségi kapcsolatokról (törzs, nemzetség, család) a királyi bürokrácia nem vett

tudomást. A közösen birtokolt földek aránya jóval kisebb volt a magántulajdonnál, ez is a vérségi köteléken alapuló társadalmi szervezet bomlására utal.
A püloszi dokumentumokban történik említés rabszolgákról is. A rabszolgaság azonban sem mennyiségben, sem a termelésben betöltött szerepe tekintetében nem haladta meg az ókori Keleten megismert patriarchális rabszolgaság mértékét.
A mükénéi kultúra népe nemcsak Kréta hatalmi és gazdasági helyzetét örökölte, hanem technikai vívmányait, civilizációját is. Ezt a régészeti leleteken kívül a görög nyelvben meglévő görög előtti (ún. prehellén) kölcsönszavak is bizonyítják. Szellemi életükben is kimutatható a krétai örökség hatása, amely így a klasszikus görög kultúrán át az egész európai műveltség részévé vált.
Hanyatlás és bukás
A hatalma teljében lévő mükénéi világon az i. e. 13. század második felében hatalmas pusztítási hullám söpört végig. A régészeti feltárások során tűzvész és rombolás nyomai kerültek elő a legfontosabb mükénéi településeken. Ennek a pusztulásnak az okai azonban nem tisztázottak teljesen. Bizonyosan szerepe volt benne a mükénéi államok belháborúinak és külső katonai vállalkozásainak. A görög mondai hagyomány megőrizte például Argolisz Thébai elleni háborújának emlékét (Heten Thébai ellen), s ezt az eseményt a régészeti leletek is megerősítették. Ugyancsak igazolták az ásatások a legismertebb mondai eseményt, a kis-ázsiai Trója elleni vállalkozás tényét. Ezt a történetet, amelyet Homérosz eposzaiból, az Iliászból és az Odüsszeiából ismerhetünk, sokáig mesének tartotta a történettudomány. A Homéroszért gyerekkorától rajongó német üzletember, Heinrich Schliemann indította meg azokat az ásatásokat, amelyek során előkerültek a mükénéi kor legfontosabb települései. A régészek a Trójában feltárt VIIA réteghez kapcsolták az Iliászban megörökített eseményeket, amelyen valóban kimutathatók egy i. e. 13. századi háborús pusztítás nyomai. A belháborúk és a külföldre irányuló katonai expedíciók felőrölték a mükénéi királyságok erejét, majd elérte őket az égei vándorlás.
Az i. e. 12. század elejére a mükénéi világ legfontosabb központjai romokban hevertek, a palotákból irányított gazdasági és politikai szervezet megsemmisült, megszűntek a palotákhoz kötött művészeti ágak és kulturális vívmányok (pl. a lineáris B írás). A kor régészeti emlékei között szaporodnak az idegen leletek, amelyek egy új nép – a dórok –

bevándorlását, és egy új kor – a vaskor – kezdetét jelentik. A mükénéi kultúra azonban nem tűnt el nyomtalanul, az új világot szorosan kapcsolta a régihez a közös nyelv, a szájhagyomány megőrizte a görög hőskorra vonatkozó történeteket. Hasonló kapcsolatot jelentett a múlt felé a vallás, az istenalakok és a kultuszhelyek bronzkorban gyökeredző hagyománya.

Az átmeneti kor: i. e. 1200-750

A görögség történetében átmeneti kornak számít az **i. e. 1200 és 750** közé eső időszak. Az elejét a **dór törzsek** régészetileg is jól megfogható rombolásai, a mükénéi korhoz képest jelentős hanyatlás jellemezte. A korszak végére viszont megszületett az az új típusú állam, amely ettől kezdve a görög történelem politikai keretét adta, azaz a **polisz**. A társadalom a vérségi kapcsolatok mentén szerveződött, alapegységei az egymással valódi vagy feltételezett rokonságban lévő családok csoportjai, a nemzetségek voltak. A föld vált a legjelentősebb tulajdonná. A korszak végén, i. e. 800 és 750 között születtek meg a Homérosznak tulajdonított eposzok – az Iliász és az Odüsszeia. Ezért nevezi a történettudomány ezt az időszakot **homéroszi kornak**. (Ezek a művek a korábban szájhagyományban terjedő hősmondák történeteiből épültek csodálatos remekművekké. A kutatók többsége azon az állásponton van, hogy a két eposz nem egy időben jött létre és nem egy szerző írta őket.)

A dór vándorlás

A mükénéi központokat romba döntő dór vándorlás nem elszigetelt jelenség, abba a nagy népmozgalomba illeszkedik bele, amelyet égei vándorlásnak nevezünk. Ez az i. e. 1200 körüli évtizedekben indult. Ennek során nyomultak az illírek a Közép-Duna-medence felől az ÉszakBalkánra, s ez a vándorlás több irányban taszított meg illír néptöredékekkel egyesült törzseket. Az italicus népek második hulláma ekkor indult délnek az Appennini-félszigeten, a thrákok egy része átkelt a tengerszorosokon Kis-Ázsiába, megindultak a „tengeri népek” Egyiptom ellen. Ez az utóbbi népmozgás ugyan még alkalmat adott a mükénéi akhájoknak sikeres katonai vállalkozásokra, azonban szétzilálta azokat a kereskedelmi kapcsolatokat, amelyek az Égeivilágot az ókori Kelet országaihoz fűzték. Ehhez járult még az a körülmény, hogy az illírek a Hellász északi határterületein letelepedett népeket is kimozdították lakóhelyükről. Így érkeztek az **aiol** thesszaloszok a nevüket őrző Thesszáliába, s az ugyancsak aiol boiótoszok Boiótiába. A **dórok** a közép-görögországi Dóriszon keresztül a **Peloponnészoszra** nyomultak. Itt elfoglalták a mükénéi kultúra

legfontosabb központjait, meghódították az Eurótasz völgyét s lakosságát szolgasorba taszították. A görög hősmondák szerint a dórok Héraklész Argoliszból száműzött utódai, akik visszatértek ősi lakóhelyükre. Ugyancsak elfoglalták és betelepítették Kréta szigetét és Kis-Ázsia délnyugati partjait. A mükénéi akháj népesség nagyrészt eltűnt a területről. A **iónok**, akik hagyományaik szerint a mükénéi korban már a területen éltek, feltehetőleg a benyomuló új népek miatt szorultak **Attika** és Euboia vidékeire. Innen kiindulva telepítették be az Égei-tenger középső szigeteit és Kis-Ázsia nyugati partvidékének középső részét.

Gazdaság és társadalom

A dór vándorlás más tekintetben is óriási változásokat hozott. Eltűntek a palotaközpontok, a jól szervezett uralkodói háztartások. A katonai erő gyengülése miatt a tengeri hajózásban a föníciaiak ragadták magukhoz a vezető szerepet. Az ipar és a kereskedelem lehanyatlott, a **mezőgazdaság jelentősége nőtt**. Az állattenyésztésben kiemelkedő szerepe volt a szarvasmarhatartásnak, az ökröt gyakran értékmérőként is használták. A földművelés legfontosabb eszköze a vasélű faeke volt, amelyet ökörrel vontattak. A termést fémsarlóval aratták le, a magot nyomtatással és szeleléssel nyerték a kalászból. A gabonát kézi malommal őrölték meg és kovász nélküli lepényt sütöttek belőle. Kerti növényeket (hüvelyesek, mák, hagyma), gyümölcsöt (füge, körte, alma, olajbogyó), lent és szőlőt is termesztettek. Az ipar örökölte a mükénéi világ technikájából a fazekaskorongot, a függőleges szövőszéket, az olajprést és a bronzművességet. A **vas használata** az ezredforduló táján terjedt el, ekkor vált a legjelentősebb iparággá a kovácsmesterség. A kereskedelem inkább a luxuscikkekre korlátozódott. A gazdálkodás alapvetően **önellátó jellegű** volt, a mesteremberek nem piacra termeltek, hanem egy-egy nagyúr házanépéhez tartoztak vagy megrendelésre dolgoztak. A legfontosabb tulajdon a föld volt. A közemberek parcelláját **klérosznak** nevezték, ami sorsolást jelent. Az elnevezés arra utal, hogy ebben a korban még élt a sorsolással részekre osztott közös földtulajdon emléke, a legelőket például még közösen használták. A döntő azonban már a földmagántulajdon volt, az előkelők külön kihasított birtokokat kaptak (temenosz), de a magánbirtokot el is lehetett veszíteni. A földjüket vesztett közemberekből kisebb részben mesteremberek, nagyrészt ellátásért dolgozó napszámosok (thészek) vagy koldusok lettek.

A homéroszi kor társadalmában legalul találjuk a rabszolgákat, akik főleg a hadifoglyok közül kerültek ki. Alkalmazásukra elsősorban a háztartásban került sor, uruk életük felett is rendelkezett. (Akhilleusz például barátja temetésén rabszolgákat áldozott fel.)

Az államszervezet

A királyi hatalom csökkent a mükénéi korhoz képest, ekkor már a **baszileusz** címet használták király értelemben, ami korábban a helyi vezetők jelölésére szolgált. A vanax méltóság eltűnt, de a királyi hatalom tekintélye nem enyészett el teljesen. Ezt bizonyítja Homérosz mély tisztelete az uralkodók iránt. (Az Odüsszeiában például Agamemnón gyilkosát „derék Aigiszthosznak" nevezte, az Iliászban pedig a hadsereg színe előtt összevesző, a hadizsákmányon marakodó Agamemnón és Akhilleusz a következő kifejezésekkel gyalázta egymást:

„Erre az isteni gyorslábú Akhileusz neki így szólt:

Hírneves Átreidész, legkapzsibb ember a földön...

Válaszul így szólt most sereget vezető Agamemnón:...

Zeusz táplálta királyok közt legjobban utállak...")

Az egy-egy király hatalma alatt álló terület csökkenésére utal az a tény, hogy a roppant gazdagnak számító Odüsszeusz mindössze három sziget fölött uralkodott, s feleségének, Pénelopénak a 108 kérője mind király volt. Tehát a mükénéi uralkodók uralma alatt álló nagyobb egységek kisebb monarchiákra-királyságokra bomlottak.

Ebben a korban jelent meg a **nemzetségi szervezet**. (A mükénéi korban a vérségi kötelékekről nem vettek tudomást.) A homéroszi kor hagyománya szerint a vízözönt túlélő pár gyermeke volt Hellén, az ő gyermekei voltak: Dórosz, Aiolosz és Xuthosz, Xuthosz gyermekei pedig Akhaiosz és Ión. A dórok magukat három törzsbe sorolták, ennél kisebb egységeket nem tartottak számon. A nemzetségi szervezet legfejlettebb formája a iónoknál alakult ki. Náluk a **nemzetségek** (genosz) **testvéri szövetségekbe** (frátria) tömörültek, s ezek alkották a törzseket (phülé).

A törzs vagy a törzsekből álló nép legfelsőbb fóruma a fegyverforgató férfiak gyűlése volt, amely az erre szolgáló téren, az **agorán** jött össze. A vének (bizonyára a nemzetségfők) tanácsát, a **búlét** a baszileusz hívta össze tanácskozásra.

A homéroszi kor kultúrája

A nagy vándorlások romboló hatása érződött a művészetekben is. A mükénéi kor hatása azonban nem szűnt meg teljesen, de formái

leegyszerűsödtek, szegényes díszítéseket alkalmaztak például a vázafestésnél. Az új edények felületét jórészt üresen hagyták, a díszítő sávokban köröket, félköröket, hullámvonalakat találunk. Ez az ún. korai- vagy protogeometrikus stílus, amelyből az i. e. 9. században kialakult a **geometrikus vázafestés**. Ennek jellemzője, hogy a körzővel és vonalzóval szerkesztett díszítőelemek már sűrűn borítják a vázák felületét, s ekkor megjelennek az ember- és állatalakok is. Legszebb példányai az Athén egyik kapujáról elnevezett **Dipülon-vázák**. A figurákat ez a stílus szintén leegyszerűsített geometriai formákkal ábrázolta, s ez volt a jellemző a szobrászatra is.

A lineáris B írás a palotaközpontok pusztulásával megszűnt. Az írás újra csak az i. e. 800 körüli években jelent meg újra a görög földön, de ekkor már a föníciai ábécé alapján kialakított betűket használták, s megteremtették az első olyan betűírást, amely a magánhangzókat is jelölte. Ezzel az írással jegyezték le a kor és a világirodalom két hatalmas alkotását, az Iliászt és az Odüsszeiát.

Az Iliász és az Odüsszeia

A két eposz cselekménye a mükénéi korba visz minket. Főszereplői akháj királyok és hősök. Az **Iliász** Trója ostromát írja le, amelynek oka **Homérosz** szerint egy leányrablás volt. Párisz, trójai királyfi ítéletet mondott három istennő vitájában. Héra, Pallasz Athéné és Aphrodité nem tudott megegyezni abban, hogy kinek jusson a legszebbnek járó aranyalma. A döntésre kiszemelt Páriszt mindhárom istennő meg akarta vesztegetni, a legcsábítóbb ajánlatot azonban Aphrodité tette, aki a világ legszebb asszonyát, Helenét ígérte a fiúnak. Mikor a királyfi neki kedvezett döntésével, az istennő beváltotta ígéretét – Párisz az ő segítségével rabolta el a világszép hölgyet, aki azonban Meneláosz spártai király felesége volt.

Ennek az asszonyszöktetésnek a megbosszulására indultak el az akhájok Mükéné királyának, Agamemnónnak a vezetésével. Köztük volt Akhilleusz, akit anyja kicsi gyermekként az alvilági folyó vizébe mártott a sarkánál fogva, ezért nem fogta a fegyver, csak a sarkán volt sebezhető. Velük tartott Patroklosz, Akhilleusz legjobb barátja, Nesztór, Pülosz királya, aki a legöregebb és a legbölcsebb volt közöttük és a ravasz, leleményes ithakai uralkodó, Odüsszeusz is. Az auliszi kikötőben gyülekező hajóhad azonban nem tudott elindulni a szélcsend miatt, amelyet Artemisz istennő küldött büntetésből, mivel Agamemnón lenyilazta kedvenc szarvasát. A jós szerint engesztelő áldozatul Agamemnón lányát, Iphigeneiát követelte az istennő, s

a fővezér a vállalkozás sikere érdekében, kénytelen-kelletlen feláldozta gyermekét. Így elindulhattak az akhájok Trója felé.
Trója királya az öreg Priamosz volt, fia, Hektór vezette a várost védő trójai harcosokat. A harcok közben sokan haltak meg, köztük Patroklosz, Hektór és a majdnem sebezhetetlen Akhilleusz is. A istenek maguk is két pártra szakadva, egy részük a trójaiaknak, más részük az akhájoknak segített. Kilenc éve tartott már a háború, s Tróját még mindig nem sikerült elfoglalni, mikor a ravasz Odüsszeusz cselt eszelt ki. Építettek egy hatalmas falovat, ennek belsejében akháj harcosok bújtak el, a többiek pedig hajóra szálltak és színleg eltávoztak. A trójaiak a falovat bevontatták a városba, pedig olyan nagy volt, hogy a kaput le kellett bontani, különben nem fért volna be. Egyedül Laokoón, Apollón papja tiltakozott a faló bevontatása ellen, őt azonban két fiával együtt a tengerből előkúszó két óriáskígyó megfojtotta.
A trójaiak boldogan ünnepelték győzelmüket, éjszaka azonban a faló belsejéből előbújtak az akhájok, egyesültek az éj leple alatt titokban visszatért társaikkal, és elpusztították a várost. Kegyetlenkedtek a legyőzöttekkel, sok trójait szentélyben vagy oltár mellett gyilkoltak meg, megsértve ezzel a templomok nyújtotta menedékjogot. Ezért az istenek büntetése szinte valamennyiüket elérte. Agamemnónt például hazatérte után saját felesége gyilkolta meg.
Az **Odüsszeia** Ithaka királyának, Odüsszeusznak a hazatérését beszéli el. Hosszú éveken át bolyongott a tengeren, útja során veszélyes akadályokat kellett legyőznie: óriás Küklopszok, varázslók, tengeri szörnyek, szerelmes nümpha és haragvó istenek gátolták, de Pallasz Athéné segítségével végül megérkezett Ithakába. Ott sem talált azonban rögtön nyugalomra, házát özvegynek vélt felesége, Penelopé kérői szállták meg. Penelopé azzal hitegette kérőit, hogy akkor választ közülük, mikor megszőtte apósa halotti leplét. A munka azonban sosem készült el, mivel a királyné a nappal szőtt vásznat éjjel felbontotta. Odüsszeusz akkor érkezett meg, amikor a kérők türelme már elfogyott, s megszületett gyilkos tervük: megölik Telemakhoszt, Odüsszeusz fiát. Ithaka királya azonban álruhában betoppant s büntetésül lenyilazta valamennyiüket.
Homérosz eposzai tehát a mükénéi korban játszódtak. Azok a viszonyok azonban, amelyek a művekből a szemünk elé tárulnak, már az átmeneti korszakról árulkodnak.

A görög vallás

A görög vallás **politeista**, azaz sokistenhivő vallás volt. Isteneiket emberi alakban képzelték el, ún. **antropomorf** istenek voltak. Az emberektől az emberi lehetőségeken túlmenő hatalmuk és halhatatlanságuk különböztette meg őket. Mindegyik istennek megvolt a maga „szakterülete”, amiért felelős volt, ún. **funkcióistenek** voltak. Az istenek születéséről, tetteiről szóló történet a **mítosz**, ezek gyűjteménye a **mitológia**. Az ókori Görögország vallása **„pánhellén”** jellegű (azaz összgörög) volt, tehát összekötötte a különböző görög államok lakóit. Ugyancsak összekapcsolták a görögséget az istenek tiszteletére szolgáló közös kultuszok és ünnepek.

Az istenvilág kialakulása

Az az istenvilág, amely a homéroszi eposzokban megmutatkozik, hosszú fejlődés eredményeként alakult ki az i. e. 8. századra. A görögök vallási képzeteinek gyökere minden bizonnyal kettős – egyfelől a bevándorló akhájok, másfelől az általuk a térségben talált, leigázott, illetve beolvasztott népek hitvilágába nyúlik. A benyomuló akhájok vallásáról annyit tudunk, hogy legfőbb istenük **Zeusz** volt, az ég és minden égi jelenség (villám, mennydörgés, felhő, zápor stb.) istene. Ő őrködött az égi és földi törvények érvényesülésén, a törzsek vénei, a törzsfők és később a királyok tőle kapták hatalmukat. Mellette kisebb istenek, jó és rossz démonok csoportjai álltak, segítő és ártó természetfeletti erők lakozhattak szent hegyekben, fákban, fétisekben vagy totemállatokban. Az istenek is megjelentek időnként állati alakban (pl. Zeusz – bika, hattyú, Apollón – farkas, egér), vagy szent állatok kísérték őket (pl. Pallasz Athénét a bagoly, Artemiszt a szarvas stb.).

Az akhájok által elfoglalt területeken élő, földművelő lakosság vallása ettől lényegesen eltért. Központjában a termékenységkultusz állt, a földet, annak terményeit megszemélyesítő hatalmas **anyaistennőt** különböző területeken más és más néven tisztelték. (Héra – a nagy Úrnő, Hesztia – a családi tűzhely őrzője, Gaia – a Föld, Démétér – a Gabonaanya, Pandóra – a mindeneket ajándékozó stb.)

Ennek a kétféle hitvilágnak a keveredéséből alakult ki aztán a görög vallás. A keveredés legszemléletesebb példája magának Zeusznak az alakja. A mennydörgés, a villámlás istene ugyanis egyes történetekben mint kisded jelent meg, akit anyja a Kréta szigeti Ida-hegy barlangjában hozott világra, s akit egy Amaltheia nevű, később isteni rangra emelt kecske szoptatott. Ez a kép a matriarchális társadalmak jellegzetes képzete, amelyeknek legfőbb istenei nők. Később azonban a férfi istenek váltak hangsúlyossá, a mitológia szinte „lejáratta” a női isteneket. Héra, a nagy istennő így vált

Zeusz házsártos és teljesen indokoltan féltékeny feleségévé, akit férje a lábánál fogva lógatott le az **Olümposzról**, ha elunta a perpatvart. A másik példa Pandóra, akinek szelencéjéből áradt ki az emberiségre minden baj.
Az akhájok nemcsak a Balkán őslakóitól, hanem a thrákiai és kis-ázsiai népektől is vettek át isteneket. A görög vallás tehát bonyolult fejlődési folyamatban alakult ki, amelynek során az átvett istenek alakját olyan mértékben alakította a görögség a maga képére, hogy eredetükről csak egy-egy sajátos vonás, idegenszerű szertartás árulkodik.

Homérosz istenei

A homéroszi eposzokban ennek a fejlődésnek az eredményeként kialakított világ tárul elénk. Az istenek nemcsak külső alakjukban és egyéni tulajdonságaikban hasonlítottak az emberekhez, hanem egymás közötti kapcsolataikban is. Csak két különbség volt az emberek és az istenek között: hatalmasabbak voltak az embereknél (bár nem mindenhatók) és halhatatlanok. Az Olümposz hegy csúcsán lévő fényes palotában laktak, életük látszólag csupa boldogság, gondtalanság volt, ereikben az örök életet adó „ikhór” folyt vér helyett, ambróziát ettek és nektárt ittak lakomáikon.
Az isteni társadalom uralkodója Zeusz volt. Hatalmát mindegyik isten elismerte, ő volt az „istenek és emberek atyja”, de ez a hatalom korántsem volt korlátlan. Az istenek vele is vitába szálltak időnként, s előfordult, hogy sikerült rákényszeríteni akaratukat. De nemcsak egymás véleményét kellett figyelembe venniük az isteneknek, hanem tisztelniük kellett a végzetet, a sorsot, a **„Moirát”** is. A homéroszi eposzokból nem derül ki, hogy pontosan mi a Moira, személyes isten vagy sem, felette áll-e Zeusznak vagy sem. Annyi azonban bizonyos, hogy a végzet mindenképpen érvényesült. Az istenek nem éltek vissza a halandók feletti korlátlan hatalmukkal, tartották magukat egy bizonyos, általuk önként vállalt illemhez, erkölcsi normához. Hatalmuk folytán túltehették volna magukat ezen, mégsem tették, mert ez már „nem illett”. Így a halandók közül kedvenceiket sem pártfogolták korlátlan mértékben.

Hésziodosz istenei

Homérosz fiatalabb kortársa, **Hésziodosz** foglalta össze az istenek történeteit, egymás közötti kapcsolatait, harcait és származásukat az **Istenek születése** (Theogonia) című költeményében (i. e. 700 körül). Szerinte az istenek nem öröktől fogva léteztek, kezdetben a tátongó, alaktalan űr, a Kháosz volt, s ebből születtek meg a személyes istenek: Gaia, a Föld és Uranosz, az Ég. Kettejük házasságából születtek a hatalmas

testű titánok, közöttük Kronosz, és más szörnyetegek: a félszemű küklopszok, a százkarú, ötvenfejű csodalények. De Uranosz gyűlölte a saját szülötteit, s az első megszületése után a többit nem engedte előjönni anyjuk, a Föld méhéből. Gaia Kronosz segítségét kérte, kezébe vassarlót adott, s az a fegyverrel megcsonkította atyját. A kihulló vércseppekből születtek az Erinnüszök, a bosszú istennői, a tengerbe csorgó magból pedig Aphrodité, a szépség és a szerelem istennője. Kronosz ezután átvette atyja hatalmát, feleségül vette Rheát, de félve attól, hogy ő is Uranosz sorsára jut, gyermekeit születésük után lenyelte. Rhea harmadik fiát, Zeuszt tudta csak megmenteni azzal a csellel, hogy a csecsemő helyett egy pelenkába burkolt követ adott át Kronosznak. Ő a kemény falattól rosszul lett, s visszaadta a többi lenyelt gyermeket is, akik Zeusz vezetésével indultak harcba apjuk és szövetségesei, a többi titán ellen. Az ifjú istenek tízévi harc után diadalmaskodtak, Kronoszt száműzték, a többi titánt pedig megláncolva az alvilágba vetették. Zeusz lett a király, testvéreivel megosztozott a világon: Poszeidón a tengerek, Hádész pedig az alvilág ura lett. Zeusz gyermekei közül Pallasz Athéné (a bölcs és bátor férfiak védelmezője, a tudomány istennője) anya nélkül született – teljes fegyverzetben pattant ki apja fejéből. Többi utóda különböző istennőktől vagy halandó hölgyektől született. Így Héra gyermeke volt Árész, a hadisten és Héphaisztosz, a sánta kovácsisten, Themiszé a három Hóra (a Jó Törvény, az Igazság és a Béke) és a három Moira, akik a sors fonalát fonták, gombolyították és elvágták. Démétértől született Perszephoné, akit Hádész rabolt el, hogy az alvilág királynéja legyen. Maia fia volt Hermész, a tolvajok, utazók és kereskedők istene, valamint az istenek hírnöke. Apollón, a tudományok és művészetek pártfogója s nővére, Artemisz, a vadászat istennője pedig Létó istennő gyermekei voltak. A halandó Szemelétől született Dionüszosz, a bor és a vidámság istene, Alkménétől pedig a hatalmas erejű Héraklész.
Homérosz és Hésziodosz istenvilága lényeges ponton különbözik egymástól. Homérosz istenei hibáikkal együtt is tiszteletre méltóan fenségesek, Hésziodosz istenei viszont cselszövők, szadisták, apa- és gyermekgyilkosok. Az isteni nemzedékek egymás ellen vívott harca az ókori Kelet mitológiájának ismert motívuma, találkozunk vele a hettitáknál, Mezopotámiában, sőt nyomai az Ószövetségben is felfedezhetők.
Hésziodosz másik műve a **Munkák és napok**. Ebben olyan elképzelés szerepel, amely szintén megtalálható más népek gondolatvilágában – az aranykor mítosza. Eszerint volt egy kezdeti, **boldog ősállapot**,

Hésziodosznál ez **Kronosz uralma** alá esik, máshol **Uranosz** idejét tekintették annak. Az aranykor nem ismerte a békétlenséget, a bűnt, a halált és a munka terhét. Elmúltával az egyre silányabb fémekkel jellemzett időszakok következtek, az ezüst- és a vaskor. Párhuzamba állítható ez az elgondolás a Biblia Édenkertjével, amelyből az első emberpárt engedetlensége miatt űzte ki az Isten angyala.

Olümposzi és „népi" istenek

A görögök gondolkodásában a körülöttük létező világ minden jelenségére választ adott a mitológia. Ezzel ábrázolták a világ keletkezését, az ember megjelenését, életét és halálát. A nagy technikai találmányokat az ún. kultúrhéroszok adományának tekintették, **Prométheusz** adta például az emberiségnek a tüzet. Mítoszok magyarázták a különleges természeti jelenségeket vagy a vallási szertartások eredetét. Erre példa a kis-ázsiai Szipülosz hegy oldalában lévő ember formájú sziklából fakadó forrás, amelynek mitikus magyarázata Niobé alakja. Niobé olyan büszke volt gyermekeire, hogy elbizakodottságában Létó istennő, Apollón és Artemisz anyja fölé helyezte magát. Az ilyen magatartást a görög istenek általában rossz néven vették, így a megsértett istennő gyermekei lenyilazták Niobé fiait és leányait, aki bánatában kővé vált, de szeméből megállíthatatlanul folytak az anyai fájdalom könnyei.

Ennek a felfogásnak a következtében az istenek és isteni lények egész tömege alakult ki, akik közül kiemelkedett **a 12 nagy**, akik az **Olümposz lakói** voltak. (Zeusz, Héra, Poszeidón, Démétér, Apollón, Artemisz, Árész, Aphrodité, Hermész, Pallasz Athéné, Héphaisztosz és Hesztia.) Ezek az istenek váltak a **görög városok „hivatalos" főisteneivé**, nekik épült a legtöbb templom. Később módosult a 12 nagy listája, kimaradt Hesztia, s helyére került Dionüszosz, akit Homérosz az őrjöngő jelzővel illetett, minden bizonnyal a tiszteletére rendezett ünnepségek, az orgiák miatt. Az ő kísérői voltak a bakkhánsnők és Pán, a kecskelábú, hétágú sípon játszó pásztoristen.

Az arisztokratikus olümposziak közé tehát bekerült az idők folyamán egy jellegzetes népi istenség, Dionüszosz. Hasonlóan a népi vallásosság tisztelte Prométheusz és Héraklész alakját. Prométheusz egy titán fia volt, Zeusz született ellenlábasa, a lázadó. Megszánta az emberek kiszolgáltatott nemzetségét, s ezért lelopta számukra a tüzet az égből. Zeusz ezért büntetésből a Kaukázus sziklájához láncoltatta, s egy keselyűt küldött oda, hogy tépje a máját. Héraklész, Zeusz földi nőtől született gyermeke,

halandó volt, de emberfeletti erővel rendelkezett. Héra féltékenysége miatt került saját bátyja rabságába, aki szabadságáért cserébe nehéz feladatokat végeztetett el vele, vadállatokat és vad szörnyetegeket kellett elpusztítania, sárkányok őrizte aranyalmát megszereznie, sőt még az alvilág őrét, Kerberoszt is fel kellett hoznia. Nagy hőstettei mellett azonban nagy bűnöket is elkövetett, s így maga lett oka halálának is. Az általa megölt Nesszosz vérével befestett ing égette halálra.

Szertartások

Az istenek a görögök elképzelése szerint igényt tartottak a tiszteletre, a hódolat kifejezésére, áldozati ajándékokra. Szükség volt tehát rendszeresen végzett szertartásokra, az ezeken való részvétel a város iránti hűség elengedhetetlen tartozéka volt. Ebben az értelemben **államvallásnak** tekinthetjük az egyes városokban tisztelt istenek kultuszát. A politikai jellegű vallási ünnepek mellett nagy fontossága volt az ún. **misztériumoknak**. Ezek olyan titkos szertartások voltak, amelyek során a résztvevők egy istenség beavatottjai lettek. Ilyen jellegű ünnep volt az **Eleusziszban** minden év őszén megtartott **Démétér-misztérium**. A beavatást elnyerni szándékozóknak bűnvallomást kellett tenniük, bizonyos bűnök, például a gyilkosság kizárta az elkövetőt a misztériumokból. A bűnvallomás után az istennő hívei különböző szertartásokon, felvonulásokon és drámai előadásokon vettek részt, majd a „titkokat" feltáró oktatásban részesültek. Ezután következett a beavatás, amelynek eredményeként az érintettek megszabadultak bűneiktől és biztosak lehettek haláluk utáni sorsuk felől. Démétér és lánya, Perszephoné története egyébként az ókori Keleten is ismert meghaló és feltámadó istenek mítoszai közé tartozik. Mint már korábban említettük, Perszephonét Hádész rabolta el, hogy felesége legyen. Démétér panaszt tett Zeusznál és visszakövetelte lányát. Az istenek királya úgy döntött, hogy az év felét az alvilágban, másik felét az anyjánál, a földön kell töltenie Perszephonénak. A történet az évszakok változását, az ősszel „meghaló" és tavasszal „feltámadó" gabonát szimbolizálja.

A vallási szertartások színhelyei a templomok és szentélyek voltak. A görög templomok nem nagy tömeg befogadására készültek, belsejükben csak az illető isten szobrát helyezték el, az áldozatokat a templomon kívül felállított oltáron végezték. Nem volt állandó papság sem, a papokat évről évre választották, nemegyszer a város politikai vezetője volt a legfőbb pap is. Az állandó papsággal rendelkező szentélyek nemcsak alkalmi ünnepek

színhelyei voltak, hanem állandó feladatot láttak el. A legismertebbek a **jóshelyek** szentélyei voltak, közülük is kiemelkedett **Apollón isten jósdája Delphoiban**. Itt magát a jóslást egy erre hivatott papnő, a **Püthia** végezte, az ő bódulatban elmondott szavait a papság tolmácsolta a kérdezősködőknek. A Dódónéban lévő jóshely papjai a szent tölgyfa lombjainak susogásából olvasták ki a jövendőt. A jóslatok többsége kétértelmű volt, híres példa erre a lüdiai királynak, Kroiszosznak adott válasz: ha megtámadja Perzsia királyát, egy nagy birodalmat dönt meg. A válaszból csak az maradt ki, hogy ez a birodalom a sajátja lesz-e vagy ellenfeléé. Más jellegű volt Apollón fiának, **Aszklépiosznak** a gyógyító szentélye **Epidauroszban**. A hívőknek egy vagy több éjszakát kellett itt eltölteniük, s az isten csodás beavatkozása álmukban hozta meg a gyógyulást. A szentélyek papjai a szentély földbirtokaiból és az adományokból éltek.

Az archaikus kor Görögországban i. e. 750-492

Az i. e. 8. század közepétől megszaporodnak a görög történelemről szóló írásos híradások. Ahogy lassan elterjedt a betűírás, úgy alakult át a szóbeli hagyomány egyre inkább írásos hagyománnyá. Ezért a következő időszakokról szóló ismereteink pontosabbak, időrendjük szilárdabb.
Az archaikus kor az i. e. 8. századtól az 5. század végéig tartott. A korszak elején a nagy népmozgások elültével állandósultak a nyelvjáráshatárok, és kialakult a sajátos hellén államforma, a **városállam, azaz a polisz**. Ez a forma már a homéroszi korszakban megjelent, az Odüsszeiában a civilizált élet egyetlen lehetséges színtereként került említésre. A polisz központjában állt a **fellegvár, az akropolisz**, körülötte a **városi település** (az ún. asztü). Itt éltek a társadalom azon tagjai, akiket közvetlenül nem kötött semmi a vidékhez, azok az előkelő birtokosok, akik már nem maguk művelték földjeiket, s akik a közügyek intézését végezték. Mellettük találjuk a kézműveseket, kereskedőket, hajósokat, a betelepült idegeneket. A város **uralmi körzet**ében, a vidékies khórán éltek a földművesek.
A poliszokat a **születési arisztokrácia** irányította, a királyság intézménye többségükben megszűnt, illetve ahol fennmaradt, ott a királyokat az arisztokrácia ellenőrizte. Az előkelő **nemzetségek** hatalmuk igazolása miatt törekedtek a **vérségi kötelékek** fontosságának fenntartására. Az előkelő vagy netán isteni elődöktől való származás biztosította irányító szerepüket.

A nemzetségek közös földtulajdona erre az időre már elcsökevényesedett, az egyes családok önállóan gazdálkodtak. A polisz lakói között a nagy választóvonal a nemzetségek határán húzódott, a nemzetségbe tartozók nemcsak saját tulajdonnal rendelkeztek, hanem a polisz közös tulajdonának (pl. a közös kiadások fedezését szolgáló földek, a bányák, a legelők, a kikötők stb.) társtulajdonosai is voltak. Természetesen a közös tulajdon kezelését közvetlenül az előkelő nemzetségek, az arisztokraták végezték. A gazdasági vezető szerep mellett a **hadsereg is az ő kezükben volt**, ők tudták megvásárolni a drága bronzfegyvereket, és tudtak lovat tartani. A nemzetségen kívüliek nem részesedtek a közös tulajdonból, s nem vonatkozott rájuk a nemzetségi szokásjog. Helyzetüket tekintve lehettek szabadok és rabszolgák.

Az archaikus korban a **poliszok fejlődése kétféle úton járt**. Az egyik típusban a gazdaság alapvetően agrár jellegű maradt, azaz meghatározó volt a mezőgazdaság szerepe. Ezekben a poliszokban a társadalmi ranglétrán a földbirtokos arisztokrácia állt az élen, s a királyság megszűnése után ún. oligarchikus köztársaságok jöttek létre, ahol végig megmaradt a nagy földbirtokkal rendelkezők gazdasági és politikai hatalma. A másik típus gazdaságában megnövekedett az ipar és a kereskedelem szerepe, s itt az örökölt földbirtokvagyon mellett megjelent az ipari és kereskedelmi tevékenységgel szerzett és felhalmozott jövedelem. Így a születési arisztokráciát háttérbe szorította a meggazdagodott kereskedő-iparos réteg (plutokrácia). A hadseregben pedig előtérbe került a nehézfegyverzetű gyalogság, az ún. hopliták az arisztokrata lovassággal szemben. Az első típusra példa Thesszália területe, a másodikra Athén. Különleges képet mutatott Spárta, ahol a társadalmi elit kizárólagos foglalkozása a katonáskodás volt.

A nagy görög gyarmatosítás korszaka

Mit jelent a fogalom?

I. e. 750 körül indult és mintegy 200 éven át tartott az a folyamat, amelynek során a görögség törzsterületéről kirajzott, telepeket (kolóniákat) hozott létre a Földközi- és a Feketetenger partvidékén. Ezt a folyamatot nevezi a történetírás nagy görög gyarmatosításnak.

Ennek a népmozgalomnak a korszak kezdetén az volt az oka, hogy a görög föld nem volt képes eltartani a megnövekedett lakosságot. A „felesleg” termékeny területekre, földművelő kolóniákba települt ki. A korszak végére az élelmezési gondok megoldásának az a módja lépett előtérbe, hogy a

görög poliszok lakossága olyan termékeket állított elő, amelyért cserében megkapta a megélhetéséhez szükséges termékeket. Ezt a cserét kereskedő kolóniák bonyolították le. Emellett gyakran politikai okai is lehettek egy-egy gyarmatváros alapításának. Az archaikus korban a poliszok jelentős részében elkeseredett politikai harcok folytak. A pártharcokban vesztes fél gyakran vállalta az önkéntes kitelepülést, a hatalmon lévők pedig szívesen egyengették a számukra kényelmetlenné vált elemek eltávozását.

A gyarmati telepítést gondosan megszervezték, gyakran jóshelyek tanácsát kérték az indulás előtt, kijelölték a vállalkozás vezetőit és a telepeseket. A gyarmatváros jogilag független volt az anyavárostól (a metropolisztól), bár esetenként előfordult, hogy az alapító megpróbálta ellenőrzése alá vonni az általa alapított telepeket. A telepek, ha nem került sor komolyabb súrlódásokra, kegyelettel viseltettek az anyaváros iránt, megőrizték onnan származó, magukkal vitt szokásaikat.

Nyugat felé a görögök először **Szicíliában és Dél-Itáliában** hoztak létre **kolóniákat** (Kümé, Neapolisz, Messzéna, Szürakuszai, Tarentum stb.), majd tovább haladtak a **dél-francia partok és az Ibér-félsziget** felé (Massilia – a mai Marseille). Északi és keleti irányban betelepítették a **makedón-thrák tengerpart** félszigetét, Khalkidikét, a **Hellészpontosz** (Dardanellák), a **Propontisz** (Márvány-tenger), a **Boszporosz** (Boszporusz) és a **Pontosz Euxeinosz** (Fekete-tenger) partvidékét. Az **afrikai partokon** is megjelentek a görögök, a Nílusdeltában létrehozták Naukratiszt, tőle nyugatra pedig Kürénét.

A gyarmatokkal folytatott kereskedelemben egyik oldalon a görög ipar termékei szerepeltek, cserében pedig gabonát, érceket, prémet, gyapjút, borostyánt, elefántcsontot stb. kaptak.

A gazdasági háttér

Láttuk már, hogy a gyarmatosítás mozgatórugója az archaikus kor második felében a kereskedelem volt. Nézzük meg most, milyen volt az a gazdaság, amely a kereskedelmi forgalom számára is termelt. A mezőgazdaság technikája nem sokat változott az előzőekhez képest, inkább a módszerek átalakulását figyelhetjük meg (pl. vetésforgó alkalmazása, belterjes földművelés). Ahol a gabonát külföldről hozták be (importálták), ott áttértek a szőlő és az olajbogyó termesztésére, a bor és az olaj fontos kiviteli cikket jelentett. Mivel a legelők jelentős részét is művelés alá vonták, az állatokat istállókban tartották.

A mezőgazdasági termelés többnyire **kisparaszti birtokokon** folyt, ahol a család mellett egy-két rabszolga is dolgozott, szükség esetén pedig napszámost fogadtak. Ha rosszul gazdálkodtak, vagy a rossz időjárás miatt nem volt megfelelő a termés, a parasztok kölcsönök felvételével próbáltak segíteni magukon. A magas kamatok miatt ennek rendszerint adósrabszolgaság lett a vége. Az **adósrabszolgaság** görög földön azt jelentette, hogy a tönkrement parasztot eladták külföldre rabszolgának.
Az ipar fellendülése az archaikus korban annak volt köszönhető, hogy felelevenítettek olyan technikai vívmányokat, amelyeket a mükénéi kor már ismert, csak a vándorlás idején kikoptak a használatból. De vettek át újításokat Keletről is (pl. a nagy terhek emelésére szolgáló csigát Asszíriából), illetve maguk is kifejlesztettek új eljárásokat (pl. a khioszi Glaukosz fejlesztette ki a vasforrasztás technikáját). A **vasművesség** fellendülése fejlesztőleg hatott a fegyverkészítésre is. A bányászat is az archaikus korban indult meg a területen, korábban az érceket külföldről szerezték be. Nőtt a munkamegosztás, nemcsak az **iparágak szakosodtak** (specializálódtak), hanem egy-egy műhelyen belül is elkülönítették a különböző munkafolyamatokat. Erre vallanak például a kerámiák feliratai, ahol a váza készítőjét és a vázafestőt külön személyként tüntették fel. Az ipari munkát a mezőgazdasághoz hasonlóan a szabad műhelytulajdonosok végezték, néhány rabszolga segítségével.
Ahogy arról a gyarmatosítás kapcsán már szó volt, ugrásszerűen nőtt a **kereskedelem** jelentősége. A görög termékek megjelentek a gyarmati telepek hátországában is, s az anyagi kultúra mellett megfigyelhetjük a görögség szellemi hatását is ezeken a területeken. A kereskedelem leginkább a tengeren zajlott, érthetően sokat fejlődött tehát a hajózás, megjelentek a két-, majd a háromsorevezős hajók, a vitorla és a horgony. A hadihajókat mindig evezők hajtották és ércorral látták el őket. Kikötőket és csatornákat is építettek, s gondosan karbantartották őket. A gazdasági ágak elkülönülése, az árucsere, a fellendülő távolsági kereskedelem következménye volt egy világtörténelmi jelentőségű esemény: az eddigi tökéletlen értékmérők helyett megjelent a **vert pénz** (i. e. 7. század). Az első pénzeket Lüdiában alkották meg, elterjedése azonban a görög kereskedők útján történt. A görög pénzek általában ezüstből, a váltópénzek bronzból készültek. Különleges volt a spártai vaspénz, amelyet Spártán kívül sehol nem fogadtak el.

Spárta az archaikus korban

A Peloponnészosz legjelentősebb államát, Spártát, a félszigetre beözönlő dórok hozták létre. A polisz az **Eurótasz völgyében** öt község egyesüléséből jött létre, majd fennhatósága alá kényszerítette a körülötte lévő településeket, megteremtve így Lakedaimón, más néven Lakónia államát. A leigázott őslakókat szolgasorba kényszerítették, ők voltak a **helóták**, a Spárta körüli hegyekben letelepült, nem teljes jogú dórok pedig a **körüllakók**, vagyis **perioikoszok** lettek. Az i. e. 8. században folytatták a terjeszkedést, elfoglalták a nyugati szomszéd tartományt, **Messzéniát**. Lakóiból szintén helóták lettek. A tartomány később megpróbálta visszanyerni függetlenségét, de a második messzéniai háborúban (i. e. 630-610) a spártaiak végleg bebiztosították hódításukat. Mindezek következtében az összlakosság aránya a következőképpen alakult: 1 teljes jogú spártaira 3 perioikosz és 8 helóta esett. Ez az arány tette szükségessé, hogy a spártai vezető réteg teljes mértékben militarizálódjon, azaz főfoglalkozású katonává váljon.

A Lükurgosz féle alkotmány

A görög történetírók a spártai állam berendezkedését egy legendás törvényhozó, **Lükurgosz király** „alkotmányának”, az ún. Rhétrának tulajdonították. Az erről szóló szóbeli hagyomány már az ókorban vitatott volt, kérdéses, hogy egyáltalán élt-e, s ha igen, mikor Lükurgosz. Az azonban valószínű, hogy az állítólag a delphoi jósda által is szentesített „alkotmány” egyes részei a második messzéniai háború körüli időkben alakulhattak ki. Szövegét Plutarkhosz, római kori görög történetíró Lükurgosz-életrajza és Türtaiosz spártai költő i. e. 620 körül írt verse őrizte meg számunkra.

Ahhoz, hogy a spártaiak a rabszolga helyzetű helótákat, s a nem teljes jogú perioikoszokat féken tudják tartani, szükséges volt, hogy minden spártai férfi katona és csak katona legyen. Egész életüket a gyakorlatozásnak, felkészülésnek, harcnak szentelték, életük fenntartására semmiféle munkát nem tudtak végezni. Ellátásukról ezért valamilyen módon gondoskodni kellett. Ezt a célt szolgálta az államilag garantált föld, a **klarosz**, amelyet nem lehetett eladni, elajándékozni (azaz elidegeníteni), felosztani, az apáról az elsőszülött fiúra szállt. A többi fiúgyermek az állami tartalékföldekből (kihalt vagy gyermektelen családok parcellái) kapott megfelelő részt. A parcellákat helóták művelték.

Az egyenlő földtulajdon nemcsak a megélhetést, hanem egyéb intézkedésekkel együtt a vagyoni különbségek kialakulását is gátolta. Ilyen

intézkedések voltak a hasznot hajtó mesterségek gyakorlásának tilalma, a fényűzés tilalma és a kereskedés tilalma, amelyet egyébként a „nem konvertibilis valuta” – a **vaspénz** is lehetetlenné tett. Mindez arra volt hivatott, hogy kizárja a spártaiak közötti féltékenykedést, a pártoskodást.

A második messzéniai háború után lassan kibontakozó spártai értékrend három alapelve tehát a katonáskodás, egyenlőség és egyszerűség volt. Nem találjuk itt meg azokat az eszményeket, amelyek a legtöbb polisz szemléletében értékek voltak: a szépséget, a testi erőt, az atlétikai sikerek megbecsülését, a gazdagságot, a bölcsességet, az ékesszólást stb. Szemléletesen fejezi ki mindezt Türtaiosz harci dala:

„Nem fűzném versembe a férfit, szóba se hoznám
jól birkózni ha tud, vagy fut a versenyeken...
sem, ha Tithónosznál is igézőbb lenne alakja
s Midász meg Kinürász bújna a pénze elől,
sem ha királyibb lenne a Tantalosz-ági Pelopsznál
s mézszavú Adrésztosz nyelve se lenne simább,
s lenne övé minden hímév – ha a harci erény nem: mert nem lesz soha hős férfi a háborúban az ki a véres ölésre tekintve leejti a karját, ellenségre közel érve lecsapni remeg...”

(Kerényi Grácia fordítása) A spártai életmód

Ennek az értékrendnek a fenntartását kívánta szolgálni az ún. **agógé**, amin általában csak a spártai nevelést szokták érteni, holott ennél többet jelent valójában: egy mesterségesen kitalált és fenntartott életmód volt ez, ami a spártaiak életét születésüktől haláluk pillanatáig meghatározta. A törzs vénei döntötték el az újszülöttek sorsát, az egészségesek hétéves korukig a családban maradtak, a betegeket, testi hibásakat, gyengéket kitették a **Taügetosz-hegységben** (s nem letaszították, ahogy többnyire gondolják). A hétéves korúak nevelését az állam vette a kezébe, korosztályi csoportokba osztották őket, s legfontosabb tevékenységük a testedzés volt. A fiúkat ezen kívül írni-olvasni tanították, ez jelentette a szellemi nevelés gerincét, kiegészítve egy kevés énektanulással, az állam törvényeinek és Homérosznak az ismeretével. A lányok táncolni és énekelni tanultak.

A fiúkat a katonaélet mindennehézségéhez hozzászoktatták, tűrniük kellett a nélkülözést és a fájdalmakat. Enni keveset kaptak, lopással segíthettek magukon, ha azonban rajtakapták őket, az ügyetlenségért súlyos büntetés járt. Évente egy felsőruhát kaptak, mezítláb jártak, takaró nélkül aludtak. Minden évben egyszer véresre korbácsolták őket Artemisz oltára előtt, s aki

a legrendületlenebbül viselte a megpróbáltatást, az nyilvános dicséretet kapott. A nevelésnek fontos része volt a versenyek rendszere, amivel a féktelen győzni akarást (a philonikiát) igyekeztek kialakítani a gyermekekben. A családi kötődésnek semmi szerepe nem lehetett, a gyermekek a nyilvánosság ellenőrzése mellett, minden érzelem kizárásával serdültek fel. A magánérdek nem jöhetett számításba a közösség érdeke mellett sem, nemhogy azzal szemben.
Ha az ifjú elérte a felnőttkort, különböző szertartások keretében férfivá avatták. Ezek között a legfélelmetesebb az ún rejtőzködés, a krüpteia volt. Az avatandók kivonultak az erdőkbe, ahol elrejtőztek, majd éjszaka előjöttek rejtekükből, s az útjukba akadó helótákat megölték. Az erkölcsi alapot ehhez a barbár próbatételhez a helótáknak évente küldött hivatalos „hadüzenet” adta. A 20 és 30 év közötti spártai férfiak a hadsereg tagjai lettek, életük kaszárnyában folyt tovább, ott aludtak és ott étkeztek közösen. Ha megnősültek, feleségüket csak ritkán, lopva látogathatták meg. 30 és 60 év között már otthon lakhattak, de a közös étkezések megmaradtak. Ugyanekkor kapcsolódhattak be a politikai életbe is, választhattak és választhatók voltak különböző testületekbe. A katonai kötelezettségek 60 éves korban szűntek meg.
Ahogy a spártai férfi legfontosabb feladata, hogy jó katona legyen, úgy a spártai nőé az, hogy katonaéletre való egészséges fiúkat szüljön. A hagyomány szerint a spártai anya harcba induló fiának ezen szavakkal adta át pajzsát: „Ezzel, vagy ezen”. A mondat nemcsak a Spártában kívánatosnak tartott, tömör, ún. lakonikus beszéd jellemző példája, hanem kifejezi azt is: az anya szívesebben látja fiát elesett hősnek, akit a pajzsán hoznak haza társai, mint fegyverzetét eldobva menekülő gyávának.
Ez az életmód biztosította, hogy a spártaiak csak az állam által létrehozott közösségekhez kötődjenek. Kizárta a kisebb közösséghez, családhoz vagy nemzetséghez fűző kapcsolatokat. További veszélyforrást láttak a külvilág vonzásában, a többi poliszban érvényesülő értékek csábításában. A külfölddel való kapcsolattartást volt hivatott megakadályozni a már említett vaspénz, amelyet forrásaink szerint izzó állapotban ecetbe mártottak, hogy törékennyé, gyakorlatilag használhatatlanná tegyék. Az állam határán erődök ellenőrizték a személy- és áruforgalmat, a határon túlra távozni csak írásos engedéllyel, a fatáblára írt szkütaléval lehetett. A Spártába érkező idegeneket szigorúan ellenőrizték, nemegyszer fordult elő kiutasítás is. A

zaklatások miatt az i. e. 6. század közepétől egyre kevesebb külföldi érkezett Lakedaimónba.
A lakosság túlnyomó többségét kitevő helóták sorsát a korabeli görög közvélemény is a legszörnyűbbnek tartotta egész Hellászban. Ők művelték a klároszokat, a terménynek legalább a felét be kellett szolgáltatniuk. Szükség esetén kisegítő katonai szolgálatra kötelezték őket. A már említett krüpteia nemcsak a fiatalság ügyességének bizonyítását, hanem a helóták veszélyes mértékű elszaporodásának megakadályozását is szolgálta. Hivatalosan az állam tulajdonában voltak, tehát uraik nem adhatták el és nem ölhették meg őket, az államnak azonban teljes mértékben ki voltak szolgáltatva. A kegyetlen bánásmód mellett megaláztatások is érték őket: a spártai fiataloknak például erőszakkal berúgatott helótákon mutatták be, milyen csúnya a részegség.
A perioikoszok személyileg szabadok voltak, de politikai jogokkal nem rendelkeztek. Elsősorban iparral, vasércfeldolgozással foglalkoztak. Az évi adó mellett tartoztak esetenként kivetett hadi hozzájárulással, szükség esetén hoplitaként a hadseregben is igénybe vették őket.
Az államszervezet
A spártai államszervezet a következőképpen alakult. Minden 30 év feletti spártai férfi tagja volt a népgyűlésnek, az ún. **apellának**. Az apella havonta ült össze, feladata a tisztviselők által előterjesztett javaslatok megszavazása volt. Itt választották a tisztviselőket is, döntöttek a háború és a béke kérdéseiben, törvényeket hoztak, illetve módosítottak. A szavazás közfelkiáltással történt, a leghangosabb helyesléssel fogadott javaslatot tekintették elfogadottnak. Ezt a látszólag széles jogkört több irányból is korlátozták. Egyrészt az apella nem kezdeményezhetett, tagjai nem szólalhattak fel, másrészt a tisztviselők meghatározott köre érvényteleníthette az itt született határozatokat. (Az apella nevéből ered az apellálni, vagy a nincs apelláta kifejezés, amit ma is használunk.)
Spártában **két király** volt, akiket Héraklész leszármazottainak tartottak, s akik két külön királyi családból származtak. Békében főpapi feladatokat láttak el, emellett kisebb jelentőségű bírói és közigazgatási ügyekkel (pl. örökösödés, örökbe fogadás, közutak felügyelete stb.) foglalkoztak. Háború idején egyikük vezette a hadsereget. Kiváltságos helyzetüket az állami ellátás, a királyi parcellák és a hadizsákmányból járó külön rész biztosította. Halálukkor tíznapos országos gyászt tartottak, örökösük a legidősebb fiú volt, gyermektelenség esetén a legközelebbi férfirokon.

A vének tanácsa, a **gerúszia 30 tagból** állt: a két királyból és az apella által választott 28 gerónból (azaz vénből), akik 60. évüket betöltött spártaiak voltak. Feladatuk volt a büntetőbíráskodás, az apella elé terjesztendő javaslatok előkészítése, s az olyan néphatározatok megsemmisítése, amelyeket törvényellenesnek minősítettek.
Az idők folyamán egyre növekvő jelentősége lett a felügyelőknek, az ún. **ephoroszoknak**. Öten voltak, az apella évente választotta őket a 30 év feletti férfiak közül. Az őszi napéjegyenlőség idején léptek hivatalba, az elsőről nevezték el az évet – őt nevezték ephorosz eponümosznak. Első alkalommal i. e. 754-753-ban jegyezték fel az ephorosz eponümosz nevét. Szavazattöbbséggel döntöttek a hatáskörükbe tartozó ügyekben: követek küldésében és fogadásában, szerződések kötésében, a hadvezérré kijelölt király ellenőrzésében, de hozzájuk tartozott a helóták és perioikoszok kordában tartása, a gyanús idegenek eltávolítása, az agógé előírásainak betartatása stb. Így az állam legfontosabb külső és belső ügyeiben döntő szerepük volt. Ellenőrizhették a tisztviselőket, még a királyok is kötelesek voltak felszólításukra számot adni tevékenységükről.
Spárta területi növekedése az i. e. 6. század derekán megállt. Ettől kezdve arra törekedett a városállam, hogy egy vezetése alatt álló szövetséget hozzon létre. Ezt nevezte el a történetírás **peloponnészoszi szövetségnek**. Tagjai voltak többek között Delphoi, Thébai, Megara, Korinthosz és a Peloponnészosz minden állama, Argosz és Tirünsz kivételével. A tagállamok békében teljes önállóságot élveztek, háborúban csapatokat, s – ha a szükség úgy kívánta – pénzbeli hozzájárulást adtak. A szövetség ügyeiben a szövetségi gyűlés határozott, ahol minden polisznak egy szavazata volt. Spárta közvetlenül nem avatkozott a tagok belső ügyeibe, de mindenhol a születési arisztokrácia hatalmát támogatta.
Athén az archaikus korban
Az **Attika**-félszigetet uralma alatt tartó polisz annak a fejlődési típusnak a legfontosabb példája, ahol a gazdasági tevékenység megváltozásával a földet birtokló születési arisztokrácia mellett egyre nagyobb jelentőségre tett szert az **iparos-kereskedő réteg**. Ez a társadalmi csoport az archaikus korban kezdett törekedni arra, hogy jelentőségéhez mért helyet kapjon a városállam politikai vezetésében. A születési arisztokrácia elleni küzdelmében természetes szövetségese lett a nagybirtok által szorongatott parasztság. Iparosok, kereskedők, parasztok együtt alkották a köznépet, a **démoszt**. A hatalomért vívott harcuk során elérték a szokásjog helyett az

írásba foglalt törvények meghozatalát, legfájóbb sérelmeik orvoslását (pl. az adósrabszolgaság intézményének eltörlését), a születési alapon történő társadalmi kategóriák helyett a vagyoni-jövedelmi alapon történő osztályba sorolást és fokozatosan meghódították a tisztségeket. Ennek a küzdelemnek a folyamán a poliszok többségében kialakult egy sajátos egyensúlyi helyzet: az arisztokrácia meggyengült, a démosz azonban még nem volt elég erős a hatalom megragadásához. Ebben a helyzetben egy-egy élelmes politikus ragadta magához a hatalmat. Az így kialakult uralmi formát nevezték türannisznak, az egyeduralom gyakorlóját pedig **türannosznak**. A türannisz egyes poliszokban tartósan fennmaradt, máshol a démosz megdöntötte ezt az intézményt, s helyébe létrehozta a saját hatalmi rendszerét, a **demokráciát**.

A királyság kora

Attikában a mükénéi kor végén iónok települtek meg. Társadalmuk vérségi alapon tagolódott, a legnagyobb egységek az ún. **phűlék**, azaz törzsek voltak. Forrásaink szerint Attikában négy phűlé volt, nevüket a történeti kutatás foglalkozásokra vezeti vissza (Geleontész – földművesek, Argadeisz – munkások, dolgozók, Aigikoreisz – kecskepásztorok, Hoplétész – fegyveresek). Más magyarázat szerint ezek az elnevezések önmagasztaló jelentéssel bírtak. Egyegy phűlébe három **frátria** (testvéri szövetség), a frátriákba pedig több (állítólag 30) genosz, azaz nemzetség tartozott. Az egyes egységeknek külön elöljáróik voltak, szoros összetartozásukat fejezte ki a kölcsönös vérbosszú, a közös temetkezőhely és a közös vallási szertartások.

A mondai hagyomány szerint Athén első királya az isteni származású Kekropsz volt, aki Attikában 12 önálló egységet hozott létre s templomokat alapított Pallasz Athéné tiszteletére. A 12 település egyesítését Athén vezetésével egy másik mondabeli király, **Thészeusz** nevéhez fűzték, aki rábeszélte a helyi vezetőket, mondjanak le önállóságukról, cserébe „alkotmányt” ad nekik. Az alkotmányban három csoportra osztotta Attika lakosságát: **eupatridákra** (jó atyától származókra), akik „nagy szolgálatot tesznek a hazáért”, **geórgoszokra**, vagyis földművelőkre és **démiurgoszokra**, vagyis mesteremberekre. Az eupatridák, az előkelő nemzetségek tagjai álltak a társadalmi ranglétra tetején.

Az arisztokratikus köztársaság i. e. 7. század eleje-560

A királyság intézménye fokozatosan beszűkült, korlátozták az uralom időtartamát, majd fokozatosan csökkentették a király hatáskörét. A

baszileusz mellé először hadvezért, **polemarkhoszt** választottak, majd a békében való kormányzást átvette egy arisztokrata tisztviselő, az **arkhón**. A király ekkor már csak a vallási teendők ellátását végezte. Később az arkhónok számát háromra növelték, hivatali idejüket pedig életfogytiglanról 10 évre korlátozták. A volt arkhónok a közéletet ellenőrző és bizonyos bírói feladatokat is ellátó **Árészdombi** tanács, az Areioszpagosz tagjai lettek. I. e. 683-682-től az arkhónokat már csak egy évre választották, s közülük az **eponümoszról** nevezték el az évet.
Az i. e. 7. század folyamán Athénben kiélesedtek a társadalmi csoportok közötti küzdelmek. Ennek okai egyrészt a már korábban leírt változás a gazdasági életben, aminek következtében megnőtt az iparosok, kereskedők súlya, másrészt az a törekvés, amellyel a születési arisztokrácia megpróbálta megszerezni a parasztok birtokában lévő földeket. A folyamatban fontos szerepet játszott a vert pénz megjelenése, aminek következtében már nemcsak a föld jelenthette a vagyont. Ugyancsak a pénz megjelenése okozta a kisbirtokos parasztok eladósodását. Korábban a terménykölcsönök után nem szedtek kamatot, hiszen volt egy ésszerű határa a romlékony termények felhalmozásának. A kamat eredetét az állatkölcsönöknél találjuk meg, ahol nemcsak a kölcsönzött jószágot, hanem az adott időben várható „szüleményt" is meg kellett adnia az adósnak. Ez a gyakorlat aztán átment a pénzkölcsönökre is, s rosszabb termés esetén a kisebb birtokosok akkor juthattak pénzhez, ha földjüket elzálogosították. A magas kamatok miatt egyre többen vesztették el megélhetési lehetőségüket. Az eladósodottak sorsa különböző volt; lehettek **thészek** (napszámosok), **hektémoroszok** (ún. hatodosok, bizonytalan a fogalom értelmezése, valószínűleg a termény hatodáért művelték az előkelők birtokait), de adósrabszolgává is válhattak, ha a kölcsönt saját személyükre vették fel.
A létükben fenyegetett parasztok érthetően szembefordultak az előkelő nemzetségekkel, s ebben a küzdelemben szövetségest találtak abban az iparos és kereskedő rétegben, amely a gyarmatosítás során jelentősen meggazdagodott. Közülük sokan nem tartoztak nemzetségekbe, így az eupatridák elleni küzdelem a nemzetségi szervezet ellen is folyt. Ennek a harcnak első állomása volt, hogy megszüntették a nemzetségi szokásjogon alapuló bíráskodást és megjelentek az írásba foglalt törvények. Ezek mindenkire kötelezőek voltak, s nem lehetett önkényesen értelmezni őket. Athénben az első írásos törvényeket **Drakón arkhón** hozta **i. e. 621-ben**. Drakón a politikai jogokat és kötelességeket nem származáshoz, hanem

meghatározott nagyságú vagyonhoz kötötte, ami ebben az időszakban még elsősorban az eupatrida nemzetségeknek kedvezett, ők tudtak ugyanis nagyobb mennyiségű vagyont felhalmozni. A törvények közismerten szigorúak voltak (drákói szigor), a legkisebb bűnökre is halálbüntetést szabtak ki (ilyen volt például a gyümölcslopás), megszűnt viszont a vérbosszú, a bűnök megtorlásának joga a polisz közösségének kezébe ment át.

Szolón reformjai

Az adósrabszolgaság problémáját az **i. e. 594.** év arkhónja, **Szolón** oldotta meg, akinek előkelő családja az idők folyamán teljesen elszegényedett, így fiatal korában ő is tengeri kereskedelemmel foglalkozott. Első nyilvános szereplése Szalamisz szigetéhez kapcsolódott, amelyet a rivális kereskedőváros, Megara elfoglalt. Az athéniek többször kísérleteztek a sziget visszafoglalásával, de mindannyiszor kudarcot vallottak. Végül törvénnyel tiltották meg, hogy bárki Szalamisz visszafoglalására javaslatot tegyen. Ekkor Szolón lelkesítő költeményeket írt, s magát őrültnek tettetve szavalta őket honfitársainak. Ennek hatására indítottak újabb vállalkozást az athéniek, s i. e. 610 táján sikerült is visszaszerezni a szigetet. Arkhóni megbízatását és törvényhozó hatalmát azért kapta, hogy oldja meg a városállamban kialakult feszült helyzetet.

Egyik első intézkedése az volt, hogy eltörölte a fennálló adósságokat, ezt nevezték **teherlerázásnak** (szeiszakhtheia). Örök időkre **megszüntette az adósrabszolgaságot**, s megkezdte a korábban külföldre eladott athéniek államköltségen való kiváltását. A lakosságot **jövedelem szerint osztotta kategóriákba** a drakóni vagyoni kategóriák helyett (timokratikus köztársaság). A társadalom első csoportjába tartoztak azok, akiknek évi 500 mérő jövedelmük volt (pentakosziomedimnoszok). A második csoport tagjai 300 és 500 mérő közötti jövedelemmel rendelkeztek, őket lovagoknak (hippeuszok) nevezték, mert képesek voltak lovat tartani. A harmadik csoportba tartoztak az ökörfogatosok (zeugitészek) évi 200 és 300 mérő közötti jövedelemmel, míg a negyedikbe a 200 mérő alattiak, a napszámosok (thészek). Ez a beosztás adta az adófizetés alapját, eszerint teljesítettek katonai szolgálatot. Az első két osztály tagjai lovasok, a harmadiké **nehéz fegyverzetű gyalogosok** (hopliták) voltak, a negyedik pedig a hajók legénységét, illetve a könnyű fegyverzetű gyalogságot adta. A hivatalviselés is ezen a beosztáson alapult, a legmagasabb tisztségekre csak az 500 mérősök, az alacsonyabbakra a második és harmadik csoport tagjai

is pályázhattak. A thészek a népgyűlésben és az ún. **esküdtbíróságokban** (hélaia) kaptak helyet. (Az esküdtbíróság tagjai nem szakképzett jogászok, hanem egyszerű polgárok voltak.)

Bizonyos mértékig átalakult az államszervezet is. Az areioszpagosz a törvények legfőbb felügyelője lett, viszont mellé került a búlé, amelybe a négy phűlé egyenként 100 tagot küldhetett. Ez a testület tárgyalta meg előzetesen a népgyűlés elé terjesztendő javaslatokat.

További intézkedései közül említést érdemel az, amely a városban kialakuló pártviszály során egyik párthoz sem csatlakozókat megfosztotta polgárjoguktól. Ezzel a tudatos politizálásra akarta szoktatni a lakosságot. Bevezette a végrendelkezés jogát a gyermektelenek számára, ez lehetővé tette a nemzetségi földbirtok feldarabolását. Szintén a vérségi elv ellen hatott, hogy az Athénben tartósan megtelepülő idegenek (ún. metoikoszok) polgárjogot kaphattak.

A gazdaság felvirágoztatását szolgálta intézkedéseinek egy másik csoportja. Az addig használt aiginai pénz- és mértékrendszer helyett az euboiait vezette be, amely elterjedtebb volt. Kötelezte a szülőket, hogy gyermeküket valamilyen mesterségre taníttassák, ha ezt elmulasztották, a fiú nem volt köteles öregkorukban eltartani őket. Megtiltotta, hogy gabonát vigyenek ki Attikából, de szorgalmazta az olajkivitelt.

Szolón működése nyomán alapvetően megváltozott a polisz fogalma. Ezután már nem volt feltétele a teljes értékű polgárjognak a földtulajdon, athéni polgárnak az számított, akinek mindkét szülője az volt. A nemzetségi összetartozással szemben a **poliszpolgárok összetartozása** került előtérbe. A polgárjogot és a szabadságot senkitől nem lehetett elvenni, csak külön büntetőeljárás során. A legfontosabb választóvonal a szabadok és a rabszolgák között húzódott, a rabszolgaság fogalma pedig szorosan összekapcsolódott az idegenség fogalmával. Az adósrabszolgaság eltörlése egyébként az arisztokrácia érdekeit is szolgálta, hiszen ez az intézmény jelentősen megnövelte a városállam belső feszültségeit. Ugyanekkor már megszerveződtek az első rabszolgapiacok, tehát mód nyílt a szükséges munkaerő külső forrásokból való biztosítására.

Hivatali éve lejárta után a hagyomány szerint Szolón megeskette polgártársait alkotmányára, majd hosszú időre külföldre távozott, hogy ne vehessék rá törvényei megváltoztatására.

A türrannisz időszaka: i. e. 560-510

Szolón távozása után azonban újra zavaros helyzet alakult ki, három párt küzdelme bénította meg a közéletet. A „síkságiak” (pediakoszok) az eupatridák Szolón előtti hatalmát akarták helyreállítani, a „tengerpartiak” (paralioszok) az iparosoknak, kereskedőknek jól megfelelő szolóni berendezkedést akarták fenntartani, a „hegyvidékiek” (diakrioszok) pedig földosztást követeltek. Ezek szegényebb parasztok voltak, élükön **Peiszisztratosz** állt.

Peiszisztratosz egy Megara elleni háború hadvezéreként lett népszerű Athénben. Hogy megszerezze magának az egyeduralmat, cselhez folyamodott: önmagát megsebezte, majd a népgyűléshez fordult, s arra hivatkozva, hogy ellenségei az életére törnek, kérte, engedélyezzenek számára testőrséget. A népgyűlés ötven buzogányost szavazott meg neki. **I. e. 560**-ban ezek segítségével elfoglalta az Akropoliszt, s magához ragadta a hatalmat. **Türannisza i. e. 527-ig**, haláláig tartott. Mindenekelőtt az őt támogató parasztok érdekeit védte, a hatalomért vívott harc során elesett arisztokraták birtokait felosztotta közöttük. A szükséges felszerelés megvásárlásához kölcsönöket biztosított számukra. Vidékre kiszálló utazó bíróságokat szervezett, amelyek a helyszínen intézték az ügyeket, s így nem kellett a vidékieknek a városba utazniuk. (Mellesleg így a politikai élettől is távol tartotta őket.) Törekedett a tengeri kereskedelem fejlesztésére, ebben felhasználta külföldi kapcsolatait is. I. e. 550 táján az attikai vázák már kezdték kiszorítani a korinthoszi termékeket a piacokról. A városban jelentős mértékű építkezések folytak uralma idején, ekkor nyerte el Athén a perzsák dúlása előtti városképét. Igyekezett háttérbe szorítani az arisztokrácia által tisztelt istenek kultuszát, felkarolta a paraszti foglalkozásokhoz kapcsolódó istenek tiszteletét. Így például Dionüszoszét, akinek a kultuszából a drámai műfaj kifejlődött.

Mint a türannoszok általában, Peiszisztratosz is az arisztokrácia és a démosz között kialakult **viszonylagos erőegyensúly** következtében tudta megszerezni a hatalmat. Türannisza szükségszerűen tovább gyengítette az arisztokráciát, hiszen a hatalom korábbi birtokosait kellett megtörnie helyzete megszilárdításához. Az első időszakban működése a démosz széles tömegeiben elégedettséget váltott ki – uralmát a Kronosz-féle aranykorhoz hasonlították. Halála után fiai, **Hippiasz és Hipparkhosz** azonban már szemben találták magukat a tovább erősödő, s a türanniszt már elviselhetetlen zsarnokságnak érző démosszal. Hipparkhoszt végül egy személyes sérelem miatt szőtt összeesküvés vezetői, Harmodiosz és

Arisztogeitón megölték. Hippiasz még rövid ideig fenn tudta tartani hatalmát, i. e. 510-ben azonban beavatkozott a türanniszellenes Spárta. Katonai veresége után Hippiasz elhagyta Athént, s a perzsa király védelme alá menekült.

Kleiszthenész reformjai: i. e. 508

Spárta abban a reményben támogatta az athéni türannisz megdöntését, hogy sikerül visszaállítani az arisztokrácia uralmát. Ennek érdekében **i. e. 508** és **506** között több katonai expedíciót küldtek Attikába, ezek azonban nem jártak sikerrel. Athénben Kleiszthenész került hatalomra, aki reformjaival továbbvitte az athéni államot a demokrácia felé. Egyik legfontosabb intézkedése a vérségi alapon létrejött négy phűlé megszüntetése volt. Helyükbe a **területi felosztás** elvét alkalmazta, méghozzá a következő módon. Tíz phűlét szervezett, egy phűlébe három egymással össze nem függő rész (trittüsz) tartozott: egy a tengerpartról (paralia), egy a városból (asztü) és egy a belső területről (meszogaia). Így minden phűlében többségbe került az iparos-kereskedő réteg, amely a tengerparton és a városban élt, a belső területeken élő arisztokráciával szemben. Minden phűlé évente **50 tagot** választott a búléba, amely így **500 főre** növekedett. Valószínűleg Kleiszthenész vezette be a **cserépszavazás** (az osztrakiszmosz) szokását. Eszerint évente megkérdezték a népet, nincs-e olyan politikus, aki türanniszra törve veszélyeztetné az állam berendezkedését. Ezen a népgyűlésen legalább hatezer polgárnak kellett részt venni. A kiosztott cserépdarabokra mindenki rákarcolta az általa gyanúsnak tartott személy nevét, s akire a legtöbb szavazat esett, annak 10 évre el kellett hagynia Athént (vagyonát azonban megtarthatta). A városállam történetében talán ennek következtében rendkívül ritka volt a politikai gyilkosság, a legjelentősebb politikusok karrierje viszont többnyire száműzetéssel ért véget. Végül Kleiszthenész átszervezésének következménye volt, hogy évente phűlénként **egy-egy sztratégoszt** választottak, akik a korábbi katonai vezetővel, a polemarkhosszal együtt alkották az athéni hadsereg főparancsnoki testületét. Az állam legfontosabb hatalmi szerve ekkor már egyértelműen a népgyűlés volt. A Kleiszthenész által kialakított forma lényegét tekintve fennmaradt a demokrácia virágkorában, az i. e. 5. században is.

Az archaikus kor kultúrája

A dór vándorlás lezárulta után az írás megjelenésével megszületett az **írott görög kultúra**. Költők, írók, tudósok, filozófusok már pontosan

rögzíthették műveiket, így ezek nem a szájhagyomány révén öröklődtek a későbbi nemzedékekre. Fennmaradt az alkotók neve is, személyüket már nem borítja homály, mint korábban Homéroszét. Ebben a korban született meg a sajátosan görög tudomány, „a bölcsesség szeretete”, azaz a **filozófia**. A képzőművészet terén az archaikus korban jelent meg a **fekete- és a vörösalakos vázafestési** stílus, a szobrászok ekkor faragták ki az első monumentális kőszobrokat, amelyek még a keleti, frontális ábrázolást követték. Az építészetben pedig kialakultak a klasszikus korra jellemző alaprajzok, szerkezeti és díszítőelemek

Az irodalom

A görög irodalom kezdetét jelentő homéroszi eposzok az archaikus korban az egész görögség szellemi kincsévé váltak. Keletkezési helyüktől, Ióniától a nyugati gyarmatokig mindenhol ismerték őket. A nagyobb ünnepek közönsége előtt hivatásos szavalók, rhapszódoszok adtak elő egyes részleteket belőlük. Szintén a rhapszódoszok énekelték a később ugyancsak Homérosznak tulajdonított **Himnuszokat**, amelyek egyes istenek tiszteletére íródtak. De megszületett Homérosz paródiája is, a **Béka-egér-harc**, amelyben az eposzok hőseit vitéz békák és hős egerek helyettesítették.

Az epikus költészet nem zárult le a homéroszi korban. Az Iliász nyomán számos eposz keletkezett, amelyek részben a trójai mondakör további elemeit dolgozták fel, részben egyéb mondai anyagból merítettek. Csak néhány töredékük vagy tartalmi kivonatuk maradt fenn.

Hésziodosz volt az első görög költő, aki műveiben a saját életét is bemutatta. Bár igyekezett utánozni Homéroszt, személyes hangvétele már egy új korszak kezdetét jelzi. A Munkák és napok (Erga kai hémerai) című tankölteményében megnevezte testvérét, Perszészt, akivel az apai örökség elosztásánál vitába keveredett, s a bíróság részrehajlóan Hésziodosz kárára ítélt. Ahogy a mű címe is elárulja, hőse a munka. s a munkálkodó ember, akinek részletes tanácsokat igyekszik adni. Nemcsak a földművelés és pásztorkodás természetadta rendjét írja le, hanem bemutatja például a barátság megőrzésének vagy a feleség helyes megválasztásának módját is. Saját sorsa, a perében hozott igazságtalan ítélet számos helyen megjelenik, óvatosságra int a harácsolókkal szemben, elítéli a jogtalan eszközökkel meggazdagodókat, s szorgalmas, becsületes munkára buzdít:

„Mert ínség az örök vendég annál, aki tétlen.

Arra az istenek is meg az emberek is haragusznak,
kit soha nem látnak dolgozni, akár a heréket,
kik csak a dolgos méhek munkáján csemegézve
élősködnek. Végezd mindig kedvvel a munkád,
évről évre hogy élettel teljék meg a csűröd.
Gazdaggá tesz a munka, a nyájat is az gyarapítja,
dolgozzál, s jobban kedvelnek az istenek akkor,
és a halandók is, de a lustától iszonyodnak.
Nem szégyen dolgozni, de szégyen tétlenül élni."

Másik művét, a Theogoniát a görög vallásról szóló fejezetben ismertettük.

Az archaikus korban született meg a líra műfaja. Első képviselői politikai eszmékről. életbölcsességekről írtak vagy harcra buzdítottak. Közéjük tartozik a már említett **Türtaiosz**, akit a monda szerint az athéniek küldtek Spártába, amikor a spártaiak segítséget kértek tőlük. A vitéz harcosok biztosan meglepődtek, amikor a várt hadsereg helyett egy sánta tanító érkezett, hamarosan azonban felismerték verseinek hatását, s annyira tisztelték, hogy minden csata előtt meghallgatták bátorságra tüzelő költeményeit.

A lírai költészet azonban idővel eltávolodott ezektől a témáktól. A személyes érzelmek kifejezését szolgáló művek az aiol törzs körében születtek meg. Legnagyobb képviselőik **Leszbosz** szigetén éltek: **Alkaiosz** és **Szapphó**, a költőnő. Műveikből kevés maradt fenn, hatásuk azonban tanítványaikban, követőikben tovább élt. A dalt versszakokra bontották, mindkettőjük emlékét a róluk elnevezett strófa is őrzi. A teoszi Anakreónt „a szerelem és a bor vidám énekesének" nevezték, bár fennmaradt versei inkább szomorkásak, főleg azok amelyekben az elmúlt ifjúságot siratja. Hatása óriási volt a későbbi korok költészetére, sokan írtak ún. „anakreóni dalokat", amelyek azonban ritkán érték el mintaképük színvonalát.

A görög líra csúcspontjának a maga korában a **kardalokat tartották**. A műfaj alkotói időben inkább a klasszikus korhoz tartoznak, műveik azonban az archaikus korhoz kapcsolják őket. Arisztokratikus szemléletű volt költészetük, megrendelésre, ünnepi alkalmakra írtak. Legjelentősebb képviselőik: **Alkman, Szimónidész és Pindarosz**. Ez utóbbinak az ókorban szinte vallásos tisztelet jutott. Állítólag Nagy Sándor Thébai elfoglalásakor egyedül azt a házat nem romboltatta le, amelyben Pindarosz született. Megalaphónotatosznak, a legnagyobb hangúnak is nevezték, s a latin Horatius szerint: aki Pindaroszt akarja követni, úgy jár, mint Ikarosz.

(Ikarosz a monda szerint a krétai labürinthosz építőjének, Daidalosznak a fia volt, aki az apja által szerkesztett szárnyakkal egészen a nap közelébe repült. Mivel azonban a szárnytollakat viasszal ragasztotta össze az ezermester építész, ez a nap tüzétől megolvadt, Ikarosz lezuhant és szörnyethalt. Így vált a görögök szemében az elérhetetlenre törekvő és közben elpusztuló ember szimbólumává.)

A klasszikus kor egyik legjelentősebb műfaja, a **dráma**, szintén az archaikus korban született meg. Gyökereit a kardalköltészetben és az istentiszteleti táncokban találhatjuk meg. Az i. e. 7. században terjedt el – mint korábban láttuk – Dionüszosz isten kultusza. Az ő tiszteletére rendezett ünnepségek kardalaiból és táncaiból fejlődött ki a színjátszás, a drámairodalom.

A próza műfajában az archaikus korban születtek meg az első **mesék**. A hagyomány szerint ezek egy púpos fríg rabszolga, **Aiszóposz** nevéhez fűződnek. A mesék hősei állatok és egyszerű emberek voltak, a történet végén pedig megfogalmazódott a tanulság. A prózai irodalomhoz számíthatjuk ennek a kornak a történetírását is, amelynek legjelentősebb képviselője a milétoszi **Hekataiosz** volt. Genealógiák című munkája, amely térképekkel kiegészített leírás az akkor ismert világról, nemcsak a történetírás, hanem a földrajztudomány kezdetét is jelenti.

A görög filozófia

A filozófia görög szó, jelentése: a **bölcsesség szeretete**. Művelői a világ – a természet és az ember – keletkezésének és fennállásának magyarázatát, a gondolkodás törvényszerűségeit keresték. A filozófia a világtörténelem számára nem görög földön született, az európai bölcselet gyökere azonban itt található meg.

A világ és az ember keletkezésének és létének problémáival nem a filozófia foglalkozott először. A keletkezés és elmúlás, a lét problémája fogalmazódott meg a mitológiában is. A mítoszok az ősöktől hagyományozott, az ő tekintélyükkel megerősített történetek, amelyek a világ és az istenek keletkezésére, az élet hiábavalóságára, a rossz és a bűn eredetére és a halál utáni élet problémájára kerestek magyarázatot. A mítoszok a világ és az élet nagy kérdéseit az istenekkel értelmezték. A görög filozófia akkor keletkezett, amikor a mítoszok addig mindenki által elfogadott megoldásait először vonták kétségbe, először kritizálták meg s új, eddig fel sem vetett problémák jelentek meg. A filozófiát a mítosztól a kétkedés, az érvelés és a bizonyítás különbözteti meg elsősorban.

A görög bölcselet egyik központi gondolata az értelmes szó, az okos beszéd: a **logosz**. Mesterei voltak a hatásos beszédnek, ők találták föl a beszéd művészetét és mesterségét: a **szónoklattant** (rhétorikát). Görög földön született meg a párbeszéd, azaz a **dialógus**, valamint az érvelés és a vita, azaz a **dialektika**. A világos beszéd elemzéséből keletkezett a következetes gondolkodás elmélete, a **logika**. A logosz mellett a másik jelentős elem a kép, az alak, azaz az **eidosz**. A kettő szoros egységet alkotott a görög filozófiában: a kép kifejeződött a szóban, a szó megjelent a képben. A név és az alak együtt alkotta a dolgok lényegét.

A görög filozófia az i. e. 7. században született meg a **kis-ázsiai ión városokban** (Milétosz, Klazomenai, Kolophón, Szamosz, Epheszosz), valamint Dél-Itáliában. Az ún. milétoszi iskolát **Thálész** (i. e. 624-546) alapította meg. Az ő véleménye szerint az, „amiből minden dolog van és amiből eredetileg keletkezik, amibe végül megromlásakor visszatér", a víz. A víz tehát minden létezés eredete, ún. **őselve**. Szerinte minden dolognak van lelke, ami élteti – ezt a mágnes vonzóerejével támasztotta alá.

Az ő tanítványa volt **Anaximandrosz** (i. e. 610-545), aki az első filozófiai művet írta Peri phüszeósz (A természetről) címmel. Ő használta elsőként az „arkhé" (az őselv) kifejezést minden létező dolog eredetére, s a meghatározhatatlan és végtelen „apeiront" tartotta arkhénak. Ebből váltak le az idők folyamán a különböző ellentétpárok, elsőként a hideg és a meleg. Ami elpusztul, az visszatér az apeironba.

A milétoszi iskola utolsó nagy képviselője volt **Anaximenész**, aki a levegőt tartotta őselvnek. A dolgokat a levegő sűrűsödése és ritkulása hozza létre szerinte. „A ritkult levegőből lesz a tűz, a sűrűből a szél, majd felhő, s még nagyobb sűrűsödés útján víz, majd föld, majd kő; minden egyéb pedig ezekből létesül."

A dél-itáliai filozófia kezdetét **Püthagorasz** jelentette. Ő i. e. 530 körül vándorolt ki Szamosz szigetéről Krotón városába, ahol tanítványaiból titkos és zárt közösséget alkotott. Hitt a lélekvándorlásban, önmagát istennek tartotta, aki csak átmenetileg él emberi testben. Szerinte a test a lélek sírverme, büntetésből került bele, kiszabadulásának útja az önmegtartóztató élet (aszkézis) és a szellemi tevékenység: a filozófia, a matematika és a zene. Ez utóbbit nem a szép hangzás, hanem a harmónia miatt tartotta fontosnak. Véleménye szerint az apeiron szükségképpeni kiegészítője az arányt, a kiterjedést és az alakot meghatározó szám. „A számok minden létező valóságnak is elemei, és az egész égi világrend harmónia és szám." A

világrend, azaz a koszmosz alapelve a körforgás, minden dolog oda tér vissza, ahonnan elindult.

A görög filozófusok vizsgálódásaik közepette konkrét természettudományos eredményekre is jutottak. Biztosan ismerték az ókori Kelet geometriai és csillagászati eredményeit. Thálész és Püthagorasz tételeit a matematikusok ma is használják.

Az archaikus kor végén működött az **epheszoszi Hérakleitosz** (i. e. 544-484), az ókori dialektika legkiválóbb képviselője. A természetről írott művének kb. 130 töredéke maradt fenn. Filozófiájának alapgondolata az volt, hogy a világon minden harc: „Háború mindenek atyja és mindenek királya. És egyeseket istenekké tett meg, másokat emberekké, egyeseket rabszolgákká tett, másokat szabadokká.” A látható világban minden dolog az ellentétek láthatatlan harcának eredménye. Ennek a küzdelemnek az eredménye az örökös változás, ami a világ lényege. „Nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba.” A változás folyamata a lényeg Hérakleitosznál, ez az őselv, s ezt jelképezi a tűz: „Ezt a kozmoszt itt, amely ugyanaz mindenkinek, nem alkotta sem isten, sem ember, hanem volt mindig és van és lesz örökké élő tűz, amely fellobban mértékre és kialszik mértékre.”

Ugyancsak az archaikus kor végén kezdte meg működését Dél-Itáliában az **eleai** filozófiai **iskola**. Ide tartozott **Xenophanész** (i. e. 540-470), valamint **Parmenidész** (515-445). Legjelentősebb képviselője, Zénón (i. e. 460 körül) azonban már a klasszikus kor filozófusa volt. Hérakleitosszal szemben ők a mozdulatlanságot, a változatlanságot hangsúlyozták. Szerintük a lét egy és oszthatatlan, s ennek megfelelően változatlan is. A sokaság és a változás az érzékek csalódása csupán.

A görög vallás fejlődése az archaikus korban

A filozófiai gondolkodás teremtette meg a vallás kritikus vizsgálatát is. A már említett eleai Xenophanész ismerte fel, hogy az ember alakú istenvilág az emberek világának a mintájára jött létre.

„Lám, míg a négernek fekete, s lapos orrú az isten,
addig a thrákoknál íme kékszemű, rőt valamennyi.”

A filozófia valláskritikája a szélesebb közvéleményhez nem jutott ugyan el, de a homéroszi vallás az archaikus korban jelentősen megváltozott. A homéroszi hősök életét az erkölcstől, egyéni jó és rossz cselekedeteiktől függetlenül a végzet irányította. A halál utáni léttel nem törődtek különösebben, azt csak tengődésnek tekintették a földi élethez képest. Erre

vall az Odüsszeia azon részlete, ahol Odüsszeusz találkozik Akhilleusz szellemével:
„Napszámban szivesebben túrnám másnak a földjét,
egy nyomorultét is, kire nem száll gazdag örökség,
mint hogy az összes erőtlen holt fejedelme maradjak.”
Az archaikus kor emberei a földi élet fáradalmaiért, igazságtalanságaiért egyre inkább a túlvilágon reméltek kárpótlást. Ennek tulajdonítható a misztériumok népszerűsége, s a legendás thrák dalnokról, **Orpheuszról** elnevezett irányzat, az **orphika** terjedése. Az orphika Dionüszosz kultuszához kapcsolódik. Orpheusz személyéhez ellentmondó történetek fűződtek, ezek szerint elbájoló hangú énekes volt, aki dalával az alvilág urát is képes volt meghatni. Hádész megengedte, hogy Orpheusz elhunyt felesége, Eurüdiké visszatérjen az emberek világába, csak annyi feltételt szabott, hogy az alvilágból kivezető úton Orpheusznak nem szabad hátranézni. A dalnok nem tudta kiállni a próbát, így másodszor is elvesztette imádott hitvesét. Egy másik történet szerint Orpheusz nem volt hajlandó tisztelni Dionüszoszt, aki ezért ellene uszította a kíséretében lévő bakkhánsnőket, s ezek darabokra tépték a dalnokot. Tagjait a Múzsák, Apollón művészeteket pártfogoló leányai szedték össze és temették el. Maga az orphika irányzata azonban erről az ellentétről nem tudott. Központi gondolata a Zeusz ellenségei, a titánok által megölt, majd a főisten által feltámasztott Dionüszosz isten volt. Orpheusz ennek a meghaló, majd feltámadó istennek a legfőbb papja volt. Az orphika hívei szerint az ember kettős lény, földi lényege szerint halandó, isteni lényege pedig halhatatlan. S míg a korai Dionüszosz-hívők az istennel való azonosulást kicsapongó, vad mulatozások, orgiák eksztázisában keresték, addig az orphikusok tisztító és avató szertartásokban és az önmegtartóztató életmódban.
Az archaikus korban alakultak ki azok a vallási szokások, amelyek a számtalan kis politikai egységben, a poliszokban élő görögség összetartozását fejezték ki a barbár világgal szemben. Ezek közé tartoztak az egyes területek poliszai között létrejött **vallási szövetségek**, valamint a különböző pánhellén (összgörög) **ünnepi játékok**. Ezek közül a legismertebb **az olümpiai Zeusz** tiszteletére rendezett **sportverseny** volt, amelyre 4 évenként került sor. Az itteni győztesek nevét **i. e. 776-ban** jegyezték fel először, s ez a dátum vált a görög időszámítás kezdőpontjává. A versenyek idejére a poliszok közötti konfliktusokat le kellett zárni,

általános fegyvernyugvást hirdettek. Kezdetben csak futóversenyeket rendeztek, később egyéb atlétikai versenyszámokkal, valamint birkózással, ökölvívással és kocsiversenyekkel bővült a sor. A győzteseket olajágból font koszorúval jutalmazták, később előfordult valós értékű jutalomtárgy is. Poliszukban különleges tiszteletben részesítették őket, szobrokat állítottak nekik, dicsőségükről megemlékeztek a költők is. A görögök a szellemi és a testi fejlődést egyaránt fontosnak tartották, ezt a harmóniát jelentette a **„kalokagathia”** kifejezés.

A képzőművészetek

A görög építészet legfontosabb alkotásai a templomok voltak, az egyéb építmények (vízvezetékek, kikötők stb.) nem művészi kivitelben készültek az archaikus korban. A templomokat az istenek lakóházának fogták fel, és nem tömeges istentisztelet céljára épültek. Legfontosabb részük a „lakás” (naosz) volt, a középső terem, ahol az isten szobrát helyezték el. Előtte volt az előcsarnok (pronaosz), mögötte pedig az opiszthodomosz. A lapos gerendamennyezet fölé nyeregtető került, ennek háromszögletű homloknyílását zárta le a tümpanon. A tümpanont először festett, majd faragott díszítéssel látták el. Később a templomot nyílt oszlopcsarnokkal vették körül, a födém súlyának egy része ezeken az oszlopokon pihent. Az i. e. 7. században a templomok még vályogból és fából épültek, az i. e. 6. században az építőanyag már a mészkő illetve a márvány volt. A kőépületek gondosabb alapozást kívántak, két vagy három lépcsőre osztott teraszra húzták fel a falakat. Megnőtt az oszlopok szerepe is. Az **oszloprendeket** az **oszlopfő** kialakítása és az oszloptörzs vonala és díszítése szerint különíthetjük el. A legegyszerűbb a legkorábbi **dór oszloprend** volt, a díszesebb és kecsesebb **ión oszlop** az archaikus kor végén alakult ki.

A festészet az ókorban mindenütt díszítőművészet volt, önálló művészeti ágat nem jelentett. A templomok falait díszítő nagyméretű freskók közül az archaikus korból kevés maradt fenn, a festészet emlékei elsősorban a vázákon csodálhatók meg. A sok ezer **vázakép** fontos a görögség mindennapjainak szempontjából is, istenek és hősök mellett hétköznapi jeleneteket, iparosműhelyeket, munkavégző embereket, sportolókat is megörökítettek. A korábbi geometrikus stílust az archaikus korban váltotta fel az ún. **feketealakos vázafestés**. Ebben az esetben az edény legszélesebb sávjában az agyagszínű háttérre feketével festették fel az alakokat, a fontosabb belső vonalakat visszakaparták. Az archaikus kor végén új

eljárással készültek a vázaképek. Ekkor már az egész edényt feketére festették, s az alakok maradtak meg az agyag vörös színében, belső részleteiket vékony ecsettel, finom vonalakkal rajzolták meg. Ez volt az ún. **vörösalakos vázafestési stílus**.

A szobrászat alapanyaga kezdetben minden bizonnyal a fa volt. Ezekből a művekből nem maradt ránk egy sem, létezésükről későbbi, már kőből készült másolataikból tudunk. Az első kőszobrok az i. e. 7. században készültek. Ezek kialakítása sokban hasonlít az egyiptomi alkotásokra, jellemző rájuk a frontalitás, a merev testtartás, a sematikusan kialakított ruharedőzet. A fejet parókaszerű hajfürtök övezték, az arcot az ún. **archaikus mosoly** jellemezte

– ez felfelé görbített szájszögleteket jelent. A késői archaikus kor szobrai sok szempontból hasonlítottak elődeikhez, de az alakok plasztikusabbak, kidolgozottabbak, könnyedebbek voltak. Ennek példája az ún. teneai Apollón szobra. A kor domborművei hasonló jellegzetességeket mutattak, a kőlapra rajzolt alakok körül kimélyítették a hátteret, az összes kiemelkedő rész egy síkban maradt. A lábakat profilban, a fejet és a törzset szemben ábrázolták, az arcokon itt is látható a jellegzetes mosoly. Az i. e. 6. század végén Attikában keletkezett domborművek jelentős fejlődésről tanúskodnak, alkotóik törekedtek a térbeli ábrázolásra, a távolabbi alakokat rövidüléssel érzékeltették.

Itália korai története

A régészeti és nyelvészeti kutatások Itália legkorábbi történetéről igen tarka képet rajzoltak meg. A félszigeten a neolitikumtól kezdve különböző kultúrát és különböző nyelvet hordozó csoportok telepedtek meg. Ezen csoportok eredetével kapcsolatban a kutatók véleménye két, egymással ellentétes csoportra osztható. Az egyik elmélet szerint Itáliába folyamatosan új és új népek telepedtek be észak felől, s minden újabb kultúra egy új nép megjelenésével függ össze. A másik elmélet szerint az új betelepülők nem voltak különösebb hatással Itália történetére, a döntő a helyben lévő kultúrák belső fejlődése volt. Az első tehát a **vándorlás** (a migráció), a második a **helyben keletkezés** (az autokhtónia) elvét hangsúlyozza. Mindkét elmélet képviselői figyelmen kívül hagyták a véleményükkel nem összeegyeztethető jelenségeket. Az újabb kutatások a korábbi elméleteknél jóval összetettebb valóságra utaló adatokat hoztak napvilágra. Valószínű,

hogy Itália legkorábbi történetét **helyi és bevándorolt népek bonyolult kulturális és nyelvi kölcsönhatása** alakította.
A korai időszak történetében a neolitikus előzmények után a fémet használó kultúrák szerepe jelentősebb. Az itáliai bronzkor az **i. e. II. évezredben** három jól elkülöníthető körben alakult ki. A Pó-síkságon jött létre a **terramara kultúra**, amelynek mintegy 60 települését tárták fel. Lakói cölöpökre épített házaikról (terramaricoli = cölöpházlakók) kapták a nevüket. Halottaikat elhamvasztották, a települések szabályos elrendezésben épültek fel. Az Appenninek vidékén virágzott az **appennini kultúra**, amelyre a földeléses temetés volt jellemző. A halottakat zsugorított testhelyzetben mesterséges barlangokba vagy négyszögletes gödrökbe, ún. fossa-sírokba temették. Az **urnasírok kultúrája** Apuliában jött létre az i. e. 12-9. században. Az itteni temetkezési mód – a halottak elhamvasztása, majd az urnák eltemetése – egész Nyugat- és Közép-Európában elterjedt volt.
A bronzkorból a vaskorba való átmenetet jelenti a **villanovai kultúra**, amely a mai Toscana területén és Bologna környékén alakult ki. Egészen korai szakaszában, az i. e. 11-10. században a bronzhasználat volt az uralkodó, halottaikat pedig hamvasztották. A későbbi szakaszban, az i. e. 10-8. században jelentek meg a vaseszközök, a temetkezésre a földelés a jellemző, kerámiájuk már koronggal készült.
A vaskorban az északi kultúrák elsősorban a hamvasztásos temetkezést alkalmazták, míg a déli részeken a földeléses temetkezés volt az uralkodó. Az i. e. 10. századtól a legjelentősebb a latiumi kultúra, ahol a kezdeti hamvasztás után áttértek a földelés szokására.
Nyelvi szempontból szintén tarka képet mutat az ókori Itália. A történeti szempontból legfontosabb **latin nyelv** az indoeurópai italicus nyelvek közé tartozik, legközelebbi rokonai a **faliscus** és az **umber-szabell** nyelvek. Emellett azonban, elsősorban a félsziget nyugati oldalán megtalálható számos nem indoeurópai nyelv nyoma is. Ezeket a nyelvészek a lakosság korábbi, ún. preindoeurópai rétegéhez kapcsolták. Feltételezésük szerint az indoeurópai hatás keletnyugat irányban terjedt a félszigeten, szemben a korábbi véleményekkel, amelyek az indoeurópai népek északról való bevándorlását tartották valószínűnek. Tovább bővítette a nyelvi térképet a görög és föníciai gyarmatosok megjelenése délen, illetve a kelta gallok bevándorlása északon.

Az etruszkok

Külön említést érdemel az ősi Itália „rejtélyes népe” – az **etruszk**. Települési területük a félsziget nyugati oldalán, az **Arno és a Tevere** folyók között, a mai Toscanában volt. Legkorábbi nyomukat az **i. e. 800 körüli évekre** tehetjük. Az i. e. 7. századra olyan mértékben megerősödtek, hogy jelentős területek meghódítására vállalkozhattak. Befolyásukat egyaránt kiterjesztették a szárazföldön északi és déli irányba, valamint nyugat felé a tengeren Korzika szigetéig. Róma feletti uralmukról megemlékezett a latin mondai hagyomány is. **Virágkoruk**, s egyben legerősebb kulturális hatásuk Itáliára az **i. e. 7-6.** századra esett, ezt követően a terület hanyatlásnak indult, s az i. e. 4-3. század folyamatos háborúi során a felemelkedő Róma fennhatósága alá került.

Az etruszkok eredetének kérdése

Ez a probléma már az ókori történetírókat is élénken foglalkoztatta, erre vonatkozó felvetéseiket a modern történeti kutatás is átvette. Az i. e. 1. században élt halikarnasszoszi Dionüsziosz Római régiségek című munkájának öt fejezetén keresztül tárgyalta az etruszkok eredetéről szóló elméleteket. Ezek három különböző álláspont körül csoportosultak: az egyik az etruszkokat **keleti eredetűnek** tartotta, a másik szerint **észak felől** vándoroltak be, a harmadik vélemény pedig **ősi, itáliai eredetük** mellett kardoskodott.

A keleti eredettel kapcsolatos történetek szerint az etruszkok Lüdiából vándoroltak ki Atüsz király fiának, Türrhénosznak a vezetésével, a népnevet is ennek a királyfinak a nevéből eredeztették (türszénoi – etruszk). Más vélemények szerint az etruszkok magukat a rasenna névvel nevezték, s ez a mai Svájc területén az ókorban élt raetusok nevéből származik.

A modern történeti kutatás lényegében ezeket az ókori elméleteket fejlesztette tovább, újabb bizonyítékokat keresve az egyes ókori szerzők mellett. A keleti eredet hívei bizonyítékot láttak az etruszk kultúra **orientális vonásaiban** (pl. írásirány jobbról balra, művészetükben keleti jelleg mutatkozott, vallásukban fontos szerepe volt a májból való jóslásnak stb.). Nagy jelentőséget tulajdonítottak a 12 etruszk város által létrehozott szövetségnek. Ha az egyik város kiesett a szövetségből, a helyébe újat választottak, ez arra utal, hogy a tizenkettes számot szentnek tartották. Párhuzamait a keleti eredetet valló történészek a kis-ázsiai ión városok szövetségeiben, vagy a 12 héber törzsnél vélték felfedezni. Az i. e. 13-12. századi egyiptomi források a tengeri népek támadásai kapcsán említenek egy általuk twrws.w néven leírt csoportot. Ennek turusu – etruszk népként

való értelmezése újabb bizonyíték lenne a keleti eredet mellett, azaz a Kis-Azsiából Egyiptomra törő népek közül a turusu nép nyugat felé folytatta volna útját. Problémát jelent azonban a népnév azonosítása mellett, hogy Itáliában csak jóval később jelent meg az etruszk nép. További érvet jelentett a keleti eredet hívei számára egy felirat, amelyet az Égei tenger egyik szigetén, Lémnoszon találtak, s amelynek nyelve rokon vonásokat mutat az etruszk feliratok nyelvével.
Ugyanakkor azonban vannak olyan jelenségek, amelyek inkább az etruszkok villanovai kultúrával való kapcsolatát támasztják alá. Erre utal mindenekelőtt a **földrajzi folytonosság**, az a tény, hogy a villanovai temetők törés nélkül folytatódtak az etruszk korban, a legfontosabb etruszk városok a villanovai központok helyén alakultak ki. A korai etruszk tárgyi emlékek formája, kiképzése feltűnő hasonlatosságot mutat a villanovai leletekkel.
Mindazok az elméletek, amelyek az etruszkok eredetét valamely meghatározott helyhez akarják kötni, kénytelenek egy sor, feltevésüknek ellentmondó tényt figyelmen kívül hagyni. A legújabb vélemények ezért az eredet kérdése helyett inkább azt hangsúlyozzák, hogy az a nép, amely az etruszk kultúrát létrehozta, az i. e. 8. századi Itália területén, azon belül is Etruriában jött létre. Kialakulásában pedig különböző eredetű elemek játszhattak szerepet.

Az etruszk nyelv és írás

Az etruszk írásjelek elolvasása napjainkban már semmiféle problémát nem okoz. Megfejtésük, a görög és latin ábécével való összevetésük a múlt század első harmadában már befejeződött. A 26 betűből álló ábécét valószínűleg Cumae görög telepeseitől vették át az i. e. 7. század folyamán, s átdolgozták saját nyelvük hangjainak lejegyzésére. Az írás a feliratok nagy többségén jobbról balra halad, igen ritka kivételek az ezzel ellenkező vagy váltakozó irányú sorok.
Az etruszkok által használt nyelv már az ókorban **holt nyelvnek számított**. A közvéleményben ma is él a „megfejthetetlenség” hiedelme, növelve ezzel a körülöttük lévő rejtélyek számát. A probléma azonban nem a megfejtés körül van, hiszen a rendelkezésre álló etruszk feliratok többségét a kutatók nehézség nélkül tudják olvasni és megérteni. A gondot az okozza, hogy ezeknek a szövegeknek a szókincse igen szűk, többnyire személyneveket, családi kapcsolatokra utaló kifejezéseket, rangok megnevezését tartalmazzák. Elsősorban **sírfeliratok**, illetve vallási felajánlások, ún.

fogadalmi feliratok szövegei kerültek elő. Ennek következtében tehát kevés etruszk szót ismerünk, de ennek oka, mint láttuk, nem a „megfejthetetlenség”. A kutatók az etruszk nyelvtan alapelemeit is felderítették, de jelenleg még nem dőlt el a kérdés, hogy ennek alapján az indoeurópai nyelvek közé sorolható-e vagy sem.

Mit tudunk az etruszkokról?

Etruria vidéke az i. e. 8-7. században Itália legfejlettebb területe volt. Gazdaságát fejlett földművelés, bányászat és ezen alapuló kézművesipar jellemezte. Termőföldjeik bővítését a mocsarak lecsapolásával, illetve csatornázással, öntözéssel érték el, ismerték a trágyázás módszerét is. A bányászat elsősorban Elba szigetén folyt, amely Ciprus mellett az ókor egyik legfontosabb fémlelőhelye volt. Az itteni vas-, réz- és ólomkincsre alapozódott az etruszk fémművesség, és a szigettel szemben fekvő **Populonia** városa volt a **vaskohászat** központja.

Ezen a gazdasági alapon jött létre Itália első **városi jellegű kultúrája**. Az etruszkok legfontosabb települései városok voltak, ezek kezdetben önálló életet éltek, s csak az i. e. 6. századtól figyelhető meg nagyobb **szövetség** kialakulása. Ezt, mint már korábban említettük, **mindig 12 etruszk város alkotta**. A legfontosabb települések a következők voltak: Caere, Veii, Tarquinii, Clusium, Populonia, Vetulonia, Volsinii stb. A szövetséget alkotó 12 város királyai évenként választották meg a szövetség vezetőjét. A szövetség léte nem korlátozta az egyes városok önállóságát, ezeknek élén királyok, ún. **lucumók** álltak.

Az etruszkok társadalmáról csak hozzávetőleges, pontatlan adataink vannak, elsősorban római szerzőktől, akik a saját szakkifejezéseiket használták az etruszkokra vonatkozó híradásaikban is. Az valószínű, hogy igen erős volt az **etruszk arisztokrácia**. Erre utalnak a kőből épített családi sírboltok, amelyeket gazdagon díszítettek freskókkal, s bőségesen került elő belőlük tárgyi anyag is. A rómaiak által senatusnak nevezett nemzetségi tanácsot valószínűleg szintén az arisztokrata családok alkották. Az idők folyamán a nemzetségi arisztokrácia korlátozta a királyi hatalmat, s a városok élére választott tisztségviselők kerültek. Az etruszk feliratokból ismert **„zilath”** tisztséget, aki igazságügyi méltóság lehetett, a latin források praetor néven említették. Másik fontos tisztség lehetett a **„maru”**, amelynek mibenléte bizonytalan, lehetett papi cím, vagy a városi rendért felelős tisztviselő elnevezése. A sírfeliratokon a címek mellett rendszerint

jelölték, hogy a sír birtokosa hányszor viselte az adott tisztséget, ami arra utal, hogy időben korlátozottak voltak ezek.

A társadalom alacsonyabb rétegeiről szintén római szerzők híradásaiból értesülünk. Ezek szerint három nagyobb csoportot különböztethetünk meg: rabszolgákat, felszabadított rabszolgákat s az előkelő nemzetségek lecsúszott, elszegényedett családjainak tagjait. (A latin terminológia szerint: servi, liberti, clientes.) Ezeket a rétegeket azonban nem lehet minden további nélkül azonosítani a római társadalom azonos nevű csoportjaival. A mezőgazdaságban dolgozó etruszk rabszolgáknak például lehetett saját földjük, míg a kézművesek műhelyeiben vagy a bányákban dolgozók helyzete inkább megfelelt a rabszolgaság római fogalmának.

Az i. e. 6. század folyamán az etruszk arisztokrácia nagyszabású **hódító vállalkozásokba** kezdett. A század elején a terjeszkedés fő iránya dél volt, ennek során az etruszkok ellenőrzésük alá vonták Latiumot és a campaniai síkságot. Itt kerültek kapcsolatba a görög gyarmatvárosokkal. A Róma feletti etruszk uralomról a római történeti hagyomány is megemlékezett, részben a Tarquinius nevű királyi dinasztia kapcsán, részben pedig a Servius Tulliusszal azonosított Mastarnáról szóló és a Porsenna király tetteire vonatkozó mondákban. Az i. e. 6. század második felében az etruszk terjeszkedés észak felé, a Pó-síkság irányába fordult. A hódítások azonban nem közös vállalkozások voltak, hanem egyes városok önálló akciói, így nem jött létre egységes etruszk birodalom sem. Az i. e. 6. század végén délen és északon is visszaszorították az etruszk hódítókat.

Az etruszk kultúra

Az antik írók leggyakrabban visszatérő megállapítása az etruszkokról, hogy **mélyen vallásosak**. Egyesek szerint minden más népet felülmúltak buzgóságban, mások Etruriát a babonák szülőanyjának nevezik. Feltűnően sok, aprólékosan pontos szabály vonatkozott a vallási szertartások rendjére, az emberek aggályosan alkalmazkodtak az istenek akaratához. Az az érzet uralkodott, hogy az emberi egyéniség semmi az isteni természet erejével szemben. Az eredeti etruszk elképzelésekben az istenség (vagy istenségek) tisztán szellemi természetűek lehettek. Minden bizonnyal görög hatásnak tulajdonítható az ember alakú (antropomorf) istenek elképzelésének megjelenése. Ugyanakkor az etruszk vallás nagyon komoly hatással volt Latium területének vallási fejlődésére. Feltűnő hasonlóság van például az Uni – Juno, Menerva – Minerva, Selvan – Silvanus, Satre – Saturnus, Maris – Mars istennevek között.

Az isteni hatalom súlyának nagyra értékelésével függött össze az a törekvés, hogy igyekeztek a lehető legtöbbet megtudni az istenek akaratáról. Ezt szolgálta a **jóslás**, amely az etruszkoknál elsősorban az áldozati állatok belső szerveiből, főleg a **májból** történt. Ezt a jóslási módszert Mezopotámiában is ismerték. Az Etruria területén előkerült bronz májmodell, amely egy „jósképző iskola" szemléltető eszköze lehetett, hasonlít a mezopotámiai agyagmodellekhez. Alkalmasak voltak a jövő felderítésére az égen mutatkozó jelek is, a villámok, a madarak röpte s egyéb jelenségek.

A görög természettudomány ésszerűségével (racionalitásával) szemben az etruszkok a természeti jelenségeket logikátlanul, misztikusan értelmezték. Nagyon jellemző az i. sz. 1. századi római filozófus, Seneca megállapítása. „Köztünk és az etruszkok között az a különbség, hogy mi azt tartjuk: a villámok azért keletkeznek, mert a felhők összeütköztek, ők pedig úgy vélik, a felhők azért ütköznek össze, hogy villámok keletkezzenek; minthogy ugyanis mindent az istenségre vezetnek vissza, az a felfogásuk, hogy nem azért jelentenek valamit, mert létrejöttek, hanem azért jöttek létre, hogy jelentsenek valamit."

Az égi és a földi világ szoros egységben volt az etruszkok gondolkodása szerint, s ugyanez vonatkozott az alvilágra is, ahol a holtak birodalma volt. Az **etruszk sírok** arra utalnak, hogy elképzelésük szerint a halott lelke valamiképpen együtt marad a testtel azon a helyen, ahol eltemették. A hátramaradottak alapvető kötelessége volt, részben szeretetből, részben félelemből annak biztosítása, hogy az elhunyt jól érezze magát sírjában. Az etruszk sírok ház formában készültek, telve használati tárgyakkal, étellel-itallal, a családtagok kis szobraival, s a halott képmásával, amelyet a testével ellentétben nem veszélyeztetett a bomlás.

Fontos szerepük volt az etruszk társadalomban a **papoknak**, a feliratokon gyakran fordul elő a „cepen" szó, ami papot jelentett. Ezt kiegészítették a pap sajátos feladatát megjelölő szóval. Eszerint voltak temetési szertartást végző papok, jóspapok, „a végzendő szertartások gondnokai" stb.

Arra vonatkozólag, hogy volt-e az etruszkoknak irodalma, bizonytalanság van a történeti kutatásban. Ennek oka az a már említett tény, hogy nyelvük már az ókorban holt nyelvnek számított. Irodalmi alkotásaikat, ha voltak ilyenek, nem volt érdemes lemásolni, megőrizni az utókor számára, hiszen egy-két tudóst leszámítva senki nem értette őket. Ezzel szemben a képzőművészet és az építészet területéről bőséges, közvetlen információt

kapunk a régészeti feltárások következtében. Az etruszkok életmódjáról a sírokban talált eszközök, dísztárgyak, ékszerek stb. árulkodnak.

Róma korai történelme i. e. 753-510

„Nem ok nélkül szemelték ki ezt a helyet az istenek és emberek a Város megalapítására: a halmok vidéke rendkívül egészséges, a folyó a legjobb helyen folyik keresztül, hogy a belső vidékek terményeit elszállítsa, s e föld a tenger felől is jól megközelíthető; a tenger itt van a szomszédunkban, kihasználhatjuk minden előnyét, de nincs túlságosan közel ahhoz, hogy idegen hajóhad veszélyt jelentsen; egyszóval ez az Itália közepén fekvő táj páratlanul alkalmas rá, hogy Városunkat hatalmassá növelje."

(Livius 5.54.4., Muraközy Gyula fordítása)

A sorok, melyek az i. e. 1. századi római történetíró, Titus Livius Ab Urbe condita (A Város alapításától) című művéből valók, teljes mértékben, megfelelnek a valóságnak. Az a terület, amelyen a későbbi világbirodalom fővárosa kialakult, valóban igen kedvező adottságokkal rendelkezett.

Az első településeket a későbbi város helyén a **latinok** hozták létre, akik az i. e. II. évezred végén több hullámban bevándorló italicus népek első csoportjába tartoztak. A **Tiberis** alsó folyásánál lévő mocsarakból kiemelkedő dombokon jöttek létre az első falvak. Róma szerény kezdeteire a későbbi **Forum Boarium** (marhapiac) helyén és a **Palatinus dombon** bukkantak a régészek. A város alapítását az ókori történetírók több dátumhoz is kötötték, általánosan elfogadottá azonban az **i. e. 753.** év vált. A rómaiak ettől az időponttól számították az időt. A település kialakulása minden bizonnyal nem egy konkrét alapítási aktusnak köszönhető, hanem a különböző dombokon lévő falvak fokozatos összeolvadásáról lehetett szó. Ez valószínűleg az i. e. 8. század folyamán ment végbe. A latinok mellett Róma legkorábbi lakói közé tartoztak a **szabinok**, a várossá fejlődésben pedig az **etruszkoknak** volt oroszlánrésze. A római történelem első szakasza a **királyok kora** volt, ez **i. e. 510-509** körül ért véget. A mondai hagyomány szerint ez alatt az idő alatt hét király követte egymást a város élén. A királyság korának utolsó szakaszában a város etruszk uralom alá került, ezt a tényt őrizték meg a mondák az utolsó római királyok etruszk származásával kapcsolatos híradásai.

Mondák a város alapításáról

Róma alapítása és korai története már a görög történetírókat is foglalkoztatta, akik az i. e. 5. században az **Aeneas** (Aineiasz) trójai hős által alapított városok között említették. Aeneas, aki a monda szerint Venus

istennő fia volt, Trója pusztulásakor az álmában megjelenő Hektór szellemétől kapott parancsot a menekülésre, s arra, hogy új hazát keressen Trója házi isteneinek. Hosszú, kalandos utazás várt rá, melynek során Juno haragja üldözte (az istennő azonos Hérával, aki Párisz ítélete miatt neheztelt minden trójaira), s anyja, Venus segítette. Bolyongásai közben eljutott Karthágóba is, ahol a szépséges Dido királynő szerelme majdnem eltérítette az álmában kapott parancs teljesítésétől. A legfőbb isten, Juppiter üzenetére azonban, Dido fájdalmával sem törődve, folytatta útját. Szicíliában ért partot, ahol újabb álombéli utasítást kapott, ezúttal atyja szellemétől: keresse fel Cumae-ben Sibyllát, s kérjen tőle jóslatot. Apollo agg papnője hosszú, véres háborúkat jósolt Aeneasnak, de biztosította arról, hogy végül eléri célját.

Latiumba érve a trójai hős szövetségest keresett, ezért feleségül kérte Latinus király leányát, Laviniát. Hosszú harcok után legyőzte a szomszédos rutulusok népét, s így sikerült teljesítenie küldetését. Egy ideig még békében kormányozta népét, majd villámlás és mennydörgés közepette eltűnt, az istenek maguk közé fogadták az Olümposz hegyén. Egyik utóda, Silvius alapította **Alba Longa** városát.

Kétséges, hogy ennek a történetnek valóságos alapja volt, legfeljebb azoknak a kapcsolatoknak a homályos emléke élhet benne, amelyek a mükénéi korban összekötötték az égei világot és Itáliát. Semmi nem utal arra, hogy Alba Longa Rómánál korábban keletkezett volna, Latium jelentős települései nagyjából egy időben jöttek létre. A trójai hagyomány és Róma alapításának i. e. 8. századi időpontja közötti időt kellett kitölteni Alba Longa történetével. A görögség körében Aeneas története igen népszerű volt, később, pontosan nem ismert időben, a rómaiak átvették, s beolvasztották saját hagyományukba.

A város alapítására vonatkozó legkorábbi történeteket csak az i. e. 200 körüli időkben foglalta írásba egy előkelő senator, Q. Fabius Pictor. Eszerint Rómát egy ikerpár, **Romulus és Remus** alapította. Az ő elbeszélését később római történetírók és költők egész sora dolgozta fel, s miután a trójai történetet hozzákapcsolták, az ikerpár születési helye Alba Longa lett. A monda szerint Alba Longa királya Numitor volt, aki bölcsen és igazságosan uralkodott mindaddig, amíg gonosz öccse, Amulius meg nem fosztotta hatalmától. Ezután Rea Silviát, Numitor leányát Vesta istennő papnőjének szenteltette, hogy ne mehessen férjhez, ne lehessenek gyermekei. A szép királyleányt azonban maga Mars hadisten szerette meg,

s ennek a szerelemnek a gyümölcseként született meg Romulus és Remus. Amulius ekkor újabb gaztettel tetézte eddigi gonoszságait: parancsot adott, hogy a két fiúcskát dobják a Tiberisbe. Szolgái azonban megsajnálták a gyermekeket, ezért nem a vízbe vetették, hanem egy fateknőben a sorsukra és az istenekre bízták őket. Az áradó folyó a partra sodorta a fateknőt, s itt Mars isten szent állatai, egy anyafarkas és egy harkály gondozta a csecsemőket. Itt talált rájuk a király egyik pásztora, aki magához vette és felnevelte őket. Mikor felnövekedtek, véletlenül fény derült származásukra. Ekkor Amulius ismét megpróbálta megöletni a fiúkat, az ikrek azonban felfegyverzett pásztorok segítségével megdöntötték hatalmát, őt magát megölték, s a trónra visszaültették nagyapjukat, Numitort.
Mivel azonban Alba Longa lakossága az idők folyamán igen megnövekedett, Romulus és Remus elhatározták, hogy azon a helyen, ahol csecsemőként az anyafarkas táplálta őket, új várost alapítanak. Hogy melyikük legyen az alapítandó város királya, madárjóslattal döntötték el. Az istenek Remus dombja fölé hat, Romulus dombja fölé viszont tizenkét sast küldtek, elárulván ezzel, hogy neki kedveznek. Ezután megfelelő szertartások keretében megalapították Rómát, s megkezdték falainak felépítését. Remus, aki nyilván nem tudta elfojtani féltékenységét, gúnyolódni kezdett, s átugrotta a földből még alig kiemelkedő építményt. A történet egyik változata szerint maga Romulus, a másik változat szerint az ő parancsára egyik embere agyonütötte Remust.
Romulus volt tehát a monda szerint Róma első királya, s ő a főszereplője a szabin nők elrablásáról szóló történetnek is. Eszerint Róma kezdetben menedéket – asylumot – biztosított minden ártatlanul üldözött számára. Sokan érkeztek a környékről, de csak férfiak, s annak idején Romulust is csak férfiak kísérték el Alba Longából. Mivel Róma lakói családot szerettek volna maguknak, először követeket küldtek lánykérőbe szomszédaikhoz, de mindenhol kosarat kaptak. Ekkor egy fényes ünnepséget rendeztek, amelyre meghívták a szomszédokat. A szabinok családjukkal együtt érkeztek. Az ünnepség tetőpontján Romulus jeladására a rómaiak megrohanták a vendégeket, s mindegyikük elrabolt egy leányt. A szabin lányok először nagyon kétségbe voltak esve, később azonban beletörődtek sorsukba, megszerették férjeiket, s gyermekeket szültek nekik. A szabin férfiak azonban bosszúra készülődtek, seregeiket Romulus csak hosszú harcok után tudta legyőzni. A legerősebb sereg élén Titus Tatius király állt, aki váratlanul, hadüzenet nélkül támadta meg Rómát. A döntő ütközet előtt

azonban az azóta római asszonnyá lett szabin lányok közbeavatkoztak, gyermekeikkel a karjukban a két sereg közé álltak, s így akadályozták meg, hogy férjeik és apáik megütközzenek. A békekötés után egyesítették a szabin és a római királyságot, s Titus Tatius haláláig együtt uralkodott Romulusszal. A történet, a mesés részletek ellenére, tanúsítja, hogy a szabinok a korai időkben Róma lakosságának fontos csoportját alkották, a latin nyelvben is számos nyomát találjuk a szabin hatásnak (pl. bos – ökör, scrofa – koca, popina – konyha szavak).

Romulus a hagyomány szerint Aeneashoz hasonlóan égzengés és villámlás közepette tűnt el népe köréből, s **Quirinus** néven a halhatatlan istenek közé emelkedett.

A korai Róma társadalma

A római névadási szokások a társadalom felépítésének igen fontos vonására utalnak. Minden római névben volt egy ius végű elem, amely az illető **nemzetségének** neve volt. Az egyes nemzetségeken belül a tagokat a személynév, az ún. praenomen különböztette meg. A személynevek terén a rómaiak igen fantáziátlanok voltak, legtöbbször a gyermek születésére utaló kifejezéseket használtak. Ilyenek voltak pl. a sorszámnevek (Quintus, Sextus, Decimus), amelyek azt jelezték, hogy hányadik gyermek volt az illető a családban, vagy a napszakra utaló nevek, amelyek az időpontot adták meg, amikor megszületett (Lucius, azaz reggeli). A személyek megjelölésében tehát a döntő elem az volt, hogy melyik nemzetségbe tartozott. A legkorábbi időkből közel nyolcvan nemzetségnevet ismerünk.

A nemzetségekbe tartozó családok vezetői voltak az **atyák**, latin nyelven **patres**, az ő környezetükbe tartozó családtagok voltak a **patriciusok**. Az előkelő nemzetségek hatalma és befolyása részben a nagyszámú, tőlük függő **kliens** (clientes) támogatásán alapult. A kliens úgy határozható meg, mint az a szabad ember, aki egy másik ember (patronus) védelmére bízta magát, s e védelemért tisztelettel és meghatározott szolgálatokkal tartozott. Kettőjük kapcsolata a **fides**, azaz a hűség. A kliensek függő helyzetük ellenére beletartoztak a nemzetségi szervezetbe.

Később a személynév és a nemzetségnév után megjelent a család neve is, ez volt az ún. **cognomen**. Az új névelem arra utal, hogy a közös nemzetségi földtulajdon bomlásnak indult, s megjelent a **familia**, mint önállóan gazdálkodó egység. A familia – a nagycsalád – három nemzedéket jelentett általában. Voltak beleszületett és befogadott tagjai, ezek alacsonyabb rendűek voltak (famulus – szolga). A familia élén a legidősebb férfi állt, ő

volt a **pater familias**. A családon belül korlátlan hatalommal (patria potestas) rendelkezett. Gyámsága alá tartoztak a nők, a megszületett gyermeket a lába elé helyezték, s csak akkor vált családtaggá, ha karjába emelte. Az ő joga volt a lányok férjhez adása, de gyerekeit rabszolgának is eladhatta. Felnőtt fiának ő engedélyezte a hivatalviselést, de ezt meg is tagadhatta tőle.
A nemzetségek (gensek) nagyobb egységekbe, ún. **curiákba** tartoztak, amelyből harminc volt. A curia szó eredete homályos, talán férfiak társaságát jeleníthette (co- viria). Megszervezését a hagyomány Romulusnak tulajdonította, csakúgy, mint a három törzs (tribus) kialakítását is. A tribunok elnevezésére – Ramnes, Ticies, Luceres – már az ókorban bizonytalan magyarázatok születtek. A **három tribus** népe együtt alkotta a **Populus Romanust**, azaz a város teljes jogú lakosságának összességét.
A korai római társadalomban a nemzetségekbe tartozók két nagy csoportja tehát az előkelők, a patriciusok és a függésbe kerültek, a kliensek voltak. A nemzetségen kívüli lakosok alkották a plebejusok rétegét, ők a város kialakulását követően települhettek be. Mivel nem tartoztak a nemzetségekbe, nem kötődtek a nemzetségi földtulajdonhoz, nem voltak kötelezettségeik az állammal szemben, de nem voltak jogaik sem. Nem lehettek tagjai a hadseregnek, nem vehettek részt a vallási szertartásokon s nem rendelkeztek politikai jogokkal.
Róma gazdasága kezdetben döntően agrár jellegű volt, lakói pásztorkodással és földműveléssel foglalkoztak. Az iparosok és kereskedők a később betelepült vagy betelepített plebejusok közül kerültek ki. E két utóbbi gazdasági ág fejlődése etruszk hatásra lendült fel, ennek köszönhető Róma valódi várossá alakulása is.
A római királyság
„Róma városát kezdetben királyok kormányozták.” (Urbem Romam a principio reges habuere.) – Így kezdte Évkönyvek (Annales) című munkáját az i. sz. 1. század végének nagy római történetírója, Tacitus.
A római mondák **hét király** nevét őrizték meg számunkra. Ők valószínűleg történelmi személyek voltak, bár a mondai hagyomány elfedte valóságos alakjukat. Leginkább érvényes ez Romulusra, de minden bizonnyal a hetes szám is mondai elem, ennél több királya lehetett a korai Rómának. Szembetűnő a királyok jellemének szabályos váltakozása is, egy harcias vagy kegyetlen uralkodót mindig egy szelíd, békeszerző törvényhozó követ.

A ránk maradt királynévsor a következő: Romulus, Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Marcius, Tarquinius Priscus, Servius Tullius és Tarquinius Superbus.
Első olvasásra feltűnő az ötödik és a hetedik királynak a neve, ezek Tarquinii etruriai városra utalnak. A közéjük került Servius Tullius személyére nézve bizonytalan adataink vannak. Bizonyosan nem tartozott a Tarquinius családhoz, de egyes ókori történetíróknál szerepelt egy Mastama nevű uralkodó, akit egyesek ővele azonosítottak. Az elnevezés feltűnik az etruszk sírfeliratokon, mint hivatali cím. Ezek a hagyományok megfelelnek a régészeti kutatások eredményeinek, amelyek meglehetősen pontosan kirajzolják az i. e. 7-6. századi etruszk terjeszkedés határait. Ebben az időszakban jelentek meg Rómában a latin feliratok mellett az etruszk nyelvűek, tehát a város minden bizonnyal **etruszk fennhatóság alá** került. Még inkább megerősíti mindezt az a tény, hogy a királysággal kapcsolatos szavak latin eredetűek, ugyanakkor a hatalmi jelvények, amelyek jelentős része a köztársasági Rómában is fennmaradt, Etruriából kerültek Latiumba. Ezek közé tartozott a **bíbortóga**, a **vesszőnyaláb a bárddal** (fasces) és a **trónszék** (sella curulis).
A királyi hatalom Rómában **nem volt olyan erős**, mint a mükénéi Görögországban. A király **választott méltóság volt**, hatalmát nem örökíthette utódaira. Nem találtak a régészek gazdag uralkodói sírboltokat, sem királyi palota maradványait. Ugyanakkor a megválasztott király jogköre meglehetősen széles volt, törvényeket hozhatott, bíráskodhatott, ő volt a legfőbb hadvezér és az állam főpapja. Mindezeket a jogokat azonban a populus Romanustól kapta, s halálával visszaszálltak a népre. A királyi hatalom – **az imperium** – isteni jellegű megerősítésére a választáskor kért jóslatok szolgáltak.
Az uralkodó mellett állt a **szenátus** (senatus, senex latinul öreget jelent). Létrehozása a monda szerint Romulus nevéhez fűződött. Tagjai a nemzetségek vezető képviselői voltak, számuk kezdetben 100 volt, ami később 300-ra nőtt. A királyság korában a szenátus tanácsadó testületként működött. Az uralkodó halálakor a szenátus tagjai közül választott „köztes királyok”, ún. interrexek gyakorolták a hatalmat, ötnaponként váltva egymást az új király megválasztásáig.
A **népgyűlésen**, azaz a **comitián** a populus Romanus minden felnőtt, curiába sorolt férfiának joga volt részt venni. A királyság korában

törvényhozó jogköre nem volt, de itt szavaztak a király személyéről, a megválasztott uralkodót a népgyűlés ruházta fel az imperiummal.

Servius Tullius „alkotmánya”

A **Servius Tullius** személyével kapcsolatos hagyományok meglehetősen homályosak. A két Tarquinius nevű király között szerepel a római hagyományban, valószínű, hogy erőszakos úton ragadta magához a hatalmat. A neki tulajdonított **„alkotmányreform”** legfontosabb jellegzetessége az, hogy a korábbi származási elv helyett a lakosság vagyoni helyzete és lakóhelye szerint alakított ki csoportokat.

A Romulusnak tulajdonított három tribus helyett négyet hozott létre (Palatina, Collina, Suburana, Esquilina), s ezekbe a teljes lakosságot beosztotta lakóhelyük szerint. A vagyoni helyzet alapján öt osztályba, ún. **classisokba** sorolta Róma népét, a plebejusokat is beleértve. Az osztályozás a katonai szolgálat alapját is jelentette, mivel a vagyonosabbak jobb fegyverekkel tudták felszerelni magukat. A leggazdagabbak, akik lovat is tudtak tartani, a classisok felett álltak, a legszegényebbeket, akik csak utódokat (proles) tudtak létrehozni, kizárta a katonai szolgálatból. A classisokat különböző számú **századra** (centuriára) osztotta, összesen **193 centuria** jött létre így. A pontos számok valószínűleg későbben alakultak így, maga a rendszer azonban minden bizonnyal Servius Tullius korában létrejött. A köztársaság idején ennek alapján hívták össze a népgyűléseket is.

Az etruszk uralom hatása Rómára

A római források gyűlölettel emlegetik az etruszk uralmat, az utolsó király a Superbus (gőgös) melléknevet kapta. A mondák szerint az erényes római hölgy, Lucretia megbecstelenítése miatt űzték el Rómából Lucretia férjének, **Junius Brutusnak** a vezetésével. Ő azonban nem törődött bele hatalma elvesztésébe, s Clusium királyának, Porsennának a segítségével akarta visszaszerezni trónját. Porsenna Róma ellen vezetett hadjáratához kapcsolódik Horatius Cocles és Mucius Scaevola mondája. (Horatius Cocles a Tiberis hídját védte egyedül a támadók elől, miközben társai a háta mögött lebontották azt. Mucius Scaevola pedig Porsenna fogságába esvén, karját a tűzbe tartotta, bizonyítván ezzel, hogy nem fél a kínhaláltól.)

A valóságban az etruszk időszak komoly fejlődést hozott Róma életébe. **Jelentős építkezések** folytak, ekkor készült Róma legrégibb csatornája, a **Cloaca Maxima**. A fejlett etruszk városi civilizáció hatása jelentős szerepet játszott a várossá alakulásban. A hatalmi szimbólumok etruszk eredetéről

már volt szó, kimutathatóak etruszk elemek a kultúra szinte minden területén, a kézművességben éppúgy, mint a vallási élet terén.
Róma az etruszk korszakban is önálló város volt, lakóinak többsége latinul beszélt. Ugyanakkor a köztársaság első éveiben a tisztségviselők között bőven találunk etruszk neveket. Mindez arra utal, hogy ez az uralom nem lehetett nyomasztó, elviselhetetlen idegen zsarnokság, s nem egyetlen „forradalmi akció” döntötte meg.

A korai római vallás

„Iuppitert nem azért nevezzük a Legjóságosabbnak és a Legnagyobbnak, mintha igazságossá, mértéktartóvá és bölccsé tehetne bennünket, hanem azért, mert egészséget, épséget, vagyont és jólétet nyújt.”
(Cicero)
Az i. e. 1. századi filozófus-szónok ezekkel a szavaival a római vallás egyik leglényegesebb vonását tárta fel. A római ember isteneitől egy dolgot várt el; **a sikert**.
A legkorábbi római vallási képzetek szerint minden egyéni és közösségi emberi tevékenységnek megvolt a maga természetfeletti pártfogója. Ahhoz, hogy az ember sikerrel járjon, ezeket a patrónusokat kellett megismerni és megnyerni. Ilyen módon az „isteni erők” megszámlálhatatlan sokaságát teremtették meg.
A tevékenységeket különböző szakaszokra bontották, az egyes fázisokat védő, segítő isteneket nevezték **numeneknek**. A mezőgazdasági munkákat például a következő numenek védelmezték: Vervactor (az ugar feltörője), Redarator (a rögök felaprózója), Imporcitor (a barázdavonó), Insitor (a magvető), Obarator (talajegyengető), Occator (boronáló), Sarritor (gyomláló), Subruncinator (útógyomláló), Messor (arató), Convector (terményszállító), Conditor (raktározó), Promitor (aki a terményt a raktárból előhozza).
A tevékenységeken kívül isteni erők hatottak az egyes személyekre, közösségek egészére vagy egy adott területre. Minden férfinek megvolt a maga egyéni védőistene, ez volt a **Genius**. A nőknek, mivel az apa vagy a férj irányította sorsukat, eredetileg nem volt Geniusuk. A családi vagyont a **Penates** istenek védték, míg a **Lar** istenek az ősök szellemét jelentették, akik a családtagok egészségéről gondoskodtak. Ezek szobrai, jelképei minden római ház bejáratánál megtalálhatók voltak. Ugyancsak voltak védőisteneik a nemzetségeknek, törzseknek és településeknek.
Ezeken a korlátozott hatáskörű isteni lényeken kívül voltak olyan

„nagyobb” istenek és istennők, akiket a **deus** illetve a **dea** szóval jelöltek. Ők az emberi lét szélesebb területét ellenőrizték, ezért rendezett kultusz illette meg őket, míg a numeneket alkalomszerűen, ráolvasás vagy varázslóformula keretében említették. Az ősi Róma legkorábbi istenei azok voltak, akik az i. e. 8-7. században kialakult naptárban ünnepet kaptak, s akik **flamennel** rendelkeztek. Flamennek nevezték a legkorábban kialakult papi csoport tagjait. Az így rekonstruálható istenek köréből még hiányzott a tudományokat védelmező Minerva, a művészeteket védelmező Apollo és a kereskedelemért felelős Mercurius.
Folyamatos belső fejlődés következtében az ősi istenalakok módosultak, az állam megszerveződésének időszakában kiemelkedett közülük három isten, akik az egész római népnek, a populus Romanusnak a patrónusai voltak. Őket nevezzük **„archaikus háromságnak”** (triász). **Iuppiter, Mars és Quirinus** tartoztak ide. A legkorábbi vallásban tisztelt alakjuk az idők folyamán elhomályosult, új meg új vonásokkal egészült ki. Az ősi hagyományból nagyjából annyi állapítható meg, hogy Iuppiter a nemzetségi közösség legfőbb ügyeinek s törvényeinek őre, Mars a harc istene, valamint a termés őre, a kívülről jövő támadások elhárítója, Quirinus pedig a nemzetségek összetartozásának védelmezője volt. (A római polgárok neve, a Quirites, valószínűleg a férfiszövetség – co-virites – szóból származik.)

Irodalomjegyzék

Antonova – Levin:
India története (Bp., 1981)
Ágh Attila:
A történelem kérdőjelei (Bp., 1974)
Baktay Ervin:
India története (Bp., év nélkül)
Bábel tornya (Az ókori Közel-Kelet mítoszai és legendái) Szerkesztette Trencsényi-Waldapfel Imre (Bp., 1964)
Bevezetés a történelem segédtudományaiba Szerkesztette Kállay István (Bp., 1988)
Biblia (Károli Gáspár fordítása)
Boronkay Iván:
Római regék és mondák (Bp., 1974)
Castiglione László:

Az ókor nagyjai (3. kiadás, Bp., 1978)
T. Cornell – J. Matthews:
A római világ atlasza (Bp. év nélkül)
Csepeti Péter:
Az ókori egyiptomiak és a hettiták kapcsolatai (Bp., év nélkül)
A. R. David:
Az egyiptomi birodalmak (Bp., év nélkül)
Dobrovits Aladár válogatott tanulmányai
I. Egyiptom és az antik világ
II. Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban (Bp., 1979)
A paraszt panaszai (Óegyiptomi novellák) Fordította Dobrovits Aladár (Bp., 1963)
R. Drössler:
Amikor a csillagok istenek voltak (Bp., 1986)
Falus Róbert:
Az antik világ irodalmai (2. kiadás, Bp., 1980)
P. Fitzgerald:
Az ősi Kína (Bp., év nélkül)
Ghirshman:
Az ókori Irán. Médek, perzsák, parthusok (Bp., 1985)
Görög történeti chrestomathia (Szerk. Borzsák István, Bp.,1967)
R. Graves:
Görög mítoszok (Bp., 1985)
Hahn István:
Istenek és népek (2. kiadás, Bp., 1980)
Hahn István:
Róma istenei (Bp., 1975)
Hérodotosz:
Historiae (Bp., év nélkül)
A. Johnston:
Az archaikus Görögország (Bp., 1984)
Kákossy László:
Ré fiai (Bp., 1979)
Kákossy László:
Egyiptomi és antik csillaghit (Bp., 1978)
Keleti vallások:
– Gaál Ernő: Egyiptomi

– Komoróczy Géza: Az ókori mezopotámiai vallás (Bp., 1988)
Kertész István:
Ókori hősök, ókori csaták (2. kiadás Bp., 1987)
J. Klíma:
Mezopotámia (Bp., 1976)
Komoróczy Géza:
Bezárkózás a nemzeti hagyományokba (Bp., 1992)
Komoróczy Géza:
Az ókor története II.
Mezopotámia története az őskortól a perzsa hódításig (Bp., 1983)
W. Kramer:
A messzeség titkai (Bp., 1976)
R. E. Leakey – R. Lewin:
Fajunk eredete (Bp., 1986)
H. Maspero:
Az ókori Kína (Bp., 1978)
A gyönyörűség dalainak kezdete (Óegyiptomi szerelmes versek) Fordította Molnár Imre Kákossy László nyersfordításai alapján (Bp., 1976)
Nyíri Tamás:
A filozófiai gondolkodás fejlődése (Bp., 1991)
L. Oppenheim:
Az ókori Mezopotámia (Bp., 1982)
Pais István:
A görög filozófia (Bp., 1982)
M. Pallotino:
Az etruszkok (Bp., 1980)
Panyik István – Sellei Sarolta:
Kréta, Mükéné, Trója
Szabó Miklós tanulmányával (Bp., 1980)
N. Postage:
Az első birodalmak (Bp., év nélkül)
Ph. Rawson:
Az indiai civilizáció (Bp., év nélkül)
Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: A görög kultúra aranykora (2. kiadás, Bp., 1984)
Római történeti chrestomathia (Szerk. Borzsák István, Bp., 1963)

Szádeczky-Kardoss Samu:
Az ókor története III.
(Egyetemi jegyzet, Bp., 1974)
Szimonidész Lajos:
A világ vallásai (Bp., év nélkül)
Trencsényi-Waldapfel Imre: Görög regék (Bp., 1976)
Xenophón:
Anabasis (Bp., év nélkül)
Varga Domokos:
Ős Napkelet (Bp., 1979)
M. Vickers:
A római világ (Bp. év nélkül)
J. Waechter:
Az ember őstörténete (Bp., év nélkül)
J. Wolf – Z. Burian:
Az őskori ember (Bp., 1981)